Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Галина Лабінська

ТОПОНІМІКА

Навчальний посібник

Львів
ЛНУ імені Івана Франка
2016

УДК 911:811.161.2’373.21(075.8)
ББК Д8я73+Ш141.2-314я73
Л 12

Рецензенти:

д-р геогр. наук, проф. *О. В. Заставецька*
(Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка);

д-р іст. наук, проф. *В. М. Клапчук*
(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника);

д-р геогр. наук, проф. *О. І. Шаблій*
(Львівський національний університет імені Івана Франка);

канд. іст. наук, старш. наук. співроб. *О. А. Сапеляк*
(Інститут народознавства НАН України)

Рекомендовано до друку Вченою Радою
Львівського національного університету імені Івана Франка.
Протокол № 39/3 від 25.03.2015 р.

Лабінська Г.
Л 12 Топоніміка : навч. посібник / Галина Лабінська. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. – 274 с.

ISBN 978-617-10-0273-9.

Навчальний посібник “Топоніміка” охоплює лекційний матеріал однойменного курсу. У першій частині посібника подано наукові основи курсу, окреслено видову розмаїтість топонімів: ойконімів, оронімів, гідронімів, фіто- і зоотопонімів. Окрему увагу звернено на топонімічне відображення українського пандемоніуму, топонімічні перекази й легенди. У другій частині висвітлено історію топонімічних досліджень, історичну хронологію українського назівництва, починаючи від кімерійців і до сучасних часів.

Для студентів географічного факультету, краєзнавців, вчителів, науковців, які цікавляться цією тематикою.

УДК 911:811.161.2’373.21(075.8)
ББК Д8я73+Ш141.2-314я73

ISBN 978-617-10-0273-9

Передмова

"Створюючи свою українську державу, українці повинні переглянути й уточнити свою історію, базуючись на правді, достовірних фактах і історичних подіях. Перебуваючи упродовж століть під владою завойовників, українці фактично були позбавлені можливості впливу на формування національної свідомості і розвиток своєї історії, в результаті чого історія України написана переважно на догоду цим завойовникам. Особливо не вияснeним є питання про претензії і домагання Московії, а в подальшому Росії, на історичну спадщину Київської Русі" (Я. Дашкевич "Як Московія привласнила історію Київської Русі", вперше надруковано у збірці Я. Дашкевича "Учи неложними устами сказати правду" – К. : Темпора, 2011. – 828 с.) [21]. Якою гостротою й актуальністю вирізняються саме сьогодні слова авторитетного українського вченого Ярослава Дашкевича у контексті новітніх російсько-імперських зазіхань! Скільки власних назв міст і сіл України, вулиць і проспектів, майданів і провулків, скверів і парків, мостів та інших споруд ще потребують перейменування й копіткої праці істориків, мовознавців, географів, краєзнавців, щоб навіки позбутися нашарованого пласту російської історичної міфології й відновлення історичної справедливості. Знакове повалення пам'ятників "вождю" у центральній та східній частинах України стало адекватним відлунням Революції Гідності й одним з проявів національної ідентичності багатьох українців.

Ініціювання процесу перейменування об'єктів з радянськими назвами у 2014 р. здійснено Українським інститутом національної пам'яті. Україні необхідно позбутися насамперед тих назв, які мають в своїй основі прізвища осіб, причетних до організування Голодомору та політичних репресій, осіб, які закарбувались у пам'яті більшості боротьбою проти української державності. Цілком поділяємо думку голови Інституту національної пам'яті Володимира В'ятровича, що: *"Сьогодні топоніміка перестала бути питанням лише гуманітарної політики – вона стала одним із інструментів національної безпеки"*.

Розроблений методичний збірник "Як перейменувати вулицю", з висвітленням правових засад перейменувань об'єктів, розміщених на території населених пунктів, можна завантажити на офіційному веб-сайті Інституту (*http://www.memory.gov.ua*). Спеціальну інфографіку-алгоритм "Як перейменувати вулицю" з посиланнями на першоджерело ми помістили у додатках посібника (додаток 1). "Першою ластівкою" у цьому процесі стало рішення Київської міської ради про перейменування трьох та відновлення історичних назв семи вулиць столиці [72].

Історичним рішенням стало прийняття 9 квітня 2015 р. Верховною Радою України Закону "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні і заборона пропаганди їхньої символіки", відповідно до якого місцева влада зобов'язана впродовж шести місяців з дня набрання законом чинності перейменувати області, райони, міста, села, вулиці та інші об'єкти топоніміки, які носять радянські назви (у їхньому переліку: Дніпропетровська та Кіровоградська області, міста Дніпропетровськ та Кіровоград, а також Артемівськ, Дзержинськ, Дніпродзержинськ, Красноармійськ, Орджонікідзе, Свердловськ, Щорс, Южнокомунарськ та інші). В іншому випадку перейменування здійснить

Кабінет Міністрів своїми постановами. Окрім прийняття закону про заборону пропаганди комуністичного та нацистського режимів, на законодавчому рівні прийнято рішення розсекретити архіви КДБ, визнати армії УНР, ЗУНР, УПА й ОУН бійцями за незалежність, замінити термін Велика Вітчизняна війна на Друга світова війна.

У світлі подій, що відбулися у країні протягом 2013–2014 рр., які й спонукали до прийняття низки давноочікуваних рішень на найвищому рівні, в умовах триваючої у 2015 р. воєнної агресії зі Сходу, зміна більшовицького назівництва є доволі знаковою. Це своєрідний семантичний опір українського суспільства проімперським геополітичним амбіціям. Саме тому перевидання вже напрацьованих топонімічних праць, поява новітніх досліджень за цим напрямком і їхня широка популяризація є більш ніж актуальними.

Навчальний посібник "Топоніміка" призначений насамперед для студентів географічного факультету. Він охоплює лекційний матеріал однойменного курсу, розділеного на дві частини. У першій з них подано наукові основи курсу, охарактеризовано видову розмаїтість топонімів. Окрему увагу звернено на топонімічне відображення українського пандемоніуму, топонімічні перекази й легенди. Друга частина висвітлює історію топонімічних досліджень, історичну хронологію українського назівництва, починаючи від кімерійців і до сучасних часів.

Задля популяризації досліджень історичного назівництва серед студентської молоді наводимо список праць не лише науковців: істориків, мовознавців, географів, а й окремих художніх творів (здебільшого вже відомих студентству), при перечитуванні яких трапляється чудова нагода відстежування проявів історичного назівництва.

Завдання посібника:

✓ ознайомити студентів насамперед із географічним назівництвом загалом та українським назі-

вництвом зокрема, його структурою, історичною зумовленістю;

- ✓ навчити підбирати можливі види джерел для розуміння етимології тих чи інших видів назв й водночас вміти трактувати топоніми як історичні джерела, з огляду на їхню історичну прив'язку та певну консервативність;
- ✓ розуміти важливість смислового навантаження, яке несуть у собі топоніми конкретної території – індикатори способу життя населення, його духовних та матеріальних цінностей, світосприйняття;
- ✓ спонукати до поглиблення краєзнавства й українознавства, долучатися до перейменування та відновлення історичних назв на рівні власного поселення, регіону, країни.

Сподіваємося, що наша праця буде цікавою для студентів інших спеціальностей, науковців, вчителів, краєзнавців, загалом усіх тих, хто цікавиться географічним назівництвом.

1. НАУКОВІ ОСНОВИ КУРСУ

1.1. Предмет топоніміки. Класифікація топонімів

Перше й основне призначення географічної назви – конкретизація місця знаходження на земній поверхні. Точні науки з цією метою пропонують систему координат, однак цей спосіб виник недавно, використовувати його можуть спеціально підготовані люди з доброю пам'яттю на числа. Крім того, у щоденній практиці він незручний. Загалом у людей усіх країн з далеких часів виробився універсальний спосіб опису довкілля за допомогою слів-топонімів.

Топоніміку називають мовою, архівом, літописом землі. З наукової точки зору – це галузь науки, що вивчає власні географічні назви, їхнє походження, значення і написання. Лінгвістика, зокрема, трактує топоніміку, як розділ лексикології, що вивчає назви географічних об'єктів. Сам термін походить з грецьких слів "*topos* – місцевість" і "*onyma* – назва", найменування, ім'я.

Вчені розглядають топоніміку як синтез лінгвістики, географії та історії, хоча інколи зауважують, що ті топоніми, які цікаві для істориків, не становлять інтересу для географів і навпаки.

Географічні назви стосуються географічних об'єктів, часто їх чітко характеризують, вони відображають географічні особливості місцевості або реальні, або ті, якими послуговувалися тоді, коли присвоювали найменування, тому розкриття їхнього змісту становить важливий інтерес для географії.

Географічні назви це також сфера інтересів мовознавства. Лише лінгвісти можуть і повинні аналізувати всі типи географічних назв та їхній зв'язок з іншими власними іменами, всією системою мови, в якій їх створюють та вживають.

Лінгвістичні дослідження топонімів відбуваються з урахуванням історичного розвитку мови, виділенням давніх тополексик, здійсненням етимологічного аналізу, встановленням зв'язку з конкретними мовами, виявленням мовних та діалектичних ареалів тощо. Так, лінгвістична географія вивчає "розселення" окремих мовних слідів поверхнею Землі, а також територіальну диференціацію окремих значень цих слів, "переселення" їх на інші території. Ономастика зосереджена на виникненні та поширенні власних назв, етимологія займається вивченням походження слів. Лінгвістичну природу географічних назв засвідчує також тісний зв'язок між топонімікою та семантикою, морфологією, фонетикою та діалектологією.

Історичний компонент (історична лінгвістика) є обов'язковим, бо відображає історію мови. Жодна історична подія не відображається у мові безпосередньо. Сліди її можуть лише опосередковано бути відображені в окремих словах, оскільки мова – це доволі автономна система, яка змінюється за своїми законами. У мовознавстві географічні назви нерідко слугують єдиним свідченням давно зниклих мов, а в інших випадках, становлячи частину мовного багатства народу, дають змогу виявити важливі факти історичної фонетики, граматики, словотворення.

Виникнувши, географічні назви живуть століттями, а то й тисячоліттями і несуть інформацію з сивої давнини, тому вивчення географічних назв важливе для історії, археології, етнографії, ботаніки, зоології.

Крім цього, назви є соціальними, адже їх присвоюють представники певних прошарків населення, носії певної зайнятості (мисливці, пастухи, землероби тощо). Отже, закономірно, що назівництво є предметом дослідження історичної географії, яка вивчає природні умови минулих історичних епох, особливості розселення і міграції народів, колишнє територіальне організування господарства.

До прикладу:

Карибське море *назване на честь групи індіанських племен карибів;*

*назва гір “**Анди**” (у перекладі “мідні”) засвідчує наявність багатих родовищ мідних руд;*

Латинська Америка *отримала назву від мов основних колонізаторів, адже португальська та іспанська мови належать до романської (латинської) мовної групи. Ця назва закріпилась лише у 30 роках XX ст., а до того цей регіон називали “Індоамерикою”, “Іспанською Америкою”, “Іберoамерикою” (“Іберійський” – це стара назва Піренейського півострова, на якому розміщені колишні метрополії латиноамериканських колоній: Португалія та Іспанія);*

*назва країни **Сальвадор** виникла після завоювання (перша пол. XVI ст., Христос – Сальвадор, з іспанської – Спаситель).*

Еквадор *у перекладі з іспанської означає екватор, звідси походить й назва країни, яка лежить по обидва боки від екватора.*

Досліджують походження назв географічних об’єктів з давніх-давен. Уже стародавні греки цікавилися, звідки походять найменування материків і країн, міст і сіл, морів і океанів, річок і озер, гір і долин. Але й вони мало що могли пояснити: виникнення багатьох назв, які вживають ще й тепер, сягало уже тоді нерідко такої давнини, яка була недосяжна їхнім знанням. А там, де бракує знань, часто виникають фантастичні уявлення, легенди, створюють міфи про надприродні сили і божественні дії.

Первісно люди не розрізняли власних і загальних імен. Першими топонімами ставали звичайні загальні слова: вода, гора, ліс, пустеля, поле, річка. Пізніше, коли люди почали освоювати значні простори, настала потреба розрізнення тих самих гір, лісів, пустель і т. д. Для цього використовували різні означення, що характеризували ці об’єкти за кольором, величиною, формою, призначенням тощо.

Оточена могутніми, грізними й незрозумілими силами природи, залежна від них і ними залякана, людина часом бачила у цих силах живі надприродні істоти. Водночас одухотворювали її не тільки сонце, місяць, дощ і блискавка, але й

звичайні географічні об'єкти: ріки, болота, гори, скелі і т. д. Та ще частіше ці об'єкти населяли всілякі духи, русалки, лісовики. І все це позначалося на назвах.

З часом назви почали засвідчувати приналежність об'єктів як групову, колективну, родову, племінну, національну, державну, так і індивідуальну. Так, до епохи розвиненого родового ладу відносять появу перших назв, які свідчать про спільність населення за главою роду. До пізнього родового суспільства – назви, похідні від особових імен, що свідчить про майнову нерівність у родовій ієрархії.

Значно збагатився топонімічний ряд географічних назв в епоху великих географічних відкриттів. Згадаємо, на початку, до прикладу, хоча б подорож Колумба "на захід до Індії". Перші географічні назви на сучасній карті Америки позначені саме після неї. Звичайно, ми розуміємо, що географічні назви вже були, але не були нанесені на карту і не були широко вживаними.

Христофор Колумб народився у 1451 р. в Генуї. Спираючись на античне вчення про кулеподібність Землі і неправильні розрахунки вчених у XV ст., Колумб став автором проекту західного, на його думку, найкоротшого морського шляху з Європи до Індії. У 1485 р., після того, як португальський король відкинув його проект, Колумб перебрався в Кастилію, де при підтримці андалузьких купців та банкірів добився організування державної океанської експедиції. У квітні 1492 р. було урочисто скріплено угоду Колумба з іспанськими королями, котрі дарували йому титул адмірала всіх материків і островів, які він відкриє, і десяту частину чистого прибутку, який він знайде. Експедиція розпочалася у серпні того ж року. Відомо, що Колумб, розуміючи страх моряків перед невідомим, наказав записувати у корабельному журналі та оголошувати екіпажу зменшені дані про пройдений шлях.

На початку жовтня кораблі увійшли у велетенське скупчення морських водоростей, пізніше назване Саргасовим морем (бульбашки повітря на цих водоростях своєю формою та розмірами нагадували виноград сорту "саргасо"). Під загрозою бунту Колумб наказав повернути кораблі на південний захід. Перший острів, якого було досягнуто після важкого 33-денного переходу через Атлантичний

океан, було названо Сан-Сальвадором ("Святим рятівником"). Для експедиції цей острів справді виявився рятівником, адже, зневірившись у можливості досягнення мети, іспанці були готові повернути назад, що означало б для виснажених тривалим плаванням людей майже вірну смерть.

За півтора місяця Колумб дослідив низку островів Багамського архіпелагу, дослідив північні береги Куби і Гаїті, та родовищ золота не знайшов. На Гаїті моряки вимінювали у місцевих жителів золоті пластинки і злитки за бите скло, погнуті цвяхи та інший непотріб. "Куба", "Гаїті", "Багами"... Це все прадавні індіанські назви, походження яких з'ясувати неможливо. Коли Колумб відкрив ці землі, він дав їм нові, не завжди довговічні, назви, які, проте, становлять певний інтерес. Скажімо, свою назву, відкрита 28 жовтня 1492 р., Куба отримала на честь спадкоємця іспанського престолу Хуана. Після смерті принца острів перейменовано й названо іменем Фернандіно, але й це найменування не прижилось, і врешті іспанці почали знову вживати старовинну назву Куба. Не знайдемо на карті і "Садів короля" – великої низки дрібних островів і коралових рифів поблизу північно-східного узбережжя острова Камагуейського архіпелагу. Коли Колумб досягнув Гаїті, над островом здіймалися високі гори, вкриті чарівним лісом. Скільки сягав зір, було видно широкі родючі долини. Синіли повноводні річки. Вночі ввесь острів виблискував вогнищами, земля була заселена й обжита. Риба, яку впіймали матроси, нічим не відрізнялася від іспанської. Усе нагадувало морякам про далеку батьківщину. Ось чому Колумб назвав цю землю Еспаньйолою – маленькою Іспанією – й урочисто приєднав її до володінь Кастилії й Арагону.

Після першої подорожі до Америки Колумб зберіг переконання, що він відвідав Індію, і згодом це знайшло своє відображення у географічних назвах на карті. Вест-Індія спільна назва островів Атлантичного океану та Карибського моря між Північною і Південною Америками.

Ось невеликий приклад словотвору географічних назв, відображений на основі добре відомого історичного факту. У світовій історії та географії таких прикладів безліч.

Окремої уваги заслуговує топонімічне відображення колоніальних часів в історії України. Поява безлічі "нових" назв типу

“Катеринослав” (з 1776–1797, 1802–1926 рр., у 1797–1802 рр. – Новоросійськ, з 1926 р. – Дніпропетровськ), “Єлисаветград” (з 1924 р. – Зінов’ївськ, а з 1934 р. – Кіровоград), “Сімферополь” (з 1784 р.; до того: з III ст. до н. е. Неаполь Скіфський, з XVII ст. – Ак-Мечеть) та інших на Лівобережній Україні; “Кристинопіль” (з 1682 р.; з 1951 р. – Червоноград), “Станіславів” (1662–1672 рр., 1918–1939 рр.; у 1772–1918 рр. та 1939–1962 рр. – Станіслав; з 1962 р. – Івано-Франківськ) та інші – на Правобережній, сповна віддзеркалюють підневільне становище регіонів країни, імперські впливи (і Росії, і Польщі, й Австро-Угорщини) щодо вибору назв поселень.

У часи існування радянської імперії у найменуваннях відобразилися особливості нав’язаного колективного землекористування, риси “соціалістичної ідеології”, у зв’язку з чим історичні назви практично тотально перейменовували. Було штучно насаджено ідеологічні назви: Більшовик, Жовтневе, Комсомольськ, Радянське, Першотравневе тощо, помітний шар стоновили найменування, утворені від прізвищ партійних і радянських діячів, а також письменників, митців: Дніпродзержинськ, Ленінське, Щорськ, Котовськ, Горлівка, Дзержинське, Куйбишеве, Шевченкове, Івано-Франківськ та багато інших. І на сучасному етапі, у світлі подій в Україні, маємо продовження “колоніальних” ініціатив: після анексії Криму, у квітні 2014 р., кримська партія “Русское единство” озвучила пропозицію щодо перейменування Сімферополя на місто Путін, а самого півострова на Тавриду (щоб не згадувати про татарське коріння назви “Крим”, згідно з аргументацією окупантів) [19, 59].

Географічні найменування України – відображення різних історичних періодів багатої історії українського народу. Українська мова успадкувала багату й розвинену топонімічну систему багатьох епох. Залишаючись у своїй основі слов’янською, вона перебуває в тісному зв’язку з топонімічною системою Європи й Азії, творячи дуже цікавий і своєрідний комплекс. Місцеві слов’янські назви є дуже давніми за походженням, про що свідчать їхні стародавні мовні особливості. Насамперед це стосується річкової топонімії, або гідронімії лісової і лісостепової

смуг, де простежуються: Бобер, Вепр, Десна, Прип'ять, Турія, Тризна, Княжна, Віча, Ожемля, Рокитна, Куна і т. д.

Разом з тим серед українських топонімів багато запозичених назв. І це, звичайно, зрозуміло, коли згадати, що територія України довгий час знаходилася на шляху зі Сходу на Захід, з глибини Азії у Західну Європу. Так, назви Дніпро, Дністер, Дон, Дунай пов'язують з різними іранськими мовами, а Будакву, Булатець, Ірклій, Оріль, Чевельчу, Чугмак з мовами тюркськими; деякі назви дуже нагадують фінно-угорські та інші утворення.

Проте іншомовним назвам відведено незначне місце у системі географічних назв України, бо вона невпинно поповнюється суто українськими утвореннями, основу яких становлять як загальні слова різного значення, так і різноманітні власні найменування.

Одні з них пов'язані з матеріальною культурою у найширшому розумінні цього слова (річки: Шляхова, Броварка, Дігтярка; села: Млини, Містечко, Заводське, Фабричне, Шахти), інші з класовими, або становими, особливостями (річки: Боярка, Князів, Козача, Панська, Попова, Ченська, Капітан, Сотницький, Гетьманський; село Кріпаки). Ще інші якимось способом відображають особливості соціально-побутові, вікові, пов'язані зі спорідненістю та свояцтвом (річки: Бабуся, Братениця; села Вуйковичі, Мачухи, Удовиченки). Поміщики й дворяни часто називали поселення, що належали їм, своїми іменами (Барбарівка, Вітольдівка) або іншомовними найменуваннями (Бельведери, Ватерлоо, Париж).

Багато назв населених пунктів відантропонімічного походження, тобто названі від певного імені, зазвичай особи, яка найбільш прислужилася громаді цього поселення. Прикладом є наявність великої кількості селищ і сіл в Уманському районі Черкаської області: Іванівка, Дмитрушки, Оксанине, Томашівка, Юрківка, Паланка, Максимівка, Антонівка і т. д.

Сукупність географічних назв деколи ще називають географічною номенклатурою. *Nomenklatura* з латинської перекладається як *"перелік імен"*. Таке позначення ставить географічні назви в один ряд з номенклатурами інших галузей знання (хімічна

номенклатура, біологічна номенклатура тощо). Характерно, що ознакою номенклатур є:

1) неоднорідність і різночасовість походження окремих елементів, їхніх складових;
2) особливе значення в мові;
3) ретельне збереження номенклатурних одиниць;
4) періодичні перегляди номенклатурних списків.

Отже, можна говорити про топонімічну номенклатуру України, виділяючи в ній зокрема, як і в топоніміці загалом, окремі класи: хоронімів, ойконімів, гідронімів, оронімів та ін.

Назви населених місць (з гр. *οἶκος* – "житло") називають ***ойконімами***; назви міст (з гр. *ἄστν* – "місто") – ***астіонімами***; назви внутріміських об'єктів (з латин. *urbanus* – "міський") – ***урбанонімами;*** назви вулиць (з гр. *ὁδός* – "шлях, дорога, вулиця, русло") – ***годонімами***; назви площ (з гр. *ἀγορά* – "площа") – ***агоронімами***.

Назви шляхів сполучення (з гр. *δρόμος* – "біг, рух, шлях") іменують ***дромонімі***.

Назви водоймищ (з гр. *ὕδωρ* – "вода") називають ***гідронімами***; назви океанів – ***океанонімі***; назви морів – ***пелагонімі***; назви озер – ***лімнонімі***; назви річок – ***потамонімі***; назви боліт – ***гелонімі***.

Більш досікладний перелік конкретизованих гідронімів, як от: ***інтерлувіонімі*** (назви морських проток), ***портонімі*** (назви портів), ***фіордонімі*** (назви фіордів), ***флуменонімі*** (назви морських течій), наводить у своїй праці М. М. Торчинський [71]. На сучасному етапі з'явилися пропозиції виділяти нові окремі класи (міжгалузеві напрями) у складі топоніміки, наприклад, ***гідроoронімі***, що об'єднуватимуть назви географічних об'єктів, розміщених та утворюваних на межі літо- та гідросфери (півострови, миси, коси, острови).

Назви гір (з гр. *ὄρος* – "гора") об'єднують під назвою ***оронімі***; назви лісів (з гр. *δρῦς* – "дерево") називають ***дрімонімами***; назви невеликих незаселених об'єктів (з гр. *μικρός* – "малий") – ***мікротопонімами***; назви великих незаселених об'єктів (з гр. *μακρός* – "великий") – ***макротопонімами***.

Назви територій (районів, у т. ч. адміністративних, історичних областей, країн) називають ***хоронімами*** (з гр. *όρος* – *"рубіж, кордон, межа"* та гр. *ὄνομα* – *"ім'я, назва"*). Хороніми поділяють на *природні* – назви природно-ландшафтних областей (наприклад, Надсяння, Наддністрянщина, Біловезька Пуща) й *адміністративні* – назви адміністративно-територіальних одиниць (наприклад, Краснодарський край, Закарпатська область, Україна).

Назви етнічних спільнот – ***етноніми***, перебувають водночас у фокусі вивчення етноніміки (частина ономастики), яка вивчає закономірності їхнього походження та функціонування. Етноніми поділяють на *макроетноніми*: назви великих етнічних спільнот, які часто збігаються з назвами країн, у яких носій конкретного етноніма проживає; та *мікроетноніми*: назви нечисленних етнічних спільнот.

Різновидом етнонімів є ***ендоетноніми*** (гр. *endo* – "всередині, удома", гр. *onoma* – "ім'я") – самоназви народу, етнічної спільноти, які їхні представники привласнюють собі самі. Часто-густо така самоназва відрізняється від тієї, якою їх іменують у науковій літературі чи у довколишньому середовищі. Наприклад, ендоетнонім фіннів – "суомалайсет"; угорців – "мадярок".

Антонімом до попереднього є ***екзоніми*** (гр. *ekso* – "зовні", "поза", а гр. *onoma* – "ім'я") – топоніми, які не вживаються місцевим населенням чи народом, у т. ч. й на офіційному рівні, для назви народів, земель, географічних об'єктів, населених пунктів тощо, але їх використовують зовнішні спільноти. Часто екзонімами стають назви, адаптовані до умов та вимови в іншій мові. До екзонімів належать також латинські назви країн, народів та міст, наприклад: *Helvetia* – Швейцарія, *Leopolis* – Львів.

Назви географічних об'єктів, утворені від власного імені людини (з гр. *ἄνθρωπος* – "людина"), є ***антропотопонімами***, від назв тварин – ***зоотопонімами***, від назв рослин – ***фітотопонімами***.

Вирізняють також клас ***ерготопонімів***, які об'єднують географічні назви ергогеографічних об'єктів отриманих у зв'язку з їхнім місцезнаходженням поблизу певного підприємства (наприклад, *Полотняний Завод* – помістя Гончарових, з роду яких походила дружина О. Пушкіна, Наталія Миколаївна;

місто Шахти – поблизу міста знаходяться шахти; село Заводське – тут у 1956 р. було споруджено першу у Західній Україні птахофабрику "Львівську", після чого село отримало таку назву).

Географічні назви зберігають у собі певний зміст, відображаючи природні особливості місцевості, її поверхню, рослинний і тваринний світ, корисні копалини та ін. І якщо ту чи іншу особливість вибрано за назву, то це означає, що для називача ця ознака була важливою, головною. Проте не лише географічне середовище визначає характер місцевих назв, їхню форму і зміст завжди визначають суспільно-історичні чинники.

Кожен етнос має свою емоційно-образну систему, яка передається від покоління до покоління насамперед в усній формі і фіксується саме в фольклорній пам'яті. Сюди належить і ландшафт, і місцева флора та фауна, і мораль, і мова, ідеали та навички трудової діяльності. Наприклад, назви одягу в українських піснях мають свою символіку: шапка – сила, пояс – оберіг, жупан – багатство, свита або сіряк – бідність. Трактування кольору: білий – святість, червоний – краса, чорний – земля і т. д. Рушник – дорога, весілля; калина – жіноча плідність, весілля, любов; гарбуз – відмова, насмішка; дуб – чоловік, мужність, сила; береза – дівчина, ніжність, чистота; барвінок – весілля; сани – похорон і т. д. Кожен народ у своїй фольклорній пам'яті зберігає свою неповторну картину світу.

З огляду на сказане, топоністи продовжують свої традиційні дослідження, залучаючи додаткові об'єкти і матеріали. Серед методів дослідження топоністи називають описовий, порівняльно-історичний, картографічний, кількісно-статистичний. Сучасні топонімічні дослідження обов'язково ґрунтуються на даних археології, історії, географії, палеоонтології, без яких топоніміка не мала б необхідного наукового підґрунтя. Географічні назви, виконуючи адресну функцію щодо конкретних географічних об'єктів, стають джерелом наукової інформації для історичної географії та інших географічних дисциплін, оскільки, спираючись на закони мови, тісно пов'язані з природою, населенням і господарством території.

Поява топонімів спричинена необхідністю розрізняти географічні об'єкти у процесі трудової діяльності людей та з метою

орієнтації щодо них. Отже, топонім відображає властивості об'єкта крізь призму людського уявлення про цей об'єкт, розкриваючи реалії колишньої матеріальної і духовної культури населення. Врахування закономірностей, наявних на території у певний час, дасть змогу уникнути хибних висновків, а саме: вплив на топонімію соціальних та природних умов, особливостей заселення та освоєння території, трансформацію назв тощо. Географічні і топографічні особливості будь-якої території тісно пов'язані між собою і разом з назвами утворюють спільні природно-топонімічні системи. Деякі вчені (наприклад, В. А. Жучкевич) говорять про топонімічні ландшафти, під якими розуміють закономірно складену на території систему назв форм рельєфу, населених пунктів, водних об'єктів тощо. Що важливо, при вивченні топонімічних ландшафтів потрібне врахування зв'язків, у яких перебуває кожна назва як елемент природно-топонімічних системи.

Чи не головну роль у дослідженні географічних назв відводять лінгвістиці (тут топоніміку розглядають як розділ ономастики – науки про сукупність власних імен об'єктів). Назви, як і всі інші слова, підпорядковуються законам мови і, отже, підлягають лінгвістичному вивченню. Без застосування лінгвістичних методів не можна збагнути будову назв, а це основний і вихідний етап як для мовних, такі і позамовних досліджень топонімії. Значення лінгвістичних даних особливо пізнавальне для реконструкції давніх періодів історії і передусім у тих випадках, коли немає інших джерел.

Важливим практичним напрямком використання топоніміки є правильне передання географічних назв українською мовою і використання їх у картографії й краєзнавчо-туристичній роботі. Вивчення топоніміки може сприяти пошукам забутих об'єктів геолого-промислового, політико-економічного, історико-археологічного та іншого значення. Географічні назви можуть також свідчити про зміну природних умов місцевості.

Ще одна масштабна сфера застосування топоніміки – робота компетентних органів щодо створення найменувань для нових населених пунктів, їхніх вулиць, залізничних станцій тощо, а також щодо заміни неправильних або безпідставно

перейменованих назв. Значну роботу за цим напрямком на сучасному етапі здійснює Український Інститут національної пам'яті, про що вже йшлося попередньо. Докладну інформацію про стан перейменувань назв населених пунктів в Україні надає офіційний веб-сайт Верховної Ради України. Саме до компетенції ВР України входить затвердження перейменувань за поданням міських, селищних, сільських та обласних рад.

Система місцевих назв певного регіону відображає поняття, носієм яких був народ, що проживав на цій території, тому топонімія кожного регіону містить інформацію про минулі епохи і є важливим джерелом вивчення історії народу. Цінність топонімів як історичного джерела – у їхній історичній прив'язці і певній консервативності.

Необхідно також відзначити, що топоніми одного типу розміщуються на території у певній закономірності. Це зумовлено тим, що вони безпосередньо пов'язані з окремими етносами. Якщо це так, то сукупність однотипних географічних назв може служити надійним критерієм для реконструкції напрямків міграційних потоків населення. Ареали відповідних типів топонімів є свідченням давніх міграційних переміщень племен і народностей. Так, на основі визначення ареалів топонімів з українськими суфіксами ***-івці, -инці*** можна вирішити деякі питання історичної географії, зокрема розселення слов'янських племен до вторгнення в Європу угорських племен.

Так, до прикладу, фундаментальне дослідження Й. О. Дзендзелевського "Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР" (ч. 1 – 1958 р.; ч. 2 – 1960 р; ч. 3 – 1993 р.) дало можливість авторові зробити висновок про те, що східні слов'яни (пізніше українці) заселяли південні схили Карпат ще задовго до X століття, тобто до приходу кочових мадяр у басейн Тиси і Середнього Дунаю. Тут існував єдиний слов'янский масив і цілісний ареал топонімів із суфіксами ***-івці, -инці***. Прихід угорців на Придунайську низовину та асиміляція ними слов'янського населення стали причиною розпаду цілісного у минулому топонімічного ареалу на північно-східну (Україна і Словаччина) і південно-західну (Болгарія) частини. На території України найбільше згущення топонімів на ***-івці, -инці*** у стародавній період

було в місцях осідлого проживання уличів, тиверців і білих хорватів. Отже, не виключено, що ці топоніми треба пов'язувати саме з уличами, білими хорватами і, можливо, тиверцями.

Топоніми широко використовують для реконструкції палеоландшафтів. Можливість такого їхнього використання довів відомий географ П. П. Семенов-Тян-Шанський, який писав про те, що за народними назвами поселень можна відновити первісний пейзаж ландшафтів навіть там, де він зазнав глибоких змін і перетворень. Прикладом такої спроби є реконструкція природної рослинності Стрийсько-Сянської верховини Українських Карпат на основі даних топонімії. Так, Б. Ф. Лящук на початку 90-х років XX століття зробив спробу історико-географічної реконструкції давніх транскарпатських шляхів і оборонних рубежів Галицького князівства.

Географічні назви – одне з найважливих джерел історичної географії. За ними визначають межі поширення певних етносів та їхніх державних утворень, лінії оборонних рубежів, напрямки міграційних потоків і етнозв'язків. Зміст найдавніших назв зазвичай розкривається лише в результаті спеціальних досліджень. Це стосується тих з них, які виникли на основі мов давніх, нині неіснуючих, народів. Такі топоніми вважають своєрідними знаками, символами, що залишаються незрозумілими доти, доки не буде з'ясоване їхнє початкове значення. Для правильного пояснення суті топоніма, необхідно знати словниковий набуток та лексику кожної епохи, яка залишила слід у місцевій топонімії. У наш час лексика змінюється дуже швидко. Без глибокого вивчення давньої народної географічної термінології топонімічні пошуки можуть перетворитися у голослівні домисли. Географічні назви трансформуються у процесі тривалого використання, які необхідно враховувати при поясненні етимології назви.

Кількісно-статистичний акспект дослідження топонімів, своєю чергою, дає змогу з'ясовувати межі різних ареалів, вивчати шляхи просторового просування топонімічної моделі протягом віків, а також встановлювати зв'язки та взаємозалежність динаміки з соціально-історичними та природно-географічними умовами формування етносів та націй.

Завдання для самоконтролю

1. *Назвіть предмет топоніміки. Назвіть класи топонімів.*
2. *Охарактеризуйте зв'язок топоніміки з іншими науками.*
3. *Назвіть методи топонімічних досліджень.*
4. *Окресліть етимологію географічного називництва в історичному контексті.*
5. *Охарактеризуйте прикладний аспект використання топонімічних знань.*

1.2. Ойконіми, їхнє виникнення та закономірності поширення

Ойконіми – вид топонімів, що позначають власні назви поселень – міст, сіл, селищ. Ойконіми несуть важливу інформацію про особливості виникнення населених пунктів, їхніх мешканців; про природні й географічні умови місцевості, на території якої ці поселення засновані; про специфіку культурних і політичних зв'язків між сусідніми (найчастіше) і несусідніми етносами та державами, а отже, є важливими пам'ятками для географії, історії, етнографії, археології та інших наук.

Загальні назви: ***городище, селище, слобода, город*** і т. д. виникали під впливом історичних подій і усталювалися як позначення конкретних типів поселень, позбуваючись з плином часу все більше власноіменних функцій.

Землею фортець, замків, укріплень називали Київську Русь сусіди, що було зумовлено об'єктивною необхідністю оборонятися від кочових навал, міжусобних воєн та експансій загарбників. Багато назв поселень утворені від слова "*завада*", тобто перешкода. Це і Завадів, Завадове, Завадівка та ін. Свого часу такою завадою слугували рукотвірні перешкоди з дерев'яних колод з необрізаними великими гілками на шляху просування ворога. Від іншого типу завади – валу (оборонної земляної споруди) – походять назви поселень типу Завалля – таке селище є у Кіровоградській області.

Ще одним типом укріпленого поселення був острог – місце обгороджене поставленими сторч великими загостреними

колодами, за якими ховалося населення під час нападів. Як назва поселення певного типу слово *"острог"* не прижилося, за винятком назви міста Острог у Рівненській області, на відміну від російської мови, у якій часто острогом називають і укріплення, і в'язницю.

Більш поширеним типом укріплення в Україні були городища (городки), що засвідчують численні назви поселень з коренем *"город"* у своїй основі. За часів Київської Русі городищами називали поселення, укріплені валами й ровами. Городищами називали й відбудовані на місці пожарищ, зруйновані нападниками, нові поселення. Поселення, які виникли на місці колишніх монастирських чи церковних угідь, зруйнованих ворогами, часто також називають Монастирище, або Церковище. За свідченням А. П. Коваля [29], на Чернігівщині й досі слово *"селище"*, утворене так само, як і ***городище, монастирище, церковище***, вживають як назву місця, де колись було село.

Селище – населений пункт у сільській місцевості, село; населений пункт міського типу, розміщений поблизу міста або фабрики, заводу тощо; залишки стародавнього неукріпленого поселення; місце, де колись було село [66]. Згідно з наявним тлумаченням слова *"селище"* в українській літературній мові виглядає так, що вони належали до неукріплених поселень на противагу укріпленим ***городищам (городкам), острогам, заваллям, завадам***.

Значення назви такого поселення, як ***село*** змінювалося історично та географічно. До монголо-татарської навали так називали селянські й феодальні населені пункти, згодом так називали досить значні за людністю хліборобські поселення. Загалом *"село"* є досить давнім за походженням ще праслов'янським словом, яке означало *"поле"* і збігалося за звучанням з іншим словом *"се(д)ло"* – за значенням *"поселення"*. Звідси "селяни" – це люди, які живуть у селі, і люди, які обробляють землю, мають справу з полем. У Росії, у XVII–XVIII ст., селом називали поселення з поміщицьким двором, в іншому випадку поселення називали "деревнею". Вже у XIX ст. російське село – це поселення з церквою. Сьогодні *"селом"* позначають або населений пункт (звичайно великий) неміського

типу, жителі якого займаються переважно обробітком землі; або сільську місцевість узагалі.

Досить давнім є слово *“хутір”*, похідне з давньої німецької мови, що означало “частина округи або певної території”. ***Хутори*** в Україні з’явилися пізніше ніж села. Це були окремі господарства, віддалені від великих поселень. На сучасному етапі хутором називають або відокремлене селянське господарство разом з садибою власника; або невелике селище, яке виникло внаслідок переселення людей з сіл, козацьких станиць тощо (часто у такому ж значенні вживають слово *“виселок”*).

Нові назви поселень типу ***виселки, новосілки, слободи*** виникали у середньовіччі. ***Виселок*** – це невеличке селище, що виникло внаслідок переселення людей з іншої місцевості або іншого поселення; також поселення на новому місці. ***Новосілки, Новоселиці, Новоселівки*** – це поселення на новому місці, куди звичайно переселялася одразу значна частина мешканців села. ***Слободами*** називали селяни-втікачі вільні непокріпачені землі. Пізніше так називали вільні від кріпаччини великі села на сході та півдні України (одну з таких історій описує у своєму творі “На уходах” Андрій Чайковський [100]). Території Харківського, Охтирського, Сумського, Ізюмського, Острозького слобідських полків були заселені головно втікачами від гніту польської шляхти і магнатів Правобережної і Лівобережної України. ***Слободами*** називали й такі поселення, які виникали на незаселених землях великих магнатів-землевласників. Обіцяючи звільнення від податків або надання пільг (“слобод”) упродовж кількох років, землевласники таким чином стимулювали заселення своїх земель. Згодом, після усталених строків, слобожани змушені були відбувати “послушенство”: платити грішми за користування землею, працювати на пана в полі і т. п., а згодом відбувалося й повне їхнє закріпачення.

Невеликі слободи називали ***слобідками***. Зараз це слово означає частину міста, квартал, який зберіг історичну назву за професією, національним складом, місцем попереднього проживання людей тощо.

Запорізьке козацтво у XVIII ст. широко використовувало таку назву поселення, як ***паланка***. Слово це, запозичене з

грецької мови, означає “стовбур дерева”, “колода”, “жердина”. Це було невелике укріплення, оточене вбитими в землю дерев’яними палями. ***Паланкою*** називали запорожці Нової Січі (1734–1775 рр.) свої адміністративні округи та їхні центри. Були у запорожців і ***зимівники*** – своєрідні хутори за межами Січі, де козаки жили й хазяйнували самі або з родинами, коли не було воєнних дій, переважно взимку.

Городом, на відміну від вже згадуваного попередньо городища, називали велике поселення, укріплене кам’яними стінами з бійницями і баштами, які слугували вже надійним захистом для його мешканців. Слово “*місто*” з’явилося значно пізніше і, як вважажають, не без впливу польської мови. На сучасному етапі ***містом*** називають великий населений пункт, людністю не менше як 10 000 жителів, зайнятих головно несільськогосподарськими роботами (у світі критерій людності міста, закріплюють законодавчо, і він суттєво різниться: від 250 осіб у Данії до 50 тис. осіб у Японії).

Містечками в Україні називають селища міського типу, під якими мають на увазі поселення людністю приблизно 2 000 мешканців, у структурі яких не менше 60 % робітників, службовців та членів їхніх родин.

Широковживане слово "*поселення*" як термін означає місце спільного проживання людей; як загальновживане слово – назву будь-якого типу постійного проживання певної кількості людей.

Часте вживання назв усіх цих типів поселень актуалізувало до них увагу, як і до безпосередніх власних назв поселень – ойконімів. За характером поселення ойконіми поділяють на:

– **астіоніми**, або *полісоніми* – назви міських поселень;
– **комоніми** – назви сільських поселень.

Власні назви українських поселень сформувалися на давньоруському ґрунті, хоча зберегли давньослов’янський, праслов’янський, скіфський, сарматський, готсько-гунський, давньогрецький елемент тощо.

Ойконіми – це слова чи словосполучення, що є ***похідними*** (створеними за допомогою суфіксації, префіксації чи додавання закінчень до назв лісу, урочища, оронімів чи гідронімів), і ***непохідними***.

Назва поселення засвідчує певні особливості історичних подій, господарського освоєння території, станової чи родової приналежності поселення.

Назви типу Дуліби, Бужани, Лучани, Тиверці, Деревляни, Поляни, Радимичі, В'ятичі зазвичай свідчать про *первинне заселення території України східнослов'янськими племенами*, проте не всі варіанти таких географічних назв мають до них пряме відношення. Етнонімічні топоніми: Ятвяги, Пруси, Ляшки, Волохи, Половці, Татари, Шваби, Шведи та ін. вже засвідчують значно пізнішу колонізацію теренів країни. Багато назв були перейменовані: Ятвяги на Прибіллє, а з 2013 р. знову на Ятвяги (село у Жидачівському районі Львівської області), Ляшки на Залижня (село у Сокальському районі Львівської області), Пруси на Ямпіль у 1949 р. (село у Пустомитівському районі Львівської області) та ін.

Відроджені після боротьби з ордами кочівників поселення часто-густо іменували такими топонімами: Воля, Волиця, Вільна, Арламівська Воля, Добра Воля, Червона Воля, Суховоля, а також Слобода, Слобода-Болехівська, Слобода-Долинська, Слобода-Шаргородська, Слобідка, Слобідка-Більшівцівська, Слобідка-Красилівська, Слобідка-Смотрицька, Лісна Слобідка.

Є назви, які пов'язують *з матеріальною культурою* – підприємствами, особливостями транспортно-географічного розміщення, стадіями розвитку господарства (Теребежі, Теребля, Посіч, Пасіки, Корчин, Копань, Погарі). Специфіка лісостепового, гірськолісового і поліського господарства відображена у назвах Бутини, Бортники, Майдан, Буда, Смолин, Смолярне, Полонинка, Комари, Стая, Тартак, Тартаків, Пила, Папірне та ін.

Топоніми Рудники, Підрудно, Гута, Гутники, Гутище, Демня, Гамарня, Фришарка, Сіль, Ропа, Ріпне, Солотвина, Росільна, Вапнярка, Пісочна свідчать про найдавнішу спеціалізацію господарства – експлуатацію мінеральних ресурсів.

Розвиток торгівлі і транспорту засвідчує поява таких комонімів, як: Базар, Торговиця, Гостинець, Мурованка, Мита, Митниця, Пустомити, Шляхи, Руський Шлях, Станція, Город, Брід, Броди, Бродки, Межиброди, Княжий Міст, Мости, По-

гонич, Перевозець, Перегінське, Пристань, Пором, а також Забава, Вигода, Австерія, де відпочивали головно купці. Давні торги і шляхи мають лише історичне значення.

– *Назви, пов'язані з професійно-виробничою спеціалізацією населення* (Млинів, Мельники, Ставчани, Гать, Гребля, Рибалки, Рибники, Винники, Винарі, Брага, Ковалі, Кузня, Боднарів, Колодіївка, Чоботарі та ін.). Назви старих службових поселень відображає група ойконімів типу: Бобровники, Сокільники, Псари, Блюдники, Конюхи. З давнім розвитком тваринництва пов'язують такі назви поселень, як: Тур'я, Турійськ, Турка.

– *Назви, пов'язані з класовими і становими приналежностями* (Княже, Бояри, Боярка, Кріпаки, Поповичка). Заклади й укріплення поміщицького господарства відображають географічні назви: Лани, Криволанка, Волока, Волочиськ, Кобиловолоки, Помірки, Фільварки, Солтиси, Вітовщина, Адвокація, Юридика, Колонія, Парцеляція. Свого часу, ще до возз'єднання Західної частини України з УРСР, у Львівській області налічували до двох десятків поселень, що називались Порцеляція [49]. У Західній Україні поширенню слова "парцеляція", що означало поділ земельної ділянки на менші частини (парцели), сприяла реформа 1861 р., до того ж, близьке сусідство Польщі визначало обіг польського слова *Parcelacja* у значенні населений пункт.

– *Назви, пов'язані із соціально-побутовими, віковими особливостями* (Бабусине, Батьки, Братешки, Вуйковичі, Хлоп'яники).

– *Названі від природних чинників розміщення* (Підгір'я, Загребелля, Загребля, Залісся, Залука, Западинці, Заріччя, Курганне, Лугове, Нагірне, Озерне).

– *Назви, пов'язані з пройденим шляхом урбанізації і фортифікації країни* (Дворище, Город, Підгород, Передмістя, Острог, Замок, Замостя, а також Звенигород, Звенигородка, Старгород, Єзуполь, Маринопіль, Нове місто, які на сучасному етапі вже не є містами). Досить поширені ойконіми Монастир, Монастирок, Монастириська, Монастирчани мають сьогодні історичне значення. Подібні до них і назви Лавра, Скит, Черче, Черниця, Кляштор, Калагори, які відображають давнє минуле. Більшість

із них уже в XVIII ст. перестали бути місцями монашого проживання і володіння.

– *Назви, похідні від власних імен та прізвищ* (Анастасівка, Андріївка, Архипівка, Дем'янівка, Корніївка, Кочубеївка, Мар'янівка, Софіївка,тощо). У давнину назви селам і містам давали на честь засновників. Київський князь Володимир Великий заснував багато міст, наприклад, Володимир (-Волинський) і Васильків. Його син князь Ярослав Мудрий, заснував місто Ярослав на Сяні (нині в Польщі) і Юр'їв, пізніше названий Дерптом, а зараз Тарту в Естонії. Що цікаво, у кожній з цих пар одне місто має старослав'янську, а інше – греко-слов'янську назву, оскільки Володимир при хрещенні отримав ім'я Василь, а Ярослав – Юрій.

– *Назви, зумовлені післяреволюційними подіями* (Жовтневе, Жовтень, Ювілейне, Першотравневе), у т. ч. названі (частіше перейменовані) на честь письменників, політичних діячів (Шевченкове, Івано-Франкове, Івано-Франківськ, Хмельницький). Індустріалізація дала назви містам і поселенням міського типу у Донецькій і Луганській областях, які спочатку називались просто Шахта, а згодом були перейменовані. Це Марганець, Шахтарськ, Новий Донбас, Комсомольське, Червоний Жовтень, Червоний Профінтерн, Комунарське, Краснодон, Паризька Комуна, Пролетарськ, Антрацит, Дніпрельстан, Зугрес, Кремгрес, Нова Каховка. Подібно й у Львівській області, поряд з колишнім магнатським містечком Кристинопіль виріс новий індустріальний центр радянської вугільної промисловості, місто обласного підпорядкування, Червоноград. Водночас розвивалися нові індустріальні міста Гірняк у Львівській області, Нововолинськ – у Волинській. Поблизу старого Добротвора виник центр енергетичної промисловості Добротвір, близько Роздолу – центр сірчаної промисловості Новий Розділ.

З найдавніших ойконімів, утворених на загальнослов'янському ґрунті, до нас дійшли топонімічні типи з топоформами:

*"**-і**"* : Сновидовичі, Радимичі, Куровичі;

*"**-ани, -яни**"* – Добрівляни, Добростани, Добряни, Лучани, Черляни;

*"**-ен**"* – Руден, Червен;

*“-**ань, -янь**”* – Кагань, Радань, Ятрань;

*“-**ин, -інь**”* – Бишкінь, Пирятин, Чигирин;

*“-**инці**”* – Кропивинці, Микулинці, Немиринці.

Взагалі, утворення назв на *“-**ичі**”* пов’язують ще з первісно-общинним ладом, а його початок – з періодом балтослов’янської єдності. Наприклад, Середкевичі, Синьковичі, Стрілковичі, Стрільбичі, Прилбичі. Назва роду є первісною історичною формою утворення назв, наприклад, батько – Мал, нащадок – Малич, родина – Маличі, поселення (дворище чи їхня сукупність) – Маличі (чи Маличів).

У назвах місцевості, населених пунктів помітне місце має суфікс ***-н***. Зазвичай стародавнє ***-но*** перейшло в сучасне ***-не***. Наприклад, Комарне, замість Комарно.

До стародавніх віднесено суфікси ***-ов, -ів, -ин***: Чернігів, Заболотів, Ніжин, Чигирин;

- зменшувальний суфікс – ***-ик, -ець***: Довжик, Зубринець;
- суфікс ***-ще*** вказує на місце, де щось було: Млинище, Ставище, Городище. На заході України синонімічним до суфікса ***-ище*** є суфікс ***-исько*** (Мостисько, Городисько, Незвисько).

Досить поширеними є суфікси ***-щина, -ччина***, що вказують на родову спадщину колишніх землевласників чи великі територіальні простори (Сахновщина, Семенщина, Львівщина).

Зазвичай відношення до якогось об’єкта на місцевості засвідчує суфікс ***-ськ***: Буськ, Слов’янськ, хоча на заході України, саме у Львівській області, цей суфікс частіше вживається у вигляді ***-сько***: Олесько, Селисько, Опільсько.

Суфікси ***-івка, -ївка*** додають до іменної основи чи власного імені: Костянтинівка, Васильківка, Кирилівка, Софіївка, Богданівка.

При творенні ойконімів менш поширеною є форма ***префіксації***. Використовувані префікси: ***під-, над-, за-, від-, при-, роз-, без-, пере-***. Зокрема, префікс ***за-*** означає розміщення поселення за певною межею: Заріка, Зарічне, Заліщики, Заставне.

Ойконім може бути утворений і без морфоелементів безпосереднім перенесенням назви предмета на населений пункт, тісно пов’язаний з цими предметами, явищами: Сіль, Марга-

нець, Нікополь, Діброва тощо. Такий спосіб творення називають ***лексикосемантичним***.

Ойконіми також можуть бути дієслівно-іменниковим словосполученням (Гуляйполе).

Ойконіми є базою творення топонімічних назв людей за місцем проживання: кияни, львів'яни, одесити, хмельниччани тощо.

Назви поселень є надбанням народу, відображенням його історії, мови, ментальності, тому зв'язок населення з його минулим є закарбованим у назві. В Україні впродовж XX ст. було перейменовано близько чотирьох тисяч ойконімів. Аналізуючи перелік перейменованих назв, можна простежити певні географічні закономірності поширення назв з особливими суфіксами чи префіксами, які несуть відбиток історії свого формування:

– для північної України характерні назви: Тинне, Підсінне, Підгірне;
– для лівобережної України (Полтавська, Сумська області) – Задебрі, Кучері, Коралі, Чамері;
– для Волині, Львівщини – Бихів, Бодячів, Демидів, Дігтів, Завадів, Защитів, Дедів;
– на Вінничині багато назв поселень з іменником *Слобода* (Бушанська, Гулівська, Дашковецька, Кустовецька, Межирівська, Ходацька, Шаргородська та ін.);
– на Херсонщині й Одещині – зі словом *Балка*: Нова Балка, Низкова Балка, Осикова Балка, Тернова Балка, Солодка Балка, Медвежа Балка, Холодна Балка;
– назви поселень, які відображають особливості природи місцевості, зокрема рельєфу, траплялися (і зберігаються досі) у Херсонській, Кіровоградській, Луганській областях: Берегове, Високе, Загір'я, Залиман, Залісне, Заозерне, Зарічне, Крутеньке, Крутий Яр, Круглоозерівка, Левадне, Обривка, Пригір'я, Приморське, Рівнопілля;
– трапляються в Україні ойконіми балтослов'янського походження та племен уральського походження (мордва, весь): Бачва, Посачва, Смордва. Населені пункти з такими назвами є у Рівненській, Житомирській, Київській областях.

Розглянемо окремі українські ойконіми та версії щодо їхнього походження.

Алупка – місто, підпорядковане Ялтинській міськраді, курорт на південному березі Криму. Походження назви остаточно не з’ясовано. Виводять від грецького *alopece* – “лисиця”, а також від *alypia* – “без страждань” у розумінні “безпечне місце” (мається на увазі для стоянки суден). Найімовірніше, походження назви від *alopecia* – “лисина на голові” у розумінні “гола місцевість”.

Алчевськ (з 1991 р.; 1932–1961 рр. – Ворошиловськ, 1961–1991 рр. – Комунарськ) – місто обласного значення Луганської області. Засноване у зв’язку з будівництвом Донецько-Юр’ївського металургійного заводу завдяки меценату О. Алчевському.

Белз – місто районного значення у Львівській області. Вперше згадується у літописі 1030 р. Назву виводять від старослов’янського *белиз* – що означає “біле, ясне місце, галявина, вирубана серед лісу”.

Болград – місто, районний центр в Одеській області. Засноване у 1821 р. вихідцями з Болгарії, які втекли сюди від турецького гніту. Від етноніма “болгари” і походить назва “болга+град” – “місто болгарів”.

Вінниця – місто, обласний центр Вінницької області. Вперше згадується як фортеця у 1363 р. Є декілька версій походження цієї назви. Одні за основу беруть “вино, віно” – придане, дарована земля, маючи на увазі факт, що Поділля було придбане князями Коріятовичами; інші дослідники виводять назву від винокурень – винниць, яких було багато у цій місцевості, ще інші – від назви річки Віннички. У зв’язку із багатоваріантністю транслітерації назви міста, постановою Кабінету Мінстрів № 55 від 27 січня 2010 р. було затверджено єдиний варіант написання назви – ***Vinnytsia***.

Гадяч – місто обласного значення Полтавської області. Виникло на місці поселення кінця XI–початку XII ст. Перша згадка про нього трапляється в інвентарях (переписах) польських королівських маєтків у першій половині XVII ст. у народних переказах розповідається, що колись місто звалося *Гадюче*, бо у

низькій вологій місцевості, де воно розміщене, водилося багато гадюк. В офіційних джерелах згадувані інші назви: городище *Гадское* (*Гацкое*), *Гадичье городище* [29]. Проте більшість дослідників схиляється до думки, що в основі назви – давнє слов'янське слово *годяче* – "таке, що годиться", "гарне – зручне для життя й оборони місце". Існує також версія, що назва міста походить від прізвиська власника: *Гадич*.

Глухів – місто у Сумській області. Перша згадка про нього датується 1152 р. Назву виводять від прізвища Глух, зважаючи на наявність у ній присвійного суфікса ***-ів***. Походження назви пояснюють також розміщенням міста серед довколишніх глухих лісів.

Дебальцеве – місто обласного значення у Донецькій області. Засноване у 20-х рр. XIX ст., коли царський уряд подарував тут землі воронезькому поміщикові *Дебальцеву*. Від його прізвища дістало назву спочатку село, а згодом і новозбудована поблизу станція.

Дрогобич – місто обласного значення у Львівській області. Засноване в XI ст., проте вперше згадується аж у 1236 р. За однією з версій, поблизу сучасного поселення було місто *Бич*, зруйноване монголо-татарами. Пізніше на цьому місці виникло нове місто, назване Другобич (тобто *Другий Бич*). За іншою версією назва міста відображає значну заболоченість місцини і походить від мікротопоніма дреговина. Пояснюють назву міста і від чоловічого імені *Дорогобит* (*Драгобитъ*).

Євпаторія – портове й курортне місто у Криму. На цьому місці існувало місто-колонія (VI–I ст. до н. е.), яке мало назви: Коронітіс, Керкініда тощо. У I ст. до н. е. полководцем царя понтійського Мітрідата Євпатора – Діофаном, який повів війська проти тавроскіфів, була заснована фортеця на честь царя. Сучасне місто відоме з кінця XV ст. як турецька фортеця Гезлев (Козлов в українців і росіян). Після приєднання Криму до складу Росії у 1784 р. місто перейменовано в Євпаторію. У кримських татар місто називалось Гезлеве від татарського *Isleve* – "підземний хід", оскільки під багатьма будівлями знайдено підземні сховища, в яких жителі за неспокійних часів ховали свої скарби.

Жидачів – місто, районний центр у Львівській області. Первісна назва поселення Удеч (1116 р.); назва походить від слова *"ждати"*, оскільки через поселення проходив торгівельний шлях, де чекали перевозу через річки Дністер і Стрий.

Коростишів – місто, районний центр Житомирської області. Перша згадка датується 1489 р. Назву пов'язують зі словом *корость* – "камінь", оскільки в районі здавна добувають камінь (граніт). Найімовірніше походження від антропотопоніма – прізвиська Коростин. На користь відособового імені вказує присвійний суфікс ***-ів***.

Косів – місто, районний центр Івано-Франківської області. Перші відомості з 1424 р. Один переказ виводить назву міста від слова *кос*, що перекладають як "чорний дрізд" (начебто у давнину ці птахи були тут дуже поширені). Інший – пов'язує назву міста з прізвищем боярина Косача, який прибув сюди з наказом князя Данила Галицького зміцнити кордони князівства.

Моршин – місто обласного значення Львівської області. Ймовірно, що назва походить від угро-фінського слова *морша* – "рівне місце", і могло проникнути в давньоруську мову за часів переселення племен волзько-камських болгар у Придунав'я протягом II–IX ст. У зв'язку з цим переселенням також вказують на спорідненість назви цього населеного пункту з назвою Моршанськ Тамбовської області у Росії.

Пустомити – місто, районний центр Львівської області. За однією з версій, назва походить, як вважають, від наявності поблизу поселення митниці, де збирали королівське мито; за іншою – після руйнування поселення місце довго було незаселене, що буквально визначило назву "пусто+мито".

Путивль – місто, районний центр Сумської області. Вперше згадується 1146 р. Виводять назву від найменування р. Путивлька: путь – "течія". Більш вірогідним вважають походження назви від антропоніма: давньоруське ім'я Питимь, або Питивь.

Світловодськ – місто обласного значення Кіровоградської області. Засноване 1961 р. шляхом приєднання селища Кременчукгесбуду до міста Крилів, відомого з XVII ст. У 1822 р. місто Крилів перейменоване на Новогеоргіївськ, у 1961–

1962 рр. – Хрущов, у 1962–1969 рр. – Кремгес, з 1969 р. – Світловодськ. Назва походить від словосполучення світло+вода у розумінні "світло, яке дає вода, – електростанція на воді" + суфікс ***-ськ***.

Сокаль – місто, районний центр у Львівській області. У староукраїнській мові слово *сокаль* означало "кухня", а оскільки в давнину тут стояла харчевня для подорожніх, то поселення одержало назву "Сокаль".

Стрий – місто обласного значення у Львівській області, роміщене на однойменній річці, виникло у XIV ст. Знаходиться на перехресті важливих торгівельних шляхів, зокрема вздовж річки Стрий. Назву міста виводять від імені парубка Стрия, якого за народними переказами вважають грабіжником, що нападав на торгівців.

Суми – місто, обласний центр Сумської області. Перша згадка датована 1652 р., коли у давньому Суминому городищі на татарському шляху переселенці з м. Ставище Білоцерківського полку Г. Хондратьєва заснували місто. Назва походить від знахідки трьох мисливських сумок; інші виводять від слова "сум", "сумувати": мовляв, перші переселенці сумували за рідним краєм.

Фастів – місто обласного значення Київської області. Вперше згадується 1390 р. За народними переказами, назва походить від слова "хвости" – "бунчуки", бо їх тут нібито багато залишилося після розгрому половців. Однак літопис не засвідчує перебування у районі теперішнього Фастова половців. Припускають, що назва відтопонімічна – від імені Фауст (Фаст), яке функціонувало у давньоруському, а потім і в українському іменнику XI–XVII ст., згадуваного в систематичному переліку імен академіком І. Срезневським. Власне серед цього переліку наявні імена Фауст, Феодор, Феодот, Феодун.

Чорнобай – селище міського типу, районний центр Чорнобаївського району Черкаської області. Селище виникло в середині XVII ст. Протягом часу існування поселення мало кілька назв: Слобідка, Чернобаї, Чорнобаєве, Чорнобаївське, Чорнобай, Дараганщина (за іменем сотника Кропивнянської сотні Дарагана), яка не прижилася. Назва походить від татар-

ського "бай" – багач. Буквально означає темний (тобто тюркський) багач.

Серед ойконімів поширеними є також паралельні географічні назви. Відоме в Україні та поза її межами місто Львів за різних історичних часів називали по-різному: по-латинськи Леополіс, по-грецьки Леонтополіс, по-вірменськи Ілов, по-турецьки Ільбадир, німці називали його Левенбурґ, або Лемберґ. На польській, чеській, словацькій, хорватській землях чергувалися німецькі, угорські, італійські назви. Серед низки паралельних ойконімів такі: Гданськ//Данциг, Вроцлав//Бреслау, Яблонець//Ґаблонц, Карлові Вари//Карлсбад, Мар'янські Лазнє//Марієнбад, Братислава//Прешбурґ//Пожонь, Любляна//Лейбаж, Заґреб//Аґрам, Рієка//Фіуме, Дубровник//Рагуза. Візантію (Константинополь, Істамбул) українці слідом за болгарами називали Царгородом (що відображено в історичних повістях Семена Скляренка "Святослав", "Володимир" [96, 97]). У Німеччині трапляються старі паралельні назви Ахен//Аквінсґранум, Регенсбурґ//Ратісбона. Італійське місто Мілан німці називали Майланд, а Венецію — Венедіґ. Столиця Австрії в українській, чеській, польській мовах зберегла давню слов'янську форму Відень, в угорській та сербохорватській мовах має стару паралельну форму – Беч, в інших мовах – Він (Вена).

В українському топонімікові важливе значення мають й історико-географічні трансформації назв. Наприклад, Корсунь//Херсонес, Везвягель//Новоград-Волинський, Білгород-Дністровський//Тіра//Монкастро//Альба//Аккерман, Заслав//Із'яслав, Щекарєв//Красностав, Червен//Чермно, Ужгород//Унґвар, Берегове//Берегсас, Глибока//Адинката, Бендери//Тигиня та ін.

Наводимо один з показових прикладів прикладного значення топонімічних досліджень. За назвою населеного пункту роблять спробу відновити достовірність історичних фактів, що украй важливо з огляду на сучасні спроби реанімувати колишню імперію зла.

Досі панівною вважали гіпотезу, що князь Володимир Великий народився там, де була батьківщина його бабусі, княгині Ольги – під Псковом. В Устюзькому та Никонівському літописах вказано, що Володимир Великий народився у "*Будутинє*

весі". Саме туди княгиня Ольга відіслала народжувати Малушу, матір великого князя. Вказано також, що село Будутине належало Ользі, про що свого часу писав російський історик Татіщев, посилаючись на більш давні літописи, які до нас не дійшли. Російські вчені стали доводити, мовляв, Будутине село, яке згадується у декількох літописах, це село Будник, що неподалік сучасного Пскова. Проте лінгвісти не підтверджують зв'язку між назвами "Будутине" і "Будник", тому що остання походить від виробництва поташу – промислу, який виник досить пізно.

Доцент НУ "Львівська Політехніка" Юрій Диба спростовує версію російських істориків, яка впродовж останніх 200 років не піддавалася критиці [22]. Згідно з його дослідженням, князь Володимир народився у волинському селі Будятичі. Назва волинського села "Будятичі" – архаїчна, перша письмова згадка про нього датується 1450 роком. Поряд з ним є села, назви яких пов'язують з історичними особами часу Володимира Великого. Зокрема, Низкиничі. Це був маєток роду Кисилів, які виводили своє походження від київського воєводи Свенельда, котрий очолював, ініційований Ольгою, каральний похід на деревлян. Отже, цілком імовірно, що саме на Волині князь Володимир провів своє раннє дитинство. У часи, коли Ольга відправляла Малушу в Будятичі, у Києві саме відбувався язичницький бунт. Вважається, що княгиня відіслала невістку подалі від язичників, щоб вона спокійно народила. До того, цілком можливо, що Малуша – як людина з близького оточення княгині-християнки, і сама була християнкою, тож на вибір сина могли впливати і мама, і бабуся. Заплановані археологічні роботи, яким належить засвідчити, наскільки інтенсивно район Будятичів був заселений у Х столітті.

Завдання для самоконтролю

1. *Ойконіми як клас топонімів. Астіоніми (полісоніми) і комоніми.*
2. *Давньоруський, давньослов'янський, праслов'янський, скіфський, сарматський, готсько-гунський, давньогрецький елементи у назвах українських поселень.*

3. *Особливості виникнення ойконімів. Похідні й непохідні ойконіми.*
4. *Закономірності поширення ойконімів в Україні.*
5. *Наведіть приклади перейменувань українських ойконімів.*

1.3. Ороніми. Топоніміка Українських Карпат і Кримських гір

Необхідність у найменуванні географічних об'єктів виникла давно. Люди повинні були орієнтуватися на місцевості і такими орієнтирами могли бути форми рельєфу, ріки, озера, джерела, урочища і т. п. Однак їхня кількість і повторюваність у просторі потребували індивідуалізації. В основі, звичайно, були ознаки, властиві означуваним географічним об'єктам: місцезнаходження щодо інших, природні особливості, історичні події і т. ін.

Географічні назви у більшості вмотивовані, стійкі та інформативні. При всіх можливих випадковостях у виникненні географічних назв є свої закономірності. У географічному назівництві, у місцевих топонімах знайшло відображення шанування об'єктів передусім неживої природи, яким поклонялися наші предки.

Вже було зауважено, що багато назв гірських країн утворені географічними термінами, що означають загальні поняття "гори, хребет, вершина". Але буває, що самі назви стають загальними термінами. Наприклад, слова "архіпелаг", "меандр", "дельта" колись були індивідуальними географічними назвами. Деякі назви не сягають рівня справжніх термінів, але все ж таки стають певними еталонами, носіями певних ознак і використовують їх для характеристики інших предметів чи об'єктів, що подібні до них своїми властивостями. Наприклад, назва європейської гірської системи Альпи стала підставою для найменування інших гір в інших місцях Землі: Австралійські Альпи, Японські Альпи, Суганські Альпи на Кавказі, Гуцульські Альпи в Карпатах. Однак не всі ці назви науково обґрунтовані, оскільки не всі вони характеризуються типово альпійським ре-

льєфом (з розчленованими формами і льодовиковими відкладами, молодими складчастими хребтами). Тому більшість з них (окрім Суганських Альп Кавказу) до справжніх Альп віднесена бути не може, хоча відомі під такими назвами у туристичній та науково-популярній літературі.

Швейцарська частина Альп відзначається виключною красою гірських ландшафтів, мальовничістю схилів і набула світової слави, а тому назву *Швейцарія* вже давно використовують і сприймають як символ мальовничості гірської країни або просто місцевості з розчленованим рельєфом. І у цьому розумінні відомо понад 100 різних "*Швейцарій*": Саксонська (німецька частина Ельбських піщаникових гір, розміщених за 30 хв їзди від Дрездена), Російська (так називають російський курорт на радоновому джерелі у с. Лопухинка Ленінградської області; також російський гірськолижний курорт "Червона поляна" поблизу Кавказького хребта), Сибірська (Тункінські Гольці у Східному Саяні), Молдавська (Кодри) та ін. Регіональний ландшафтний парк "Надслучанський", який знаходиться у долині річки Случ Рівненської області, більш відомий загалові під назвою "Надслучанська Швейцарія". У найвідвідуванішій частині Карпат, в околицях сіл Космач і Микуличин, у басейні гірського Пруту, знаходяться Космацька і Микуличинська Швейцарія.

У гірській термінології важливе місце належить терміну ***гора***(***и***). Горою називають височину, підняття з відносною висотою вище 200 м і абсолютною вище 500 м, що ізольовано піднімається над місцевістю і з усіх боків обмежена вираженою підошвою у формі замкненої кривої.

Однак насправді термін ***гора*** дуже об'ємний за своїм змістом і застосуванням. Він супроводить назви потужних гірських масивів, які піднімаються на тисячі метрів, і належить до їхніх найвищих панівних точок (Белуха, Говерла, Ельбрус, Народна та ін.). Але на рівнинних територіях цим терміном можуть позначати невисокі гори і горбогір'я, наприклад, Чернеча гора у Канівських горах, Замкова гора (Бона) у Кременецьких горах, Свята гора в Пушкіногір'ї та ін. Серед низовинних рівнин горою часто називають і незначне підняття (горб), що виділяється на

місцевості (Мукачівська гора, численні Лисі гори та ін.), і навіть високий уступ берега ріки. Наприклад, Воробйові гори – високий берег Москва-ріки навпроти стадіону Лужники.

У назві гори часто відображається її форма. Високі і гостроверхі – піки, шаблі, гострі роги; менш високі і м'які, купольні – стіжки, маківки; низькі (менше 500 м) на рівнинах – горби, холми, могили, гірки і т. п. Часто в їхніх назвах простежуються ландшафтні особливості місцевості, або колір гірських порід (Біла гора), або вигляд місцевості (Красна гора), або подібність із якимись об'єктами (назви-метафори, назви-мітки (Макітра, Маківка). Назви можуть нести оцінні (Крута) чи господарські (хребет Трав'яний, спотворене Травен) характеристики. Так, наприклад, Б. Ф. Лящук (1962 р.) наводить приклади вживання різних слів для позначення поняття "гора" у Покутсько-Буковинських Карпатах: *аршиця* – стрімка, кам'яниста гора; *клива* – незаліснена гора (вершина); *кичера* – покрита лісом гора; *грунь* – невисока гора з м'якими контурами, горбок; *магура* – висока відокремлена гора; *діл* – лінійно-витягнута гора, хребет [43, С. 115].

Гори, гірські системи, гірські країни – більш-менш обширні ділянки земної поверхні, підняті над прилеглими рівнинами, що відрізняються значними і різкими коливаннями висот. Рельєф гір складається головно з гірських хребтів і ланцюгів, розділених річковими долинами і міжгірськими тектонічними западинами. Морфологічно розрізняють високогірний (більше 2 000 м), середньовисотний і низькогірний (менше 1 000 м, більше 500 м) рельєф. За походженням гори звичайно тектонічні, тобто зумовлені підняттям земної кори. Такими в Україні є Карпати і Кримські гори. Але горами ще називають (значні перевищення рельєфу) Кременецькі і Канівські скульптурні гори, тобто утворені насамперед дією зовнішніх чинників (річковою ерозією).

Українські Карпати належать до складчастих середньовисотних молодих, утворених в останню альпійську епоху горотворення, гір. Оскільки вони складаються з відносно піддатливих порід, то схили їхні пологі, доступні, а вершини переважно склепінчасті (тому так поширені тут назви Сті-

жок, Маківка, Кругла та ін.), що свідчить про м'які купольні контури вершин.

Давня назва "Карпати" трапляється вперше у Геродота і пов'язана з назвою однієї з лівих приток Дунаю – *Karpis*. Проте, очевидно, притока ця одержала свою назву від гір, з яких вона брала початок. Назву "Карпати" для гір у літературі вперше використав Птолемей, звідки вона перейшла до арабських творів під назвою *Karbad*. Місцеве населення називало їх просто горами. "Слово о полку Ігоревім" називає їх горами Угорськими: "…*Підпер гори Угорські своїми залізними полками*…".

Часто етимологію назви Карпат пов'язують з албанським словом "*карпё* – "скеля", вбачаючи у ньому той же корінь, що й у етнонімі хорватів. Схожими є переклади з інших мов: давнє польське слово "*karpa*" означає значні нерівності, підводне каміння, значні стовбури або коріння; кельтсько-іллірійське слово *karp* – це "камінь" або "купа каміння". У районі Карпатських гір у IV ст. н. е. давні письменники знають плем'я карпів, карпідів, чи карпіанів. Відповідно до іншої версії, від можливого дакійського значення – "гори", власне може походити назва народу "карпів" – "тих, що живуть у горах", які населяли Карпати за часів Римської імперії. Ще за скіфських часів згадуване плем'я каліпідів, назва якого від карпідів відрізняється лише звуком **р**. Дослідники вважають це закономірністю, оскільки у деяких іранських мовах, до яких належала й скіфська, звуки **р–л** змішувалися.

Вражаючу схожість зауважують вчені між назвою Карпатських гір та назвою острова Карпатос, що знаходиться між островами Кіпр і Родос у Середземному морі.

Походження назви найвищої вершини Карпат – г. Говерла (2061 м над р. м.) виводять і від угорського слова *Hoverla*, похідного від *Hóvár* – що означає "снігова вершина", і від румунського *howirla*, тобто "важкопрохідне підняття". Нинішнє звучання гора отримала після помилки, допущеної на австрійській воєнній карті, бо раніше вона звучала як "Говирла". Перший туристичний маршрут до вершини був прокладений у 1880 р.

Назва ще однієї з найвищих в Українських Карпатах гори – Петрос (2020 м над р. м.) у перекладі з румунської мови озна-

чає "камінь". На вершині знаходяться руїни каплиці і хреста, а також насипний пагорб з каміння, який символізує власне саму вершину.

Зовнішні Карпати насунуті на Передкарпаття у вигляді зірваних півскладок-лусок, які називають за аналогією з перекинутим і переміщеним пластом ріллі – скибою – *Скибовими Карпатами*. Оскільки зовнішній край Українських Карпат утворює з Передкарпаттям морфологічно чіткий береговий уступ, то краєві хребти часто йменують *Береговими хребтами*, *Береговими Карпатами*. Внутрішні Карпати від Закарпатської (Панонської, Притисенської) низовини відділені молодими (плейстоценовими) вулканічними хребтами і горбогір'ями, які називають *Вулканічними Карпатами*.

Назва *Покутські Карпати* походить від назви Покуття – географічної області між ріками Черемош, Прут і Карпатами. Звідси й назва *Кути* – в куті між Черемошем і Карпатами. Назва *Буковинські Карпати* походить від географічної області *Буковина*. Назва вперше простежується в документах сучавського воєводи від 1392 р. і надана буковому масиву, звідки вона поширилася на всю географічну область.

Своєрідним і унікальним утворенням є Подільські Товтри – береговий кораловий риф останнього на нашій рівнині моря. Це пасмо вапнякового горбогір'я, збудованого із черепашок тепловодних молюсків, є індикатором, свідком не лише берега тодішнього моря, а й теплого клімату (корали могли розвиватися при температурі води вище ніж 20°). У минулому ці скелясті кряжі низкою польських і австро-угорських вчених помилково вважалися східними відрогами Карпат і за аналогією із Татрами були названі *Товтрами*. Назва закріпилась у літературі.

Південна заліснена частина Товтр відома ще під назвою *Медобори* (Медоборські гори). В останній назві відображене їхнє господарське значення (мед, бір) для населення. Назви панівних точок Медоборів пов'язують з легендами про народних месників Поділля: гора Кармелюка поблизу Кам'янця-Подільського і гора Сокіл поблизу ріки Смотрич (додаток 4, рис. 1) с. Княжполя і Кам'янця-Подільського, яку місцеве на-

селення також пов’язує з прізвищем ватажка селянських повстань Соколом. Однак і на Поділлі, і в Українських Карпатах Соколами називають майже всі стрімкі високі скелі над річками (це хребет Сокільський коло села Тюдів, який розпочинається з с. Соколівка у Косівському районі Івано-Франківської області), г. Сокіл у Ґорґанах, г. Соколовець (с. Пасічна Надвірнянського району Івано-Франківської області) та ін. Похідними від цих оронімів можуть бути і “сокільські” ойконіми, про що свідчить їхнє розміщення, наприклад, уже згадані *с. Соколівка* у Івано-Франківській області, *с. Сокіл* у Кам’янко-Бузькому районі Львівської області.

Однак численні старі села *Соколівки* близько давніх княжих центрів (Буськ, Звенигород), як і с. *Соколівка* у Буському районі Львівської області та подібні, свідчать про розведення соколів для княжих ловів і мисливських забав.

У наших предків не складно відслідкувати наявність культу гір та вершин. Культ гір, як максимально наближених до неба (“небесних”, “священних”) точок Землі, простежується з сивої давнини історії людства (ще з бронзового віку). Високі гори часто асоціюються з небом, хмарами і в інших народів. Китайське “Тянь-Шань” і тюркське “Тенгрі-Таг” означає “небесна гора”. Найвища вершина Землі – г. Еверест має непальську назву Сагарматха – “небесна вершина”, або “володар неба”, а по-тибетськи її названо Джомолунгмою, що перекладається як “богиня матері Землі”. Назва гори Кіліманджаро мовою суахілі означає “гора бога холоду”.

Підняття рельєфу використовували, зокрема, для будівництва укріплених поселень і фортець. Наприклад, племена лійчастого посуду доби раннього заліза розміщали свої городища на високих важкодоступних горах, уступах, мисах, оточених річковими долинами (гора Богіт у Придністров’ї, гора Жупан поблизу Винник, що в околицях Львова, гори Тростянець і Кам’яна на Зубрі поблизу Миколаєва, гора Чорна у с. Малі Грибовичі поблизу Львова і т. д.). Усі ці поселення на горах можна вважати найдавнішими городищами на Волині і Прикарпатті.

Сакральними часто вважали не лише вершини, а й їхні схили та підніжжя, скелясті виступи, гаї та озера, що на них

знаходяться. Кожне гніздо слов'янських родів і племен мало своє святилище на високій горі, яка була видна з усіх поселень. Звичай запалювати вогнища на вершинах зберігався на Прикарпатті до XIX ст. Вогнища – це величне й ефектне видовище, що проглядалося на десятки, а то й на сотні кілометрів. Для їхнього підтримання протягом ночі по декілька разів на рік потрібно було заготувати багато деревини. Тому ці ритуальні вершини швидко обезліснювалися – ставали "**лисими**" і, виділяючись серед інших, заліснених, отримували найменування – *гора Лиса*.

В Українських Карпатах вершини з назвою *Лиса гора* належать не до внутрішніх хребтів (де безлісі вершини повсюдно), а до берегових, зокрема до давніх шляхів і осередків. Це Лиса гора в околицях Старої Солі, Лиса гора в околицях Старого Самбора, гора Лиса (Тустань), гора Лиса в околицях Надвірної.

На рівнині Лисі гори утворені панівними горбами поблизу давніх історичних центрів і часто виступають на фоні ритуальних топонімічних ландшафтів (могил). І це не випадково, оскільки шанованих слов'янами-язичниками ідолів ставили зазвичай на горбах. Літописні відомості про Перуна завжди відзначають його положення на горбі: князь Ігор, скріплюючи клятвою договір з Візантією "*приде на холмы, кде стояше Перун*". Володимир поставив ідолів на вершині Старокиївської гори над Дніпром. На рівнині, де таких не було, їх могли заміняти високі обривисті береги рік.

У Західному регіоні таких піднятих гірок і горбів достатньо, і близько давніх слов'янських осередків вони разом зі старовинними назвами урочищ (Волосове, Перунове, Ярилки, Богіт, Святий Дуб та ін.) поєднуються територіально й утворюють топонімічні ландшафти, в яких топонімічно просвічуються їхні давні сакральні функції. Це гори Божа, Бона, Дива (Дівоча), Лиса (м. Кременець); гори Могила, Лиса, Чортова скеля (міста Звенигород і Львів[1]); гори Лиса, Могила, урочище Святий Дуб, Дубівці і Задуб'є (на північний схід від Галича); гори Лиса, Мо-

[1] Відома гіпотеза, що тут мають на увазі власне "Чотову гору", тобто гору, на якій стояла сторожа. Можливо, й інші подібні назви гір мають таке ж значення

гила, Підмогила, урочище Дубівка, Теребіж, Княждвір поблизу Коломиї.

Ці сакральні гори могли служити не лише місцем ритуальних обрядів, молінь, а й фіксованим місцевим календарем ігрищ: проводів зими і зустрічі весни (масниці, веснянки), вершини літа (Купала) та ін.

У пізніші християнські часи на місці сакральних гір будували католицькі храми (наприклад, монастир Святої Трійці на г. *Лисій* під Сандомиром, бенедиктинський монастир під Кельцями) або православні церковні споруди. Вони часто призначалися тим Святим, які функціонально заступали язичеські божества. Такими є церква Святого Іллі (відповідника громовержця Перуна на горі Афон) або численні храми на честь Діви Марії (що посіла місце Великої Матері первісності), Святої Параскевії П'ятниці (на місці праслов'янської Діви – Макоші, матері врожаю), які витіснили давні язичеські божества. Однак витіснення із народної пам'яті є доволі інерційним. Відома думка, що знак матріархату – тридент – це символічне зображення Богині-Матері з піднятими руками, що символізують захист свого дому, дітей і вогнища від Мари і всякої погані. Символ цей і міг стати основою для тризуба Володимира як священного "оберегу" дружини і держави Київського князя, а пізніше і національного символу.

Там, де такого переходу з язичеської на церковну обрядовість не відбулося, давні назви гір "*Лиса*", "*Діва*" не лише збереглись, а й донесли до нас набутий ними пізніше негативний відтінок – як погані, "нечестиві" місця збору "нечистої" сили, шабашу відьом і т. д. Загальновідомі перекази про київських відьом, які збираються на свої шабаші на *Лисій горі* під Києвом. Подібна недобра слава шириться також про гору *Лису* у Львові (додаток 4, рис. 2), під Смоленськом та ін. Усі ці перекази відображені у мистецтві і літературі: магічні звуки "Ночі на *Лисій* горі", створені Модестом Петровичем Мусоргським; у романі Михайла Опанасовича Булгакова "Майстер і Маргарита" головна героїня – Маргарита – летить на шабаш відьом саме на *Лису гору*; події Вальпургієвої ночі (ніч з 30 квітня на 1 травня) у Йогана Вольфганга фон Ґете відбуваються також на *Лисій горі*.

Навіть у Мексиці за наявною там *Лисою* горою закріпилася така ж слава: гора навіває страх місцевим мешканцям, які вірять, що на ній влаштовують свої шабаші духи. Назва гори – *Пелок* у буквальному перекладі з іспанської мови означає *Лиса* гора, хоч і густо вкрита, наперекір назві, тропічною рослинністю.

Обожествління, культ гір, крутих уступів – поширене явище у всьому світі, як і використання їх як місць відправлення культових обрядів.

Культові назви форм рельєфу є у різних регіонах: скелі з петрогліфами-писанцями – наскельними картинними галереями. Такі скелі ("камені") часто іменуються Писані Камені. Широковідомий Писаний Камінь на р. Вишері у Пермській області (Росія). На ньому люди кам'яного віку зобразили постаті: ведмедя, лося, куниці, риби, людей. Є і в Українських Карпатах Писаний Камінь в околицях Криворівні – Ясенева Верхнього, назву якого можна сьогодні пов'язувати з численними надписами різьбленням на поверхні пісковикових плит.

У Румунії, до прикладу, у 2012 р., у печерах Калібойя знайшли 14 наскельних малюнків (бізонів, ведмедів, носорогів) віком понад 35 тисяч років, які виявилися найстарішими з відомих зображень у центрально-східній Європі. Там же, у Мармароських горах поширена легенда про те, що ці гори утворились від борні архангела Михаїла з Люцифером. Останній, загнаний і засклеплений під землею, ворушить її, від чого вона труситься і зминається у складки.

Своєрідний ритуальний топонімічний комплекс є в околиці смт Підкамінь (Бродівського району Львівської області). Тут на круглій лисій горі Рожаниці височить шістнадцятиметровий моноліт-останець – Чортів Камінь (додаток 4, рис. 3). Видовбаними у прямовисній стіні Чортового каменя заглибинами можна піднятися на його верх, де є пласкиий майданчик діаметром понад десять метрів. Тут у товщі сірого кварцового пісковика видовбано шість ніш-могил, а поблизу підніжжя – ще одна серцеподібна ніша. Явні ознаки давності і культового призначення цих утворень наводять на думку про те, що наші предки-слов'яни вклонялись тут своєму верховному боже-

ству Роду – творцю всього живого і неживого та його дружині Рожаниці, на честь якої названа гора.

Пізніше на Лисій горі було побудовано домініканський монастир (додаток 4, рис. 4) як антитезу до гори Рожаниці та Чортового Каменю і демонічних легенд про протистояння світлих і темних сил. У легенді йдеться про те, що Чорт хотів скинути цей камінь на кляштор-монастир, але заспівали досвітні півні і камінь зірвався із чортового мізинця і залишився стовпіти навпроти домініканського кляштора. У легенді відчувається явна спроба ченців-домініканців протиставити свою віру і цінності поганським, як диявольським, чорним. Подібні легенди пов'язують з іншими культовими спорудами, замками.

На горах чи горбах з крутими схилами або на крутосхильних мисах-стрілках меандру рік уже пізніше будували зі стратегічних міркувань старовинні фортеці, замки. Це і Високий Замок, і Цитадель у Львові; Замок, або Замкова гора (гора Бона), у Кременці; замки у містах Ужгород і Мукачеве (додаток 4, рис. 5), укріплення Тустань (у Сколівському районі Львівської області); Турецька фортеця у Кам'янці-Подільському (додаток 4, рис. 6) та ін. Оскільки їх будували на височинах, що панували над навколишньою місцевістю, то й саме укріплення (дідинець, кремль, замок, фортеця) отримувало назву Гора (Київ), тоді як розміщене нижче поселення мало назву Підгороддя (Галич), Підзамче (Львів) чи Поділ (Київ). У ширшому розумінні назва Поділ, Поділля означала "місцевість, що знаходилася нижче" (як Поділля щодо Карпат).

Проте укріплення-сховища і культові споруди могли розміщуватися на схилах, низьких рівнях і навіть під поверхнею Землі в скелях і печерах. Прикладом таких є скелі з печерами в урочищі Соколовому між с. Бубнище і с. Паляницею (у Долинському районі Івано-Франківської області). Бубнинські скелі вражають своєю масивністю і своєрідними формами. Разом з ровом і земляним валом вони утворюють неправильний чотирикутник, у внутрішніх стінах якого в масивних виходах ямненських пісковиків видовбані ніші, печери, що, поєднуючись з рештками мурованих склепінь, утворюють мальовничу і цінну пам'ятку, очевидно, ще дохристиянскої давнини. У них наші

предки могли відправляти свої культові обряди, а при потребі знаходити сховище. Легенди і перекази свідчать, що тут були укріплення Данила Галицького, а згодом у печерах ховалися опришки Олекси Довбуша, тому їх називають його ім'ям. Зрештою, з Довбушем народні перекази пов'язують також скелі у Розгірче й Уричі, в Яремчі і Виженці, а також печери Довбуша в Ямній і Верховині (Івано-Франківська область) та інші, у т. ч. й у Румунії.

Топоніміка була і залишається опорою у дослідженнях історичних пам'яток Криму.

Сам топонім "Крим" походить з тюркського *к'єрим* – "рів". Тюркське *кермен*, *кале*, *кала*, грецьке *кастрон*, латинське *кастел* перекладаються як "фортеця", "замок". Звідси походять Інкерман (додаток 4, рис. 7), Тепе-Кермен, Керменчик, Чуфут-Кале (додаток 4, рис. 8), Кастрополь, Кастель. Тюркське *куле* означає "башта": Киз-Куле, Чобан-Куле; а *капу* – "ворота": Ор-Капу, Демір-Капу. Трапляється грецький термін *клісури* – "укріплення в гірських породах" (часто згадується термін у творі Семена Скляренка "Святослав" [97]). Найчастіше залишки укріплень, з якими не пов'язані певні історичні асоціації, позначали "*ісар*" – просто "стіна". Так виникли численні Ісарчики і Сарджики і численні південнобережні топоніми, де невідомого походження стіна пов'язана з найближчим поселенням чи видатним природним об'єктом, – Алупка-Ісар, Учан-Су-Ісар та ін. З часом місцевий термін приживався у спеціальній літературі і популярних виданнях для позначення невеликих укріплень у гірській частині півострова. До прикладу, пагорб, на котрому колись стояла Троя, до того, як на ньому з'явився німецький підприємець і археолог Генріх Шліман, також називали Гіссарлик.

Топоніми пов'язані з фортифікацією, нерідко їх пов'язували з природними об'єктами, які спричиняли відповідні асоціації, але де слідів оборонних споруд ніби й не знайдено. Не менше п'яти гірських перевалів і проходів у Криму названі "залізними воротами" – Демір-Капу. Важкодоступні гори й окремі скелі нерідко асоціювалися з фортецями: відомі Караул-Кале, Яман-Кала та інші.

Завдання для самоконтролю

1. *Ороніми як клас топонімів.*
2. *Відшукайте взірці аналогового назівництва гір за прикладом Швейцарських Альп.*
3. *Дослідіть ороніми, в яких відображено форму гір; колір гірських порід; вигляд місцевості; подібність з певними об'єктами.*
4. *Відображення сакральних (культових) функцій гір у назівництві.*
5. *Ороніми Карпатських та Кримських гір.*

1.4. Гідроніми. Культ рік і водойм у назівництві

Люди здавна шанували воду, поклонялися їй, а тому наділяли її надзвичайними властивостями, зокрема властивістю перетворювати неживе у живе і навпаки.

Для слов'янина-землероба культ земної води і води дощової – небесної був цілком природним явищем. Через усі писемні джерела XI–XIII ст. проходить опис основних слов'янських молитов, звернених до природної води (рік, озер, джерел та ін.) заради своєчасного дарування води небесної – дощу. Саме про це свідчить слов'янський аграрно-магічний календар IV ст. н. е., відображаючи строки моління про небесну воду: чотири рази впродовж літа і моління про гарну погоду напередодні жнив. Літописець, розповідаючи про давніх полян, говорить тільки про цей, водно-рослинний бік культу і про форму молінь водним джерелам. Тісна взаємозалежність між культом води і врожаю простежується в обрядах усіх народів.

У перший післявеликодний день діти, молоді й дорослі поливають одне одного водою. Сьогодні ця традиція просто забава або ж навіть просто привід познущатися з когось, а для наших предків вона мала важливе значення.

Давні українці, поклоняючись силам природи, особливо шанували воду. А весняна вода, як вірили наші предки, мала очищувальну, оздоровчу силу. Тож з приходом християнства, коли на наших землях почали відзначати свято Воскресіння

Христового, традиція обливатися водою стала одним із його елементів. Люди вважали, що вода у Великодній тиждень має велику силу, і, обливишись нею, стаєш здоровим. Поливали у ці дні і дерева у саду.

Великодній час для наших предків був і періодом освідчень. Тож хлопці, які хотіли сказати дівчині про своє почуття, мовчали увесь піст, а в понеділок після Великодня обливали обраницю водою. Обливання на другий день після Великодня було важливим ритуалом у дошлюбних стосунках. Адже згідно з традицією, щоб освідчитись, хлопець не обов'язково мав сказати: "Я тебе кохаю", а міг просто вилити на дівчину відро води або вкинути її в річку. Обливали чистою джерельною водою або й пахучою, додаючи до неї різні трави, цвіт. Дівчина, почуття якої були взаємні, дарувала залицяльникові писанку. Обливати пошлюблених жінок було суворо заборонено українськими традиціями. Не обливали й одружених чоловіків.

Іншим аспектом культу була очищувальна функція води (насамперед проточної – рік, струмків). Для індусів священна ріка Ганг наділена такою великою силою очищення, що змиває будь-який гріх, а вмерти на березі ріки вважають великим щастям.

Ще одна лікувальна, цілюща сила води (джерел мінеральних вод, лікувальних грязей) була реальним фактом. Тому цілком зрозуміла та роль, яку вода відігравала в давній і відносно недавній знахарській практиці, у різних обрядах наших предків, як і в інших народів.

У Західній Європі поклоніння рікам, озерам, джерелам було здавна доволі поширеним. За свідченням античних письменників, близько м. Тулуза у Франції, було озеро, якому приносили в жертву золото і срібло. Чи не є відгомоном цього обряду сьогоднішній звичай кидати монети у басейни під фонтанами? У Франції (особливо в Бретані), Англії, Ірландії було багато священних озер, джерел, колодязів й за деякими з них ореол якщо не святості, то чудотворності зберігається і сьогодні. Наприкінці XVI ст. у м. Львові, на центральноміській площі Ринок, на місці однієї з чотирьох скульптур-фонтанів, а

саме: теперішньої скульптури Діани знаходилася інша міфічна постать – кельтська німфа Мілюзина, дух свіжої води у святих джерелах і річках. Куди згодом поділася німфа ніхто не знає.

У Стародавній Греції поклоніння рікам було звичайним і повсюдним явищем. У гомерівських поемах у жертву ріці Алфею приносять бика. Водами священної ріки Стікс – ріки жаху, клянуться боги Олімпу, і це була найстрашніша клятва. Реальна річка Ахеронт у Греції з її похмурими скелястими ландшафтами вважалася долиною привидів і зв’язку з потойбічним світом. Близький до цього образу ріки-смерті образ ріки-забуття – давньогрецької Лети, що протікала в царстві Аїда. Коли померлий пив воду з ріки, його душа забувала про все земне. Звідси й вислів “*канути в Лету*”, тобто піти в забуття, зникнути назавжди.

Обожнювання водних об’єктів і страх перед ними нерідко призводили до накладання табу (заборони) на вживання їхніх власних імен. Відомо, наприклад, що якути ще й зараз уникають називати річку чи озеро власним іменем і величають їх ***ебе*** – бабуся, годувальниця; або ж присвоюють два імені, з яких одне є обов’язково величальним, інше – лагідне (***ебе***). Мабуть, відгомоном цих давніх звичаїв табуювання рік у слов’ян є збережені ласкаві подвійні імена-визначення великих річок: Дніпро-Славутич (в українців), Волга-матушка, Амур-батюшка (у росіян).

Однак, говорячи про назви рік в історичному ракурсі, необхідно враховувати, що хоч вони і досить стійкі, їхній понятійний, семантичний зміст змінювався протягом певного часу. Наприклад, для нас головна річка та, яка найдовша і найповноводніша у системі, а праві і ліві притоки визначають згори вниз за течією. Проте таке розуміння цих гідрографічних понять сформувалося недавно. У давнину ці поняття не були уніфіковані. А тому великі ріки часто на різних ділянках могли йменуватись по-різному, мовами різних народів, що проживали за їхньою течією; і лише історично одна назва ставала головною, витісняючи (зазвичай знизу вгору) інші, виділяючи і головну ріку.

Ділили притоки на праві і ліві давно, але підхід до поділу змінювався, і сьогоднішній устались недавно. Переконують у цьому дві реалії:

а) у старослов'янській мові *десна* – правий, десниця – права рука, що дало основу припускати, що ріки з цією назвою будуть правобічними притоками, хоча насправді всі вони виявилися лівими притоками приймаючих рік (Десна – ліва притока Дніпра і ліва притока Південного Бугу та ін.);

б) "чорні" ріки зазвичай протікають західніше і південніше своїх "білих" напарниць (Чорна Тиса і Чорний Черемош), хоча логіка лічби має бути зворотна. Однак тут йдеться лише про порядок найменувань, а не про саму назву, яка могла бути зумовлена об'єктивними фізико-географічними особливостями місцевості, течії річки чи кольором води у ній. Наприклад, Чорний Черемош, як і Чорногора, від залісненості і затіненості лісами; Білий Черемош – "*бо бистриться по порогам і перекатам та вбирається білим шумом*", за поясненнями гуцулів.

Щодо самих назв рік, то вже підкреслювали їхню відносну стійкість (особливо великих), а тому й інформативну цінність. Деякі народи, що населяли Середземномор'я і Причорномор'я, залишили про себе лише скупі історичні згадки й археологічні сліди. Це давні ілірійці, що жили між Адріатикою, Дунаєм і Карпатами, кімерійці і скіфи, що населяли Причорномор'я в останніх століттях до н. е. І лише у географічних назвах гір, морів і передусім рік доноситься до нас відгомін їхньої живої мови. Розпадалися держави, зникали мови і народи, а назви збереглися! Проте їх необхідно вивільнити з-під павутиння пізніших нашарувань, зрозуміти і прочитати.

Особливо цікавою у контексті топомінічного відгомону історії є добірка найменувань пелагоніма, відомого нам під назвою Чорне море. Найдавнішою з відомих історикам назв є Темаринда, чи Тимарунда, що означала "темна, похмура безодня". Так називали море таври. Скіфи величали море Ахшайна, тобто "темно-синє". Давні греки, як відомо більшості, величали море спочатку Понт Аксинський ("море негостинне"), проте заснувавши у Криму декілька колоній змінили згодом назву на Понт Евксинський ("море гостинне"). У середні віки Чорне море називали і Хозарським, і Половецьким, і Руським, і Турецьким, і Східним, і Царградським/Константинопольським. Відоме також як Сугдейське чи Сурозьке у зв'язку з тодішньою

назвою одного з міст на узбережжі моря – Сугдея, Сурож (тепер Судак). У XIV ст. на одному із генуезьких портоланів було вперше зафіксовано ще одну назву, яка досить міцно вкорінилася у різних мовах світу. По-грецьки вона звучить як Маврі Таласса, у турків і татар – це Караденіз, в італійців – Мааре Негро, а українців – Чорне море. Чорним море було назване за темний відтінок глибин, хоч дехто вкладав у це найменування і соціальний зміст: чорний – пригноблений, невільний. Це звучало особливо актуально в епоху турецького домініону. Деякі вчені гадають, що назва "Чорне море" утворилося внаслідок словотвору між скіфським словом (*ашхаена* – "темний", "чорний") і грецьким (*аксинськи* – "негостинний"), що відповідало першим враженням греків про країну, яку вони починали обживати.

Лише у поодиноких випадках гідрологічні об'єкти, зокрема ріки, зазнавали одночасного перейменування "зверху". Так трапилося наприкінці XVIII ст., коли Катерина II наказала змінити назву річки Яїк на Урал, прагнувши викреслити з народної пам'яті селянську війну під проводом Омеляна Пугачова й участь у ній яїцьких козаків. Назва ще однієї ріки уточнена вже у наш час. Довго фігурував на картах гідронім *Северный Донец*, поки був змінений на достовірний, тобто *Сіверський Донець* (від Сіверського князівства з центром у Новгороді-Сіверському, а не Севером (рос.), тобто Північний).

Ще однією особливістю гідронімів є їхнє нечасте відантропонімічне утворення. Від особових імен могли виникнути назви лише невеликих потоків як наслідок того, що вони протікали угіддями якогось землевласника.

Давньою і поширеною традицією є уособлення і створення художніх образів рік. У "Слові о полку Ігоревім" образи рік близькі до фольклорних: ріки уособлені, вони діють, до них звертаються як до людей. У "Слові..." Дон "кличе", "закликає" князів до перемоги над половцями. Ярославна – донька Галицького князя Ярослава Осмомисла плаче в "Путивлі-граді на валу", словами промовляє до Дніпра: "*О, Дніпре-Славуто! Пробив ти кам'яні гори крізь землю Половецьку, гойдаєш кораблі Святославові, до полків несучи Кобякових. Принеси ж ти, господарю, до мене мого милого, а не слала б я сліз йому на море пораненьку!*".

У цьому уривку із “Слова...” привертає увагу шанобливе звернення до Дніпра по імені і по батькові: Дніпре Славутичу. Славутич походить від давньоруського імені *Словута* (від цього імені утворилося пізніше прізвище *Славутин* і ойконім *Славське* (Львівська обл.), *Славута* (Хмельницька обл.), *Славутне* (Закарпатська обл.), хоча у фольклорі вживають звертання і по батькові – Іванович до рік Дон, Дунай, яке, очевидно, стали вживати значно пізніше, ніж Славутич. Басейн Дніпра був колискою східних слов’ян, і Дніпро був їм ближчим,ріднішим, відомішим, а тому був персоніфікований і оспіваний в усній народній поезії і літературі ще за давньоруського періоду.

У сучасній поезії і прозі образи рік і озер також знайшли своє гідне відображення. До прикладу, справжній гімн Дніпрові знаходимо у повісті М. В. Гоголя “Страшна помста” (“*Чуден Днепр при тихой погоде…*”, “*он – как голубая зеркальная дорога*”, “*…ему нет равной реки в мире*”, “*…звезды… держит Днепр в темном лоне своем*”) [87, С. 132–133].

Дуже поширені у билинах і у пісенному фольклорі ім’я Дунай-ріки: “*Ой за горами, вода дунаями...*”, “*Понад дунаями вода стоянами...*”. Термін “*дунай*” означав насамперед усяку велику воду, ріку на “україні” слов’янського світу і лише пізніше конкретну ріку. За билиною “Дунай” її головний персонаж богатир Дунай Іванович одружується на Насті-королівні. Проте згодом губить дружину і дитину й завершує життя самогубством, а від їхньої пролитої крові потекли Дунай-ріка і Настя-ріка (варіант Непре-ріка – жіноча форма річки Дніпро). Похідними є ойконіми *Дунаєць* (Львівська обл.), *Дунаїв* (Львівська обл.), м. Дунаївці, *Дунаївка* (Хмельницька, Закарпатська обл.), *Дунів* (Львівська, Тернопільська обл.), *Дунковиця* (Закарпатська обл.).

У старовинних переказах і легендах, як і в билинних піснях, ріки стають живими істотами. Ось що розповідається в одному переказі про ріки Дніпро, Волгу і Двіну: “*...ріки ці були раніше людьми. Дніпро був брат, а Волга і Двіна – його сестри. Залишилися вони сиротами, натерпілися всякого лиха і надумали нарешті піти по білу світу і розшукати для себе такі місця, де можна було б розлитися великими ріками: ходили три роки, розшукали для себе такі місця і зупинились усі троє ночувати на болотах. Але сестри*

хитріші за брата; тільки-но Дніпро заснув, вони стали потихенько, зайняли найкращі пологі місця і потекли ріками. Прокинувся ранком брат, дивиться – далеко його сестри; розсерджений, вдарив він в сиру землю і в погоню за ними понісся шумним потоком по ровах і буєраках і чим далі біг, тим більше мотував і рив круті береги. За декілька верст до впадіння гнів його вщух і він спокійно вступив у морські пучини; а дві сестри його, ховаючись від погоні, розбіглись у різні боки. Ось чому Дніпро тече швидше за Двіну й Волгу, ось чому у нього багато рукавів і порогів".

Ці розповіді належать до т. зв. етимологічних оповідань (міфи, перекази, легенди), тобто таких, у яких за допомогою персоніфікації, уособлення відображають походження тих чи інших явищ природи, соціального життя. Етимологічні оповідання наочно свідчать про спроби людини пояснити і пізнати навколишнє середовище; в наведеному оповіданні про ріки пояснюють напрямок стоку трьох найбільших рік Східноєвропейської рівнини, характер їхньої течії, наявність порогів і т. п.

До етимологічних оповідань відносять топонімічні легенди, у яких на основі співзвучності топоніма зі словами сучасної мови робиться спроба його пояснення. Саме до таких оповідань належить і бурятська легенда про чоловіка Байкала і його доньку красуню Ангару, в якій пробують пояснити, чому Ангара "втекла" від Байкалу і впадає в Єнісей. Згадують у легенді і 336 синів Байкалу – саме стільки великих і малих річок впадає в озеро.

Цікаві версії щодо етимології карпатських річок наводить Б. Ф. Лящук [43]. До прикладу, стародавня назва ріки *Прут* за версією багатьох дослідників індоєвропейського походження (як і назви Серет та Дністер). Слово *Прут* трапляється у творах античних авторів, зокрема Геродота (V ст. до н. е.), як *Porata*. Назву цю виводять від скіфського ***pór-auta***, що означає "хвиляста вода, хвиляста ріка".

Черемош – велика права притока Пруту, має назву слов'янського походження. За погодженням багатьох дослідників ця назва походить від дерева черемха, черемшина. Очевидно, що остання була поширена у регіоні протікання ріки в минулому. До того ж, назви, пов'язані з цією породою дерева,

трапляються у багатьох слов'янських країнах, а також у багатьох областях України.

Подібного флористичного походження низка назв менших річок і потоків на території Покутсько-Буковинських Карпат та Передкарпаття. До них відносять такі: *Березниця, Буковець, Дубовий, Дубовець, Задубрівка, Черешнів, Лісковач, Тисовець, Клокучка*. Походження цих назв, безсумнівно, пов'язане з відповідними рослинами, хоч на сучасному етапі у зв'язку зі зміною рослинного покриву реальна підстава дуже часто є втраченою. Наприклад, назва правої притоки р. Серет *Тисовець*, як і р. Тиса у Закарпатті, та декілька однойменних сіл на території Карпат, безумовно, походять від дерева *тис*, хоч дерева цієї породи тут вже не ростуть. В іншому випадку семантичний зв'язок назви ріки з відповідною рослиною чи типом урочища добре простежується і тепер. Наприклад, потоки *Буковий, Дубовий* (басейн *Лючки*) течуть у смузі відповідних лісів. Потік *Хробусна* (басейн Черемошу) походить від слов'янського хробуст, яке у місцевих говірках вживають у значенні "зарості лопухів", "бур'ян". І дійсно, вздовж цього потоку наявні подібні зарості.

Буковинські притоки Пруту: *Шепіт, Шепіток, Рипень, Гуків*, а також декілька потоків *Гук* (три у басейні Черемошу, два в басейні Пруту) належать до категорії річок і потоків, пов'язаних з їхньою звуковою характеристикою. Сюди належить поширена назва водопадів *Гук* (*Розтоки* і *Рожен* по Черемошу; *Косів* по Рибниці; *Заросляцький* і *Микуличинський Гук* на Пруті), а також назва потоку і водопаду Каплівець (басейн гірського Пруту).

Форму русла і морфологію річкових долин підкреслюють назви приток Серету – *Кривець* (від *кривий*), і Пруту – *Вілія* ("звивиста"), дві притоки Пруту *Совиці* (від *зсув, зсування* берега внаслідок підмивання). До цієї групи належить поширена назва потоків Кам'янець, Глиниця, Черепанка, Кривець, Сухий, Кам'янистий, Кам'янка, Муловатий, Кременистий (басейн Черемошу).

Морфологію річкових долин підкреслюють назви *Корито* (басейн Черемошу), *Жолоб* (декілька потоків на Буковині), *Яруга* (басейн Пістинки), *Плосковець, Плитоватий* (басейн Черемошу) та ін.

На господарське оцінення долини ріки вказують назви *Прочерт* (басейн Пруту) – "просіка, дорога", *Прохідний* (басейн Пруту) – "зручний для проходу". Сюди належить і назва великої правої притоки Черемошу р. *Путила* – від "путь, дорога". Ріка глибоко розрізає гірські хребти і здавна слугувала зручним шляхом сполучення.

Колір покладений в основу назви рік: вже згадуваний нами *Білий* і *Чорний* Черемош (*Біла* і *Чорна* Тиса, *Біла* і *Чорна* річка) і багатьох інших, а також р. *Багровець* (басейн Пруту, Черемошу), *Срібний* (басейн Черемошу), *Золотий* (басейн Лючки). Тут і поширена назва потоку *Черлений* (басейн Черемошу), а також декілька струмків *Черлена* на Буковині. Останню назву Б. Лящук вважає похідною від кольору берегів, яка зберігає архаїчне, невживане тепер у східних слов'ян слово із значенням "червоний". У Карпатах слово *черлений* у такому значенні вживається і на сучасному етапі.

Поширена група назв рік, пов'язаних з положенням їх щодо інших географічних об'єктів, типу *Долішній*, *Підгірський* та ін. [43].

На сучасному етапі активізовано багато ініціатив щодо повернення первісних назв об'єктів. Так, Подільське екологічне товариство ініціює перейменування річки Південний Буг. Йдеться про повернення річці давньої історичної назви – Бог.

Свого часу греки називали річку Гіпанісом, або Іпанісом, турки – Ак-су, що означає "біла вода", слов'яни нарекли її Богом – у розумінні "багата", або "та, що тече по багатій родючій землі". Вважають також, що назва річки походить від слова "бгати", тобто згинати, звідси – "кривий", "покручений". Ґійом Левассер де Боплан фіксує її як Бог Руський [9].

Зміна історичної назви сталася у 1814 р. Саме тоді російський геолог Володимир Ласкарєв, котрий досліджував територію Правобережної України, звернув увагу на наявність двох річок з однаковою (*як йому тоді здавалося – Г. Л.*) назвою "Буг". Хоча насправді західну річку називали Буг, а південну – Бог. Згідно з записами у архівних документах, тоді й було прийнято рішення перейменувати річки у Західний Буг та Південний Буг.

У селах і дотепер, як засвідчують у Хмельницькій обласній організації "Подільське екологічне товариство", багато людей називають річку Богом. З такою ж назвою ріка згадана у працях академіка Степана Рудницького [58]. У планах екологів, при підтримці громадськості та місцевої влади, подання клопотання про повернення первісної назви річці на розгляд топонімічної комісії при Кабінеті Міністрів України.

Завдання для самоконтролю

1. *Гідроніми як клас топонімів.*
2. *Культ води, водойм у різних народів та його відгомін на сучасному етапі.*
3. *Інформативна цінність гідронімів.*
4. *Семантична мінливість гідронімів в історичному контексті.*
5. *Походження гідронімів, відображене у топонімічних легендах.*

1.5. Культ рослин у топонімії

Найхарактернішою рисою слов'янських вірувань, писав І. Крип'якевич, був їхній зв'язок з землею. Слов'яни віддавали особливу пошану водам, річкам, криницям, полям, лісам. Кожне урочище мало своїх богів, у кожній околиці створювалися повір'я про русалок, водяників, лісовиків, різні опікунчі істоти.

В основі міфопоетичного світорозуміння багатьох народів закладено образ світового дерева, яке символізує своїми коренями, стовбуром і кроною структуру світу. І в карпатській міфології, зокрема, дерево символізує систему, що об'єднує небо і землю, верх і низ, усі чотири сторони світу. Сонячне світло, що живить листя, поверхневі й підземні води, що напувають корені – все це поєднується у плоті дерева, що родиться від з'єднання неба і землі. Дерево з'єднує глибину і висоту не лише у просторі, а й у часі, стаючи символом пам'яті про минуле і надії на майбутнє.

У давніх слов'ян були священні гаї, табуйовані дерева, тобто ті, які були під абсолютною забороною. Часто ритуальні дерева прикрашали іклами та щелепами вепрів. Такі "інкрустовані" велетенські дуби виявлено у 1909 р. у руслі Десни і у 1975 р. – у придеснянській частині русла Дніпра. Археологами доведено, що ці дуби є залишками "священних дібров". В інших місцях можна було зрубати дерево чи вбити тварину лише для господарських чи культових потреб. Вважалося, що дерево живе, з ним розмовляли і вклонялися йому, просили вибачення, якщо треба було його зрубати.

Серед дерев твердістю і довговічністю вирізняється ***дуб*** як цар лісових дерев, який уособлює твердість, силу, велич природи. У багатьох європейських народів священним деревом вважався саме дуб. Йому вклонялися стародавні греки, які свого головного бога Зевса зображали саме з вінком із дубового листя на голові. Уособленим деревом, символом стійкості і витривалості він був і є в англосаксів, прибалтів. Дуже шанували це дерево і давні слов'яни, особливо ті, що мешкали на південній межі лісової зони і в лісостепу, де дуб завжди був однією з найцінніших лісотвірних порід. В Іпатіївському літописі від 1169 р. згадується священний "Добрий дуб" у Жулянах під Києвом. У дарчій грамоті галицького князя Льва Даниловича, якою село Рушевичі дарується Перемиському єпископату, відзначено "Перунів дуб".

Ніхто без дозволу волхвів не міг зрубати дуба, якого присвячували одному з головних божеств – богу-громовержцю Перуну. Дуб у центрі уваги і в народній міфології: на його гілках жили русалки, а в корінні захована скриня, в якій замкнена смерть водяника. Відгомоном давніх традицій було влаштування "грального дуба", коли молодь у подільських селах на Зелені свята уквітчувала жердину, біля якої влаштовувала забави з піснями і танцями. На Волині у ніч на Івана Купала для таких дійств вибирали стовбур верби.

Дуб – довговічне дерево. В Україні зафіксовано 70 дубів, вік кожного з яких – більш, ніж 500 років. Понад 800 років стоїть дуб-велетень у Запоріжжі поблизу селища Верхня Хортиця. Під ним запорожці писали свій знаменитий лист до турецького

султана, а Богдан Хмельницький закликав козаків до визвольної війни проти польської шляхти. Більш, ніж 1000 років дубові, що росте неподалік хутора Буди у Черкаській області, більше відомого як дуб Максима Залізняка (додаток 4, рис. 9) і широко згадуваного Юрієм Горліс-Горським у документальному романі "Холодний яр" [88]. Є дуби-довгожителі й у західних областях України – це козацькі дуби на Глинянському тракті (м. Львів), в тіні яких відпочивало військо Богдана під час походу на Львів; ці дуби – іменні пам'ятки, до яких належать також Довбушеві дуби в Івано-Франківський та Львівській областях, пам'ятні дерева на батьківщині великого Каменяра та ін. (дуб Б. Хмельницького в околиці Бережан, дуб у с. Вікторів (поблизу Галича в Івано-Франківській обл.).

Здавна великі дерева слугували дорожніми орієнтирами, тому їх зберігали на перехрестях шляхів. Необхідно сказати, що іменем гетьмана Богдана Хмельницького названо більшість вікових дерев на Поділлі та у Передкарпатті, на шляхах походів козаків-запорожців. Козаки цінували вікові дерева й ліси. Так, у 1656 р. Богдан Хмельницький заборонив "робити шкоду" у лісах Максаківського монастиря; гетьман Іван Скоропадський в універсалі від 12 липня 1721 р. заборонив вирубування лісу у Єлинській діброві Троїцько-Іллівського монастиря під Черніговом, а гетьман Данило Апостол у 1727 р. в універсалі до гадяцького полковника заборонив вирубувати ліс навколо Гадяча.

У с. Верин Миколаївського району Львівської області росте тисячолітній дуб. Стовбур цього дерева товстіший від усіх тих, що ростуть на Львівщині. Обхват його становить вісім метрів, а висота – 12 м. Ще один тисячолітній дуб росте у місцевому парку Немирова (Яворівський район Львівської області). Аби ніхто не пошкодив велета заввишки 25 метрів, довкола нього поставили огорожу та запломбували дупло, яке утворилося в основі стовбура.

Окрім двох тисячолітніх дубів, у Львівській області ростуть ще дві липи, вік яких приблизно 700 років. Одне таке дерево є у с. Драгомишль Яворівського р-ну поблизу місцевої церкви. Стовбур липи в обхваті має понад шість метрів, а висота її 26 м. Друга 700-річна липа росте у с. Підгірці на Бродівщині по-

близу замку, на території парку садово-паркового мистецтва національного значення "Підгорецький". Стовбур цього дерева доволі товстий (6,6 метра), висота 11 м. На жаль, нині липа не в найкращому стані, бо має дупла у стовбурі.

Вікові дерева і водні джерела, за народними уявленнями, часто створюють єдиний комплекс. Так, довгий час вважали, що р. Дністер бере початок з джерела, яке витікає з-під велетенського дуба поблизу с. Дністрик-Дубовий у Турківському районі Львівської області.

Ойконіми з основою ***липа*** і ***дуб*** мають за кількістю у Карпатському регіоні перші два місця. Водночас, якщо співвідношення у Львівській і Закарпатській областях буде на користь липи, то у Івано-Франківській області – порівну, проте у східному напрямку, у Волинській, Рівненській, Тернопільській, а також Чернівецькій областях воно всюди змінюється на користь дуба. Пояснення Б. Лящук вбачає у кліматі, однак не лише у ньому, оскільки сусідні, кліматично близькі області дають різне співвідношення, наприклад, Житомирська 5:7, Вінницька 2:11. Можна вважати, що причиною тут є не лише природні чинники, а й історико-географічні і соціальні (культура, традиції), що можна довести ширшим порівняльним співвідношенням. Топоніміка засвідчує те, що дуб насправді є основною й улюбленою породою українського лісостепу. У Львівській області знаходимо села: Дуб'є, Дубина, Дубрівка, Задубина, Дуб'янка, Дубини, Дністрик-Дубовий, Дубравка.

Липу називають вісником повного літа, оскільки цвіте вона на однорічному прирості останньою серед лісових дерев у липні. Липа вікова – дуже давній поетичний образ слов'ян, їхнє улюблене дерево, символ миру та спокою, тому вона часто росла поблизу палаців, а під час Зелених свят її гіллям прикрашали ("маїли") вікна, двері і долівки бідні люди.

Стародавні греки нашу батьківщину називали "медотекучою". Мед і віск були основними товарами, якими слов'яни торгували з сусідами. І липі тут відводили головне місце (гектар липового лісу може дати приблизно тонну меду). З липи дерли лико й отримували чудову деревину, з її цвіту готували запашний цілющий чай. Вона характеризується також

декоративністю, розлогістю, тіневитривалістю і довговічністю. Відомі екземпляри 400- (поблизу історичного музею в Києві) і навіть 500- і 600-річної давності (смт Почаїв і Скала Подільська Тернопільської області). *Липа* визнана найкращим парковим деревом. Вулиці й міста виросли під липами, а їхні назви увіковічнили назву улюбленого дерева. Це *Лейпціг*, *Липськ* і *Липно*, це і міста *Липецьк*, *Липовець* на Вінничині; це і масив Києва – *Липки*, численні села, назви яких походять від липи. *Лише* у *Львівській* області такими є назви 11 сіл: *Липина* (двічі), *Липник*, *Липники* (чотири), *Липівка*, *Липки*, *Липівці*, *Липовець*. Оскільки саме з *липовими лісами* передусім було пов'язане пасічництво, сюди ж можна віднести похідні ойконіми: *с. Медин і Медове* (Тернопільська область), *Мединя і Медуха* (Івано-Франківська обл.), *Меденичі* (Львівська обл.), *Пасіки* і *Пасічна* (Івано-Франківська обл.), Пасіки Зубрицькі (Львівська обл.).

На третьому місці топонімотвірною породою із лісових дерев є ***ясен*** з його складними непарноперистими листками, крізь які легко проникає світло, тому під його кронами тепло і ясно. Деревина ясена є світло-жовтою, з неї здавна виготовляють ("ясні") ясеневі меблі. Ось звідки походить назва "ясен", яка у всіх слов'янських мовах звучить майже однаково. У деяких народних говорах ясен має назву *падуб*. Ясен навіть у похилому віці зберігає стрункість і красу, а вік його досягає 200 і більше років. У селищі Луків Волинської обл. є гай, де понад 100 ясенів мають вік близько 200 років. У м. Луцьку на вулиці Кафедральній, на якій знаходиться будинок, де мешкала родина Косачів, росте величезний ясен у три обхвати. Навколо нього огорожа, а на таблиці напис: "Пам'ятка природи. Ясен звичайний, вік – 200 років. Улюблене дерево Лесі Українки. Охороняється законом". Народні перекази свідчать, що з юних літ Леся любила під ним сидіти та і згодом нерідко навідувала "своє дерево".

Як давні слов'яни шанували дуб, так давні скандинави вважали ясен "деревом богів". Вони у своїх стародавніх легендах виводили перших людей від дерев – жінку від Верби, а чоловіка від Ясена. Авторитет ясена серед північних народів так само давній, як їхні пісні і сказання. Ясен дуже часто виконував роль поетичного символу, коли когось прославляли. Коли співали

славу воїну, вождю, про нього казали “ясен битви”, коли величали “мужчину, мужа”, казали “ясен щита”. Небагато дерев мали честь бути символом сили та могутності. Це позначилося й у топоніміці краю: села Ясенів, Ясениця, Ясениця-Сільна, Ясениця-Замкова у Львівській області.

Ще однією візитівкою Карпатського регіону виступає ***Бук лісовий***. Струнку, високу дівчину порівнюють у Карпатах зі смерекою, стрункого високого легіня порівнюють з буком. Коли кажуть “як бук”, то це найвища оцінка карпатському хлопцеві, його силі й красі.

Бук звичайний, або лісовий, утворює в Карпатах високостовбурні, звичайно без домішок і підліска, “чисті” ліси з могутніх струнких дерев заввишки до 50 м. Стовбур бука вкритий гладенькою сріблястою корою. Бук лісовий є породою океанічного клімату, тому він поширений насамперед у Західній Європі. В Україні найбільші букові масиви зосереджені у Карпатах, де він зростає схилами гір заввишки 1,5 км над рівнем моря. Острівними масивами трапляється у Західному Лісостепу до Тернопільської і Рівненської областей.

Не так вже багато відомо дерев, від яких походять назви великих географічних територій і які залишили такий значний слід у топоніміці та культурі, як бук. Саме від букових лісів отримала свою назву Зелена Буковина, яка тепер головно входить до складу Чернівецької області. Однак, Б. Лящук фіксує, що поширення таких ойконімів приурочено до периферії букового ареалу, що зрештою засвідчує правило від’ємності топонімічного відображення [42]. Однак, беззаперечно, на поширення топоніма могли впливати й інші, зокрема економічні і культурні чинники.

Букові горішки – це справжня комора поживних речовин. Поживні якості цих горішків були відомі ще стародавнім грекам і римлянам. Ними годували тварин, вживали в їжу самі. Звідси й видова та родова наукова назва бука “*фагус*” (від гр. “*фагос*”), що одначає “корм, їжа”. Цікаво, що слово “бук”, яке має подібне звучання майже в усіх слов’янських і германських мовах, було родоначальником слова “буква”, “буквар”. Колись на букових дощечках писали літери, букви, а спорідненість

слів “бук” і “буква” пояснень і доказів не потребує. Німецьке “*buche*” та англійське “*boock*”, що означають “книжка”, мають таке ж походження. Саме у цьому, найімовірніше, треба шукати пояснення поширенню “букових” топонімів за межами ареалу бука.

Не виключено також що цей топонім має зовсім іншу інтерпретацію і походить від давньослов’янських: 1) буча – шум, колотнеча; 2) бучний – пихатий, чванливий; 3) бука – привид, страховисько; 4) бучавіти – набухати, розбухати від вологи; 5) буча, бучило – глибока яма в річці, водоворот; 6) бучило – болотяна трясовина. У всіх цих випадках семантичний корінь пов’язаний з вологою і процесами, що її супроводять. Від цієї семантичної основи потрібно виводити інтерпретацію ойконімів: *Букачівці, Букачівська Слобода* і *Бучачки* (Івано-Франківської обл.), *Бучали* і *Бучми* (Львівської обл.), *Бучач* (Тернопільської обл.) та інші антропоніми: *Буча, Бучило, Бучка* (*-ко*) та ін.

Деревина бука дуже щільна і водостійка, використовувана для різних підводних будівель і у судноплавстві. Завдяки гарній текстурі використовували для оздоблення музичних інструментів, телевізорів, радіоприймачів. Незамінним бук був і при виготовленні модних колись гнутих віденських меблів, що обернулося бідою для нього навіть там, де бук був найпоширеніший, на Буковині і в Молдавії. Унаслідок цього частка бука в структурі корінних лісів Українських Карпат знизилась з 55 % до 33 %, тому вже у середині ХІХ ст. були актуалізовані лісозахисні заходи.

Відомий натураліст, краєзнавець та меценат граф Володимир Дідушицький у 1886 р. виділив для заповідання власний унікальний листяно-буковий праліс площею 40 моргів[1] поблизу с. Пеняки Бродівського повіту (тепер с. Пеняки Бродівського району Львівської області). Міністерство землеробства Австро-Угорщини 1886 р. офіційно затвердило його як “Пам’ятку Пеняцьку” – перший природоохоронний об’єкт в сучасних межах України й один з перших заповідних лісових масивів у Європі. Польський ботанік Ю. Мондальський (1936 р.) засвідчує, що

[1] Один морг становить прибл. 0,6 га.

окремі вікові стовбури бука мали окружність 3,9 м, липи серцелистої – 3,1 м, клена гостролистого – 2,2 м, в'яза граблистого та граба звичайного – по 2 м. У 1945–1950 рр. заповідний ліс було вирубано. Старі буки і липи добре відновилися природним шляхом, і нині сформувався природний деревостан віком 60–70 років. Для його охорони рішенням Львівської обласної ради від 1997 р. на площі 35 га створено лісовий заказник "Пам'ятка Пеняцька" (вже на території Пеняцького лісництва Золочівського державного лісгоспу) [83].

За розпорядженням Міністерства освіти Австрійської монархії, у 1904 р. у Львові намісництво Королівства Галичини та Лодомерії видало циркуляр, яким зобов'язало державні заклади і приватні особи подавати відомості про цінні пам'ятки природи на території Галичини. Однак ініціатива не була підтримана і не мала практичних наслідків. Тому у Західній Україні ініціативу перехопили громадські організації. Ініціатором стало польське Товариство натуралістів ім. М. Коперника у Львові, яке започаткувало інвентаризацію пам'яток природи з оприлюдненням її результатів у часописі "*Kosmos*" (1910 р.) у статті відомого ботаніка М. Раціборського "Охорона гідних дерев і угруповань рослин".

З 1925 р. українське краєзнавче товариство "Плай" у Львові почало збирати відомості про найстаріші дерева в Галичині, Холмщині, Підляшші, Волині. Відомості про деякі з них наводимо, запозичивши їх з книги "Вікові дерева Львівщини" [62, С. 10].

***Дуби**. У Буську при церкві на Волянах стояли величезні дуби, й останній з них, спорохнявілий, упав у 1860-х роках і з його пня збудовано капличку св. Онуфрія; дуб мав унизу в обводі 8 м.*

У Вороблячевичах, Дрогобицького повіту, був дуб який нарід звав "Мурованим"; мав він в обводі 10 м; всередині побудовано капличку.

У Великополі, повіт Ліско, довкола церкви були дуби "нечуваної грубости".

***Липи**. В Бучачі, за палатою Потоцьких, є стара липа, під якою немов-то заключено мир із турками 1672 р.*

У Двірцях, повіт Жовква, є в селі липа з обсягом 6,5 метра.

Найстаріша липа находиться, …, у парку в Підгірцях, Золочівського повіту.

Граби. *Дуже старі граби ростуть під горою в Гошеві; на деяких із них мають бути написи з XVIII ст.*

Модрина. *Окрім відомої старої алеї на Гараї в Жовкві, заслуговує на увагу ще краща й ліпше утримана алея зі старої модрини у Скваряві Новій, Жовківського повіту.*

У 1937 р. Комісія з охорони природи Наукового товариства імені Шевченка надіслала прохання до керівників Української Греко-Католицької Церкви звернути увагу на охорону вікових дерев і залучити потенціал Церкви для їхнього виявлення й охорони. Перше прохання було адресоване Галицькому Митрополиту Андрею Шептицькому, друге – єпископові Григорієві Хомишину у Станіславові. У відповідь Митрополит Андрей видав відповідне розпорядження духовенству УГКЦ, яке було одним з перших правових актів, конкретно скерованих на виявлення та охорону вікових дерев.

У 30-х рр. XX ст. у Західній Україні поширюється рух за збереження вікових природних лісів. За особистого сприяння Митрополита Андрея Шептицького було створено Кедровий резерват у природних лісах в урочищі Яйце у Горганах.

Станом на 1921 р. на Станіславщині діяли такі лісові резервати: "Ясен" (500 га) для охорони угруповання модрини (Калуський повіт); "Княждвір" з найбільшим у Європі угрупованням тису ягідного (чинний з 1914 р. у Коломийському повіті); "Стратин" (3,28 га) для охорони решток букового пралісу опільського типу (чинний з 1931 р. у Рогатинському повіті).

До переліку проектованих лісових резерватів Станіславського воєводства увійшли резервати "Климець", де зростає східнокарпатсько-балканський ендемічний бузок угорський та "Кобаки", де зберігся віковий грабово-дубовий ліс. У Львівському воєводстві проектовано лісовий резерват "Чортова скеля" поблизу Львова. У Тернопільському воєводстві були запроектовані лісові резервати в Поникові, Волиці, Шутроминцях.

На Східній Україні перші спроби збереження вікових дерев були зроблені Хортицьким Товариством охорони природи, заснованим у 1910 р. Далі охорона вікових дерев регламентувалася "Положенням про пам'ятки культури і природи",

прийнятим Раднаркомом УРСР у 1926 р. До 1939 р. на території УРСР було затверджено близько двох тисяч пам'яток природи, серед яких було багато вікових дерев.

У повоєнний час питанням охорони та збереженням вікових дерев займалося створене у 1946 р. Українське Товариство охорони природи (УТОП). На початку 70-х рр. ХХ ст. УТОП ініціювало проведення дендрологічної інвентаризації вікових дерев. На території України було виявлено 483 поодинокі вікові дерева, у т. ч. 228 дубів віком понад 200 років. Зареєстровано два тисячолітні дуби: "Дуб Максима Залізняка" на хуторі Буда Чигиринського району на Черкащині (стовбур – 9 м в обхваті) та "Дуб-патріарх" у Глинівському лісництві на Рівненщині (1 300 років). До реєстру внесено також три дуби віком 700 років на Запоріжжі, Київщині, Полтавщині та 21 дуб віком 500 років. Було також виявлено 58 невеликих груп вікових дубів у кількості 254 шт. Серед них два дуби по 800 років, 14 дерев – по 500, 22 – по 400 і 90 дубів – по 300 років.

На сучасному етапі науковцями Львівського національного університету імені Івана Франка обліковано 115 вікових дерев у Львівській області [62]. Складена таблиця з фіксованим місцезнаходженням, таксаційними характеристиками і статусом охорони вікових дерев (додаток 2) та відповідна картосхема.

Серед хвойних дерев найпопулярнішими є ***сосна*** і ***смерека***, вони оспівані в піснях, легендах, є символами життя і стійкості супроти зимової стужі. Оскільки деревина сосни легко піддавалась обробленню, то з неї виготовляли все необхідне для господарювання: посуд, меблі, використовували як будівельний матеріал і т. п. У соснових борах зародилося бортництво (від *бор*) як найдавніший вид промислу наших предків. Усе це позначилося і в ойконімах. У Львівській області, зокрема, ми нарахували чотири ойконіми присвячені сосні: села Соснина, Підсоснів, Соснівка (двічі); чотири – смереці: села Смереків, Підсмереки, Смереківка, Смеречка; зафіксований ойконім Ялинкувате у Сколівському районі; є також село Бортничі у Жидачівському. З сосновими шишками пов'язаний комонім Шишківці (Бродівський район). Зі "сльозами" реліктової сосни – бурштином пов'язують назву смт Бурштин у Івано-Франківській області.

Сьогодні в Українських Карпатах простежується масове всихання лісів, особливо смерекових. Уперше фахівці звернули увагу на всихання смерек ще років тридцять тому. А тепер воно набуло масового характеру: хвоя рудіє та опадає у великих смерекових масивах. Зафіксоване всихання 21 % ялинників, найбільше у Івано-Франківській (42 тис. га) та Закарпатській (33 тис. га) областях. Особливо ця проблема стосується лісів природно-заповідного фонду, в яких проведення господарських заходів не передбачено законом. Глобальні зміни клімату, небувалі посухи у літні місяці останніх років, які чергуються з сильними зливами, що перезволожують поверхневий шар ґрунту, напади короїдів – усі ці еколого-біологічні чинники сумарно зумовлюють негативний послаблючий вплив на смереки, які масово руйнуються за таких умов вітровалами. До того ж, у повоєнні роки висаджували лише смерекові ліси, без супутніх лісових культур, лісовідновні та лісогосподарські роботи проводили без урахування санітарного стану ділянок, не дотримувалися профілактичних заходів, спрямованих на запобігання поширенню збудників хвороб. Оптимізація сучасного стану смерекових лісів можлива лише шляхом проведення санітарно-оздоровчих заходів та заміною простих за будовою деревостанів на мішані.

Тис ягідний – карпатська порода і навіть емблема Карпат, хоча сьогодні і в Карпатах він є рідкістю. Небагато можна знайти у сучасному лісі ровесників тиса ягідного, а серед наших дерев він безумовний рекордсмен як за давністю (у Чехії та Словаччині відомі екземпляри тису 2 000-літнього віку), так і за цінністю. Перші тисові дерева з’явилися ще у середині мезозойської ери, тобто вік цієї рослини – понад 200 мільйонів років. Тис ягідний – це справжній релікт флори третинного періоду.

У середньовіччі тис ягідний був звичайним хвойним деревом, але з незвичайними властивостями деревини, через які його називали “негній-дерево”, “залізне дерево”. Мешканців Карпат змушували сплачувати данину феодалам і австро-угорському урядові тисовою деревиною. Вона гарна, витривала до води і дуже міцна. Гуцули, наприклад, з гілок і трісок тиса виструґували цвяхи, якими збивали дошки і закріплювали на дахах покрівельну дранку. З тиса робили найцінніші меблі,

чепіги, лемеші, лопати, фундаменти водяних млинів, мостів, греблі та ін. Легенди розповідають, що під час облоги Хустського замку кримським ханом Гіреєм, закарпатські ратники з тисової деревини виготовляли навіть гарматні ядра. Незліченна кількість деревини йшла на численні стріли, луки, списи. Не випадково давньоримські поети називали спис "*таксус*", що означає "тис".

Все це призвело до безжального вирубування тисових дерев і вимирання тиса як виду, хоча за своєю природою він дуже життєстійкий. Тис не боїться ні холоду, ні затінку (його визнано еталоном тіневитривалості), він стійко витримує буреломні вітри, а за довговічністю є, безумовно, абсолютним чемпіоном українських лісів, бо дві–три тисячі років для тиса не є межею. Але є у нього й дві великі вади: він пізно плодоносить (після 30-річного віку, а іноді навіть після 100 років) і дуже повільно росте. Товщина його річних кілець не більша за один міліметр. І навіть тисячолітнє дерево тиса звичайно не перевищує 10 м висоти і ширини одного метра, хоча у Косівському районі відомі пні тисового дерева діаметром 1,8 м. І людина, і природа надавали перевагу після вирубування тиса деревам, які ростуть швидше: сосні, смереці та ін. Так зникли тисові ліси, залишивши про себе пам'ять лише у гідронімах: *Біла* і *Чорна Тиса*, *Тисовець*, ойконімах: *Тисів* (Івано-Франківської обл.), *Тисовець* (Львівської та Чернівецької обл.), *Тисовиця* (Львівської обл.), *Тисолове* (Закарпатської обл.) і численних мікротопонімах, однак усі вони – лише в межах Карпатського регіону, а за його межі можуть поширюватися лише гідроніми цього типу (з основою на **-тис-**), наприклад: річка Тиса, яка дренує Притиснянську низовину Закарпаття.

Слово "тис" майже у всіх слов'янських мовах звучить однаково. Воно споріднене з латинським "*таксус*" і, можливо, з грецьким "*токсикос*", що означає отруйний (токсичний). Має тис і інші назви. Його називають "*зеленицею*" за густу яйцеподібну крону, яка робить його класично декоративним; "*королівським деревом*" за красу та ніжно-червоний відтінок деревини; і навіть "*деревом-смерті*" називали його наші предки і висаджували на цвинтарях. Сумна слава ця невипадкова: хвоя, паростки та насін-

ня тиса ягідного дуже отруйні, про що зазначали свого часу ще Пліній Старший і Юлій Цезар, хоча принасінна шишкоподібна ягода їстівна й її охоче поїдають птахи.

В Україні найбільший тисовий масив зберігся у Княждвірському урочищі поблизу Коломиї, на правому березі р. Прут. Тут ще у 1914 р. було створено тисовий резерват, у якому на той час налічували до 30 тисяч тисових дерев. Значна їхня частина була вирубана під час Першої світової війни для потреб армії. На сучасному етапі у Княждвірському ботанічному заказнику державного значення, загальною площею 208 га, налічують понад 15 тис. дерев тиса ягідного на площі майже 70 га (однак площа резервату, як і кількість дерев тиса, скорочується через зсуви).

Зберігається тис ягідний у менших кількостях і в інших заповідних місцях: в урочищі *Тисовий Яр* (Північна Буковина), у резерваті *Тисовий Грунь* (Карпатський заповідник). Окремі дерева цього унікального релікта карпатських лісів трапляються в Українських Карпатах, здебільшого на багатих кальцієм ґрунтах.

"Нечистим" деревом вважають ***осику***. За християнським переказом саме на осиці завершив свій життєвий шлях апостол Юда (хоча на Святій землі осика й не росте – *Г. Л.*). Сакральне значення осики простежується у її ролі щодо нечистої сили: осиковий кілок – знаний засіб знешкодження упирів, відьом, перевертнів та іншої нечисті. Саме тому осика, мабуть, недостатньо поширена серед ойконімів країни.

"Нечистою" визнають і ***бузину***. Майже зовсім немає назв поселень з такою основою, тоді як села "Калинові" є чи не найпоширеніший фітоойконім. І хоча бузина зростає в природі на декілька порядків частіше, ніж калина, але перша – "нечиста", а калина – улюблена, опоетизована. Слов'янську назву "калина" вона отримала за колір плодів, які нагадують колір каленого заліза. У Львівській області – місто Новий Калинів, села Калинівка (двічі), Калинів.

Багато ойконімів у Львівській області отримали свою назву від фруктових дерев, серед яких першість належить ***яблуні***: села Яблунівка (двічі), Заставки-Яблунів, Яблунів, Верхня Яблунька, Нижня Яблунька; згодом ***вишня***: села Вишня, Судова Вишня,

Вишенька, Вишнівчик; ***груша***: села Грушка, Грушатичі, Грушів; та інші: села Малинівка, Малинів, Сливниця.

Цікаво, що до найпоширеніших належать "***вербові***" і "***вільхові***" назви поселень, що певною мірою можна пояснити прив'язаністю вербових і вільхових гаїв до понижень, річкових долин, де зазвичай знаходяться села. Однак мали значення тут і інші причини, зокрема культові і господарчі (наприклад, верба у слов'ян була символом домашнього вогнища, суму і жалю за втратою), деревину використовували для виробництва меблів і музичних інструментів, наприклад кобз. З верби робили саліцилову кислоту – основу аспірину (з латинської *salix* – "верба"). Ще Гіпократ у V ст. до н. е. писав про порошок, витягнутий із верби, який полегшував біль і знижував температуру. Цей засіб також згадано у текстах давніх шумерів Лівану й Ассирії. Тривалий час верба була єдиною сировиною при виробництві цих ліків, бо лише у 1838 р. саліцилова кислота була синтезована штучно Рафаелем Піріа. Лікуванню багатьох хвороб також допомагає відвар з вербової кори.

Однак чи не найважливіше ужиткове значення верби – це її водо- і рельєфозберігаюча роль. Вона справжня берегиня ставків і витоків наших рік, їхніх берегів і схилів, гребель і піщаних ґрунтів. Верба оспівана в античній поезії Горацієм, Вергілієм, Овідієм. Згадується верба й у творчості Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Дмитра Павличка. Давні слов'яни вербу називали ласкавими словами, про неї складали пісні, перекази, повір'я. У давнину на Юрія (6 травня) дівчата зверталися до верби, як до тієї, що по-особливому благословенна Богом (є Вербна неділя), зі словами:

> Гой, зелена вербиченько, когутки машкаті (сережки великі),
> Та дай, Боже, літувати в миленького хаті,
> Та дай, Боже, літувати, його жито жати,
> Поможи мені, вербиченько, к літу си віддати [60]

На свято Петра і Павла (12 липня) дівчина клала на вербу червоний калачик (сувійчина вовняних ниток), щоб швидше

вийти заміж. Сувійчик червоних ниток на вербі – щоб верба, яка найбільше осінена благодаттю Христовою, промела дорогу тому, хто споріднений духовно, допомогла йому якнайшвидше її знайти. У старі часи вербі приписували багато міфічного і надзвичайного. Ніби вона могла подіяти на родючість землі і примноження домашньої худоби, тому гілки дерева розкидали по подвір'ю і полях. Крім цього, верба, як і калина, є улюбленим символом України. Недарма кажуть: без верби і калини нема України. У Львівській області, зокрема, нами зафіксовано комоніми: Вербівчик, Вербиця, Вербівка, Мала Вербівка, Вербове.

Якщо верба (в українців), береза (у росіян) – дерева ностальгічні у географічному розумінні (як символи батьківщини, краю), то *липа* – в історичному – як нагадування про минуле. За результатами Всеукраїнського конкурсу "*Національне дерево України*", проведеного у 2010 р., найстарішим деревом стала 2000-річна олива в Криму, наймеморіальнішим – 800-річна липа Богдана Хмельницького на Львівщині, найісторичнішим – 700-річний Запорізький дуб, а найестетичнішим – 900-річний дуб Грюневальда у Києві. До того ж, в Україні, у с. Угільці Гощанського району Рівненської області виявили найстарішу в Європі тополю – дерево заввишки 27 метрів та майже 10 метрів в обхваті стовбура. Дерево, якому орієнтовно 450 років, досі росте! [14]

Топонімічне відображення у назвах мають також численні трав'яні рослини.

Відома на всю Україну *Долина нарцисів* – єдине місце у світі, де нарциси ростуть у природі на висоті 180 метрів над рівнем моря (додаток 4, рис. 10). Згідно зі свідченнями, раніше нарциси цвіли в долині Тиси (урочище Пінгови) від Хуста до Тячева, в долині Ріки в районі села Ізи, і в урочищі Кіреші – теперішній Долині нарцисів на площі 256,5 гектарів. А сьогодні – тільки на 10 гектарах.

Нарцис вузьколистий (латинська назва – *narcissus angustifolius*) – південно-європейський високогірний вид. Це багаторічна трав'яниста рослина заввишки 20–40 сантиметрів. Пелюстки жовтувато-білі, гофрований привіночок з червоним

краєм. Розмножується насінням і цибулинами. Цвіте у травні–червні, плодоносить у червні.

Нарцис вузьколистий – рідкісний вид, його занесено до Червоної книги України у 1980 р. (загалом, нарцисів відомо приблизно 60 видів, 12 тисяч декоративних сортів і усі види отруйні). Поширений на висотах 1 000–2 000 м над р. м.: в Альпах, на Балканах, у Південних Карпатах, Середземномор'ї; в Українських Карпатах – на Свидовецькому та Мармароському масивах.

За часів Австро-Угорщини урочище Кіреші належало до лісового господарства і пильно охоронялося. Коли територія відійшла до складу Чехословаччини, частину цих земель продали жителям Хуста. Тоді місцеві мешканці ставилися до природи з великим шануванням: випасати худобу на заповідних землях їм дозволялося до 6 травня, а господарювати знову можна було тільки з 14 жовтня. У 1949 р. у Долині нарцисів провели меліорацію та хімізацію, і рідкісні квіти й трави почали щезати. Але й нині тут зростає понад 400 видів рослин, серед них декілька рідкісних: первоцвіт, крокус Гейфеля та ін.

Відповідно до грецької міфології є три варіанти легенди про походження назви "Нарцис". *За однією з них*, сина річкового бога Кефіса та німфи Ларіопи звали Наркіс. Щоби дізнатися про майбутню долю сина, батьки звернулися до оракула. Старець напророкував хлопцеві легке і довге життя за умови, що той ніколи не побачить власного обличчя. Наркіс виріс і став парубком незвичайної краси. Багато жінок були закохані у нього. Так, від нещасливого кохання до нього нанівець висохла німфа Ехо, залишився тільки її голос. Ображені давньогрецькі красуні звернулися до богині правосуддя Немезиди, і вона обіцяла покарати безсердечного юнака. Якось Наркіс повертаючись з полювання, вирішив напитися зі струмочка води, побачив своє досконале обличчя і пристрасно полюбив його. Він почав розглядати себе з різних боків, вже не маючи сили відійти від потічка. Виснажений спрагою й голодом, яких просто не помічав, бідолаха вмер. А на тому місці зросла квітка, яку

назвали Нарцисом. На Хустщині, кажуть, що греко-міфічний Нарцис задивився на себе у потічок Хустець, проте насправді хлопця звали Штефан.

Другий варіант легенди засвідчує, що Нарцис добре знав про свою вроду, бо любив дивитися на себе у дзеркальних плесах озер та річок. Одного разу він вирішив поцілувати своє відображення у гірському озері, втратив рівновагу і впав у воду. Плавати красень не вмів, тож одразу й утопився. А щоб люди пам'ятали про шкідливість самозакоханості, грецькі боги перетворили тіло Нарциса на білу і холодну красиву квітку. *За третім варіантом* вродливий до нестями Нарцис постійно задивляється на своє відображення у воді. Але милується не собою, а обличчям своєї сестри-близнючки, яка померла й залишила хлопця сумувати на самоті. Врешті-решт жаль переповнив душу парубка, і він кинувся у воду.

Людство завжди виділяло нарциси серед інших квітів. Ними лікували рани і труїли ворогів. Їх дарували на знак любові або як символ жалоби, ними прикрашали одяг, поети складали про них вірші. Сказав же ж колись пророк Магомет: "У кого дві хлібини, той мусить одну продати, щоб купити квітку нарциса, бо хліб живить тіло, а нарцис – душу".

У давньому Римі нарцисовими вінками зустрічали переможців. Китайці впродовж віків вирощують ці квіти у скляних чашах з водою та камінням і не мислять без них зустрічі Нового року. У Західній Європі нарцис – обов'язковий елемент багатьох свят, хоча в одній з німецьких провінцій квітку вважають вампіром, і чомусь жіночої статі.

У швейцарському місті Монтре на початку травня традиційним є День нарциса. Впродовж одного вихідного дня невеличке місто прикрашають квітами: магазини, кафе, ресторани, будинки, автомобілі, люди – тобто, все, на що можна причепити бутоньєрку, букет або гірлянду, обвішане нарцисами й відповідно духмяніє. Туристи з'їжджаються з усієї Європи. Супроводжується свято міфологічними виставами та виступами дитячих і дорослих танцювальних колективів. Вінчає дійство "битва квітів", коли всі у всіх кидають нарциси – справжня квіткова вакханалія.

Завдання для самоконтролю

1. *Культ рослин у топонімічному відображенні.*
2. *Культ "дуба", "ясена", "липи", "бука" та інших дерев в українському назівництві.*
3. *Відображення "тиса ягідного" у гідронімах, ойконімах та мікротопонімах Карпатського регіону.*
4. *Роль садових дерев в українському назівництві.*
5. *Топоніми, в основі яких закладено назви рослин.*

1.6. Зоотопоніми

Культ тварин у назівництві відігравав значно меншу роль, ніж попередні культи. Виділяють лише тих тварин, які таїли в собі небезпеку, або ж від яких людина була залежною чи пов'язаною з ними у своєму житті.

Культ ***ведмедя*** дуже давній, доземлеробського періоду і пов'язаний з антропонімізацією, ритуальними ловами ведмедів і табуїзацією. Мисливці явно відчували свій родовий зв'язок з ведмедем, називали його власним ім'ям (можливо, у слов'ян воно звучало подібно, як і в германських племен ***бер*** – про що говорить ба/*е*рліг – тобто лігво бера чи "Берендєєве царство", як називали глухий, ведмежий кут (край)): шанобливо і пестливо – дідом, клишоногим, Михайлом Івановичем, а у Карпатах – Місьом, а то й просто Великим. Вбиваючи його, вибачались, а кістки і череп ховали на ведмежих цвинтарях. У слов'ян до цього часу назва його залишилася від давньої алегоричної форми "мед-відь" – "мед відаючий", тобто той, що їсть мед.

Наші предки вірили, що досить голосно вимовити ім'я грізного звіра, як він тут же з'явиться. На назви багатьох хижаків, а також злих духів, відьом і чортів накладалася заборона (табу), тому "бер" – "ведмідь", тобто той, що відає мед, чи задобрююче – "місьо", "вуйко"; вовк – сірий, сіроманець, неситий; чорт – дідько, нечистий, або той, кого на ніч не треба згадувати, не поминати проти ночі.

Обширний цикл і казок, і легенд, у яких головним героєм є напівведмідь-напівлюдина (Ведмідь, Медведович, Медведюк). Богатир росте не по днях, а по годинах, ще дитиною вивертає дуби з корінням, а ставши дорослим, здійснює подвиги, але закінчує завжди трагічно, потрапляє в пастку, ловчу яму, і його вбивають люди.

На честь ведмедя святкували весняне свято Комоєдиці – свято пробудження ведмедя у барлозі після зимової сплячки, який уособлював праобраз пробудження природи. Свято примикало до дня весняного рівнодення і збігалось із дохристиянськими масницями. Від назви цього веселого з переодяганням у ведмедя свята виникла назва Комоєдиця.

"Ведмежа" тема відображена і в назвах сузір'їв Великої і Малої Ведмедиці, сузір'ї Плеяд (народне Волосожари), а у Карпатах – Квочка із Курчатами, або ж загальноукраїнське Стожари. Стожар – центральний стовп, вісь стогу сіна. Ось такою віссю круговороту зірок і уявляли першу зірку Малої Ведмедиці (Полярна зірка) – як дороговказ на Північ. Культ Ведмедя, можливо, найдавніший, виявився найстійкішим і досі, живить фольклор відголосками ведмежого тотемічного культу. Добре відображений він і у топоніміці Західного регіону. Це ойконіми: *Медведівці* (Тернопільська область), *Медвежа* (Львівська область), *Медвежий* (Закарпатська область), *Медвідка, Медведівка (2), Медвеже вушко* (Вінницька область). Численні "медвежі" назви потоків, вершин і урочищ, особливо в Карпатах, засвідчують не стільки поширення, скільки культ ведмедя, найсильнішого звіра, як господаря карпатських лісів. Можливо, що його первісна назва проглядає і в ойконімах: *Бердичів, Бердихів*, *Бердськ*, *Бердянськ* та ін.

Глибокою фольклорною давністю відзначається образ ***вовка***. Він виступає у двох неоднозначних іпостасях: то як злий, хижий звір, що завдає шкоди нашим предкам, особливо в голодну зимову стужу; то як казковий персонаж – сірий вовк, який допомагає билинним героям, вірою і правдою служить мисливцеві. В ньому ми впізнаємо приручену собаку. Із вовком насамперед пов'язані повір'я про тварин-перевертнів, вовколюдей, вовкулаків. Ідею перевертня пов'язують зазвичай з

тією твариною, яка у країні є головним предметом уваги, у нас це вовк. Свого часу у гуцулів було свято на честь вовка, а покровителем вовків уважався Святий Миколай. Можливо, що відгомоном давнього культу вовка є побутуюче повір'я про білого вовка – царя всіх вовків.

Увагу до вовка засвідчує і топоніміка нашої території. Це численні "вовчі" назви вершин, долин, поселень. З них чимало було перейменовано з огляду на непрестижність, наприклад, *с. Вовче* у Турківському районі Львівської області – на *Середа*, але згодом стару назву *Вовче* було повернуто. На сучасному етапі у Львівській області є шість таких ойконімів: *Вовчатичі, Вовків (2), Вовча Гора, Нижня Вовча,* і згадане вже с. *Вовче.*

Топонімоутворювальними є основи ***бі(о)бр*** і ***лось***, що свідчать про колишнє поширення цих звірів.

Інші види диких тварин відігравали меншу роль у віруваннях, а в байках і переказах часто були наділені негативними характеристиками, а тому у назівництві майже не простежуються. Наприклад, немає у нас поселень, назви яких походили б від зайця чи тхора, мало від лиса (Лисиничі, Лисовичі, Лисятичі у Львівській області), як і від кабана (свині), миші. Це були непрестижні прізвища (прізвиська) і назви поселень, і навіть якщо такі присвоювались, наприклад, сусідами, то найменовані намагались їх швидко позбутися, замінити на інші. З цієї ж причини не знаходимо на Західній Україні жодного ойконіма, пов'язаного з таким, чи не найпоширенішим з птахів, як ***горобець*** (*Вороблевичі* і *Вороблячин* у Львівській області – явні відантропонімічні назви сіл, успадковані від поліських антропонімів *Врубель*). Незначна кількість у топоніміці докучливих ***г(в)оробців*** зумовлена, мабуть, тим, що у казках і віруваннях вони досить часто є від'ємними персонажами.

Особливо багато легенд пов'язано зі світлими, "божими" птахами. Ними вважають ***голуба, лебедя, лелеку, журавля і соловейка***. Їх у народі споконвіку оберігають і підтримують. Проте в топоніміці території перше місце належить не їм, а відносно малопоширеному соколові: він явний лідер в оро-, гідро- й ойконімічному відображенні. Наприклад, Б. Лящук налічував на території Покутських Карпат десять назв хребтів

і вершин та шість потоків, назви яких походять від сокола [42, С. 55]. У 1987 р. 16 назв поселень цього типу зареєстровано на території західних областей України у довіднику Адміністративно-територіального поділу УРСР. Пояснення цьому можна знайти, по-перше, у виняткових бойових і зорових якостях, які були престижними для антропонімів і назв давніх поселень і взагалі географічних назв, багато з яких відантропонімічні, по-друге, у поширених поблизу давніх княжих центрів назв поселень *Сокіл, Сокільники, Лани Соколівські, Соколівка (2)* у Львівській області, *Сокіл, Соколівка (2), Соколовиця* – в Івано-Франківській області, які засвідчують місця, де розводили й утримували соколів для княжих ловів.

Зовсім не відображений у назвах цар птахів – ***орел***, що свідчить про те, що такого високого рангу він у наших предків не досяг і був їм маловідомий. З'являються відповідні ойконіми на північному сході Рівненської області (два села з назвою *Орлівка*). Назви *Ортиничі*, *Орховичі*, як і *Орява* і *Орявчик* у Львівській області, пояснює Б. Лящук, походять від субстратної основи **Ор**, яка свідчить про гористу місцевість.

На другому місці після "соколиних" ойконімів є "журавлині". Далі слідують "солов'їні", "голубині" і "лебедині" ойконіми. Їхня географія явно тяжіє до північних поліських районів. ***Журавлів*** на Русі вважали "божими" й улюбленими птахами. Академік Б. А. Рибаков (1987 р.) особливе ставлення слов'ян-язичників до журавлів пояснював їхніми цікавими шлюбними танцями і календарною близькістю цих танців до дівочих русальних танків, що мало б поєднати (у свідомості давніх людей) цих граційних птахів з весняним русальним комплексом. Викликало до них симпатію й те, що живуть журавлі парами і постійно з року в рік повертаються до своїх гнізд.

Бузьок (лелека, чорногуз, боцян, гайстер та ін.) і ***ластівка*** – супутники людини, які у нас здавна в пошані і перебувають під охороною закону, що відображено і в топоніміці, проте, оскільки в різний час і в різних місцях їх іменують по-різному, то статистично виразити їхнє топонімічне позначення складно. У Турківському районі Львівської області знаходиться село Ластівка.

Серед комах найбільш поширеними є топоніми, пов'язані з жуками, зокрема с. Жуків у Львівській області. Майже не виявлено "бджолиних" назв, і навіть слово "пасіки" простежується лише тричі на території західних областей України.

Кінь, курка, корова, пес /собака, кіт обділені увагою. Наприклад, Б. Лящук (1993) установив, що назви ***коза/козел*** 16 разів ставали ойконімотвірною основою на території західного регіону [42, С. 56]. Таке поширення "козлиних" ойконімів вірогідно може бути пояснене найдавнішими віруваннями, які приписували їм подвійну магічну силу. По-перше, з козою пов'язана ідея родючості, достатку (ріг достатку – ріг кози Амалфеї, козел відпущення – жертва, це і ходіння з "козою", і "накликання" достатку колядниками як найдавніші елементи новорічного вертепу). По-друге, козлу приписували антидемонічну силу: чорти не люблять і побоюються козла. За християнської доби козла вже сприймають як "нечисту силу" й уявлення про чорта в образі козла, хоч би із козлячими копитами і хвостом, відоме. Пояснення цього, мабуть, пов'язане із боротьбою християнства проти античних і поганських козлоногих божеств. Така посилена увага до козла, та ще й зважаючи на його впертість та інші негативні риси, могла слугувати основою для прізвиськ, а через них і особових топонімів, зумовлюючи поширеність "козлиних" ойконімів.

Когут (півень) – був домашнім оберегом, тому його подобу ще і зараз можна побачити на дахах сільських будинків – як предвісника сонця, вогню.

З "нечистих" птахів у топоніміці регіону більш наявні ***ворон (ворона)*** і ***сорока***, які в назвах поселень західних областей трапляються доволі часто, тоді як їхні родичі ***галка, грак, сова*** – дуже рідко. У Львівській області, зокрема, трапляються назви сіл: *Сороки (2), Сороки-Львівські, Воронів*. Причина такої уваги до ворони й сороки не лише у їхній поширеності, схильності до крадіжок, а й (а можливо, передусім) у певних містичних повір'ях, пов'язаних з ними. Характерний неприємний і різкий крик ворона створює відчуття чогось зловісного, яке посилюється чорним кольором. Звичка поїдати рештки загиблих

тварин створює враження, що ворон відчуває близьку поживу і своїм криком передвіщує небіжчика, звідси й ідея про зв'язок ворона з душами померлих, з потойбічним світом.

З інших диких птахів подібну зловісну роль приписують ***сові*** і ***пугачу***, однак в ойконімах нашого регіону назва першого зовсім не використана, а пугача двічі згадано в назвах сіл Рівненської області, як і "віщу" ***зозулю***, опоетизовану в піснях, монотонне кування якої нагадує надгробне голосіння (тужіння), та й слава поганої матері, незважаючи на добрі голосові дані, не сприяла відображенню в ойкомініміконі. Село *Зозулі* розміщене у Львівській області.

Отже, всі зоотопоніми виникли як відображення фауни. Деякі (найдавніші) можуть бути тотемами, інші антропоніми, хоча у більшості і простежуються реальні природні особливості палеоландшафтів.

Завдання для самоконтролю

1. *Відтворіть "рейтинг" топонімічного відображення назв тварин, птахів.*
2. *Відображення культу ведмедя в українській топоніміці.*
3. *Окресліть специфіку поширеності "соколиних", "журавлиних" ойконімів.*
4. *Специфіка топонімічного відображення назв домашніх тварин.*
5. *Користуючись адміністративною картою України, наведіть приклади найпоширеніших зоотопомінів за регіонами.*

1.7. Український пандемоніум у назівництві

У слов'ян збереглися дуже стійкі пережитки аграрного культу у вигляді релігійно-магічних обрядів і свят, приурочених до найважливіших дат сільськогосподарського календаря, які опісля злились з церковно-християнськими святами: різдвяноноворічний цикл; масниці на початку весни; весняні обряди, які тепер приурочують до Великодня; літній цикл приурочений

до Трійці й Івана Хрестителя (Івана Купала); осінні братчини – спільні трапези після жнив.

Покровителями землеробства у давніх слов'ян були Коляда, Ярило, Купала, Лель, Кострома та ін. Й після прийняття християнства кожна пора року у свідомості наших предків мала (й має) свого небесного патрона: зима – Миколу, весна – Юрія, літо – пророка Іллю, осінь – Богородицю. Окрім цього, Богородиця опікує материнство, а Варвара – охоронниця домашнього вогнища та подружньої вірності.

Шануючи святих покровителів, українці у різний спосіб віддавали шану і нечистій силі. Український пандемоніум (з грецької *pan* – "все" і *daimon* – "демон", дух – місце зібрання злих духів) структурують на декілька видів: демони родинного вогнища (домовики); демони природи (водяники, болотяники, лісовики, русалки); людські химери (упирі, вовкулаки, чаклуни, відьми, чорти); примари (злидні, блуд, мара, туга, трясця, завійна та ін.).

Особливо багатий і своєрідний світ міфологічних уявлень і образів відображений в обрядах, легендах мешканців Карпат, який значною мірою є відгомоном давніх дохристиянських вірувань. Б. Лящук небезпідставно стверджує, що завдяки замкненості та ізольованості в горах ці уявлення й образи тут найкраще збереглись і, набувши своєрідних рис і особливостей, дійшли до наших днів, наклали свій відбиток на місцеву географічну топоніміку. Демонологічні образи, які панують у карпатських народних повір'ях, розділяють на духи природні і домашні. Є ще й добрі ("Дажбожичі") і злі "Чорнобожичі" духи ("нечисть"). "*Є дві сили, що радять світом: божа сила і дідьча сила. Однаково могутні, однаково заздрісні на людське благополуччя*", – пише Гнат Хоткевич [99]. А Нікос Казандзакіс констатує своє бачення: "*Світ –... це колесо, що крутиться. А крутить його... то бог, то чорт. Вони змовилися між собою: один руйнує, а другий будує. Ото й не сидять без роботи*" [90].

Топонімічним відображенням описаного дуалізму є подільські ойконіми: Білебожниця, Сатанів, Чортків (Тернопільська область).

Цей поділ вважають відгомоном первісного дуалістичного світогляду – поділу на добрих і злих духів, з яких у народній демонології краще збереглися другі (“злі”), оскільки перші більш християнізувалися. Стародавні берегині були замінені ангелами-хоронителями, святими-тезоіменниками (Іван Купало – Іван Хреститель) та іншими покровителями осіб, громад.

Показовим у такому контексті є приклад зі святкуванням Дня святого Валентина, який на сьогодні відзначають мільйони закоханих. Та, як виявляється, це модне нині свято не має жодного стосунку до Святого. Відомо, що священик Валентин жив у III столітті за правління римського імператора Клавдія, таємно вінчав закоханих й згодом його було за це страчено.

Наявна інформація щонайменше про трьох Святих мучеників з іменем Валентин. Один був священиком і лікарем у Римі, другий – єпископом у Терні (Італія), третій жив у Єгипті. Усі троє у своїх проповідях звеличували достоїнства шлюбу. Валентина з Риму Православна Церква вшановує 19 липня, разом з іншими мучениками, які постраждали у той час у Римі. Інших – 7 травня та 12 серпня. На 14 лютого не припадає вшанування жодного з них.

Про вінчання закоханих у III ст. Церкві нічого не відомо. Найімовірніше, цього й не було, бо як окреме таїнство вінчання стало звершуватися на кілька століть пізніше. Нинішнє ж святкування прийшло до нас з Заходу і здебільшого як “комерційний проект”. У середньовіччі католицька Церква таки відзначала пам’ять цього Святого 14 лютого, але з часом вилучила його ім’я зі святців через брак відомостей про нього.

Насправді коріння цього свята є язичницьким. У стародавньому Римі саме цього дня святкували Луперкалії. Це латинське слово має різні значення – “вовчиця”, “блудниця”, “розпусниця”. Розпочинали святкові ігрища жертвоприношеннями: два юнаки вбивали козу, з її шкіри нарізали тоненькі паски, які називали “фебруа” (звідси і латинська назва цього зимового місяця, лютий – “фебруарій”). Опісля хлопці бігали Римом і шмагали дівчат цими пасками. Дівчата підставлялися під удари, бо вірили, що це зробить їх коханими

та жаданими. А закінчувалося свято *Луперкалій* зазвичай масовими оргіями.

Пам'яттю про Валентина, романтичними *легендами* про благородного священика, який помер за вінчання закоханих, у часи після християнізації Риму прикрили розпусну сутність *Луперкалій*. У цій "обгортці" це свято й дожило до наших днів.

Згідно з Історією Миколи Аркаса: "… *Слав'яни вірували, що у воді живуть русалки, у полі – мавки і польовики, у лісі – лісовики, або полісуни; у хатах – домовики чи Чури або Щури; у болотах – дідьки. Слав'яни вірували у життя на тім світі, говорячи – що домовик, або Щур, це душа покійника, котрий приходить з того світа*" [1, С. 65].

У масовій свідомості *лише* за духами-домовиками залишилися добрі, "оберігаючі" функції.

Духи зла повсюдно пов'язані з темним *лісом*, ярами і нетрями, болотами і трясовинами, вирами на ріках і озерах, що є відгомоном первісних уявлень про небезпеку тих місць для наших предків. Однак у мешканців Карпат духи *лісів*: *лісовий* дід і, особливо, *лісова* дівчина-нявка наділені якщо не добрими, то принаймні доброзичливими відносно *людей* рисами: вони можуть жартувати ("водити"), але рідко роблять *людям* зло, що можна пояснити близькістю та обізнаністю з природою, *лісом* давніх мешканців гір.

Домовик – дух оселі, що оберігає помешкання. Він невидимий, живе за піччю, або відразу біля порога. Побачити домовика можуть *лише* зовсім маленькі діти, проте іноді, на великі свята, як от: Різдво, Великдень, Трійцю, він може сам показатися. Зовнішній вигляд домовика в народній уяві залежить від матеріального стану сім'ї, у будинку якої він живе. У бідніших оселях він голий, у заможніших — покритий шерстю. Домовик не *любить* сварок. Він ретельно слідкує за тим, щоб у родині був *лад* і спокій, щоб сім'я дотримувался традицій та звичаїв. Якщо у родині поважають домовика, він допомагає у господарстві, особливо чоловікам. Якщо ж його чимось розгнівити, або не запросити до свого нового помешкання, то тоді добра не чекати – і робота не буде *ладитись*, і стосунки між членами родини значно погіршаться. І хоча у дохристиянські

часи домовик виконував роль доброго духа – заступника та охоронця оселі, християнська релігія вважає його нечистою силою.

Окрім домовика, українська демонологія розрізняє ще й дворового духа – **дворовика (стригу)** – повелителя худоби та всього господарства, котрий, за повір'ям, має помічника – спориша.

Духи зла збереглися виразніше.

Міфічні істоти – ***мавки*** (нявки, бісиці, потерчата, страдчата, повітрулі, лоскотниці) уособлюють душі дітей, котрі народилися мертвими або померли нехрещеними. У деяких районах Поділля побутувало повір'я, ніби мавки це викрадені нечистим діти. Дослідники вважають повір'я про мавок варіаціями відомих й іншим народам вірувань про русалок і німф. За народними оповідями, вони мають вигляд гарних молодих дівчат, які влаштовують танці, ігрища, особливо "на молодика". Своєю вродою та чудовим співом вони приваблюють до себе хлопців, щоб згодом залоскотати або завести у безвість. Оберегами від мавок слугували часник, цибуля, полин.

Лісові (водяні) дівчата, або ***нявки*** – від давньослов'янського *на(я)в* – "жертвенні", можуть вважатися карпатською паралеллю мавки, русалки. Місце перебування нявки влітку – ліс, взимку – вода. За свідченнями, нявки не чинили зла заради зла. Вони не могли бути самотніми, змушені виманювати людей, бо відчужені ними, приречені на лісове життя, бо нехрещені (це тайно згублені діти або утоплені). Їхньою кінцевою метою є пошук собі пари серед тих, хто їх цурається.

На вершині Скупова, на численних Лисих горах, на Ігреці у перший понеділок Петрівки відбуваються розігри лісових дівчат. Старі гуцули кажуть, що люди мають святкувати розігри, аби нявки, коли справляють весілля не взяли з собою, не заманили співом. Здавна повелося, що на розігри як нявки гуляють, танцюють і співають, не треба нічого робити, лише святкувати (свята русалії).

Нявка відлякує і водночас вабить. Як уже дається їй чоловік, то про все на світі забуває. Запоморочиться, змарніє, не чує інших, про своє гадає, у собі замикається: кажуть, затуманила, забрала. Згадаймо "Тіні забутих предків" Михайла Коцюбин-

ського: “*Він (Іван) бачив перед собою Марічку, але йому дивно, бо він разом з тим знає, що то не Марічка, а нявка. Йшов поруч із нею й боявся пустити Марічку вперед, щоб не побачити криваву діру ззаду у неї, де видно серце, утробу і все, як се у нявки буває... Івану кортіло їй розказати, як його кликала у полонині лісна, прибравши голос Марічки, але він обминав тоту згадку. Свідомість його двоїлась. Чув, що коло його Марічка, і знав, що Марічки нема на світі, що це хтось інший веде його у безвісті,... , щоб там загубити. А проте, йому добре було, він йшов за її сміхом, за її щебетанням дівочим, не боячись нічого, легкий і щасливий, яким був колись*”. Переможений сильнішим суперником, зневажений Палагною, Іван іде від людей, шукає зустрічі з Марічкою – нявкою, прагне смерті і знаходить її.

Лісовий чоловік (дід) – паралель лісовика (дідька, ляда) на рівнині. Здоровий, сильний і невловимий він живе самотньо в хащах. Часто описують його як старого і зарослого шерстю чоловіка нявки, якого вона уникає, втікає до людей, за що він її переслідує і карає, може ще й за те, що вона гарна, має людську подобу, а він уникає людей. Часто описують ще на одну особливість діда – його зріст, мінливість і камуфляж: розгулюючи лісом, він висотою і виглядом може нагадувати дерева, на галявині – уподібнюватися до корчів, навіть трави, а то й до звіра. Людям він не стільки шкодить, скільки “напускає туману” і “витинає геци” (жарти) – збиває зі шляху, заводить у нетрі і примушує (особливо п’яних) кружляти на одному місці. Робить він це частіше надвечір і вночі. Проте бувалого і відважного він уникає, а п’яницю і сквернослова може “затуманити і завести в нетрі”. Найкращий захист від нього – це молитва.

Зовнішнім виглядом і місцем проживання діда нагадує ***Чугайстир*** – від *чуга* – вежа і *стир* – струмінь, рух; тобто рухомий велетень – веселий і добрий лісовик, улюблений персонаж карпатських дитячих казок і легенд, який грає на флоярі і пасе свою лісову маржину: оленів, сарн, зайців і грою примушує зустрічного, чи того, хто заблукав, танцювати, кружляти, а сам ховається в скелях і в корінні повалених дерев. Він добрий лісовий дух, який переслідує нявок і боронить людей від них, від їхніх намагань заманити одиноких чоловіків у нетрі.

Водяник (водяний чорт) – той, що греблю рве. На відміну від лісовика, водяник злий і жорстокий. Він топить необережних купальників, затягуючи їх під воду, у водовороти, і якщо поверне утопленого, то із слідами жорстоких “утіх”. Його уявляють у вигляді голої людини, косматого діда, затягнутого водоростями, мулом. Живе він під греблями, на водоворотах, болотах і трясовинах, маючи своє улюблене місце. Образ його індивідуалізований, наділений ознаками господаря водойми, водовороту, водограю, а також лісових нетрів і трясовин. Його зловорожі дії щодо людини полягали у тому, що, розгнівавшись, він міг руйнувати греблі, млини, розливати ріки, топити людей. Відгомоном тут є ойконіми *Водники* (Івано-Франківська і Львівська обл.), *Водяне* (Львівська обл.), *Водяники* (Черкаська обл.) та ін.

Захистом від злих сил водяників був берег (обереги, берегині) – не даремно в них спільний корінь. Захистом від повсюдних духів зла були, окрім оберегів, певні добродійні символи, що розміщувалися на панівних або прохідних ділянках будинків і дворів, зображення сонця (сонячних і громових знаків), підкови на дверях, магічні орнаменти чи символічні фігури на гребні будинку, магічні обряди, церемонії та закликання при закладанні, будівництві і вселенні в будинок. Усі вони мали оберігаючі функції.

Оберігаючими часто були і назви поселень. До таких насамперед можна віднести назви-побажання, назви-закликання типу: *Добростани* (Яворівський район), *Добротвір* (Кам’янка-Бузький район), *Доброчин* (Сколівський район), *Добряни* (Городоцький, Миколаївський, Стрийський райони), *Добряничі* (Перемишлянський район) – побажання добра, хліба, достатку; а також *Любеля* (Жовківський район), *Любинці* (Стрийський район), *Любині* (Яворівський район), *Любовичі* (Городоцький район), *Любша* (Жидачівський район) – усі наведені за прикладом Львівської області – назви-побажання любові та згоди.

У переліку людських примар особливою колоритністю вирізняється ***чорт – “Антипко”***. Народна уява змальовує цю одіозну фігуру у вигляді оброслої шерстю істоти з хвостом та невеличкими ріжками. Іноді чорт може перетворюватися на

тварину, здебільшого козла або барана, іноді набуває форм якоїсь чудернацької істоти. У дохристиянські часи роль чорта, як вважають дослідники українського пандемоніуму, виконував Кудес (Кудесник), у християнські – нечистий набув більш “сучасних” рис.

У народних прикметах чорта замальовують як істоту, що завжди робить шкоду. Коли на вулиці дме сильний вітер, люди кажуть: “*Чорт жениться*”. Зустріч з чортом однозначно не віщує добра: після такої зустрічі людина може захворіти і навіть померти. Святий пророк Ілля на своїй небесній колісниці, озброївшись блискавкою, ганяє нечистих по небу і по землі. Тому місце куди потрапляє блискавка вважається проклятим, а ставлення до людини, враженої громом, неоднозначне.

Незважаючи на те, що образ чорта найбільш повно описаний, цей міфологічний персонаж вивчений чи не найгірше. Звичайними місцями його перебування є перехрестя доріг, болота, бур’яни або кущі бузини, порожні хати тощо – взагалі непридатні для проживання людей місця. Поблизу них колись традиційно розміщували млини, кузні, гончарні, майстерні. Тому, мабуть, не випадково мельники, ковалі та гончарі вважалися пов’язаними з нечистою силою. Особливо це стосувалося ковалів та гончарів, котрі подібно до чортів, що пекли вогнем грішників, також “мучили” у полум’ї металеві вироби чи глиняний посуд. До того ж, їхнє ремесло завжди вважалося священнодійством, утаємниченим заняттям, мовляв, неможливим без допомоги нечистої сили.

Відьма – один з найсуперечливіших персонажів українського пандемоніуму, бо з одного боку виступає як лиха людина, що окрім шкоди та неприємностей нічого не робить, а з іншого існують “білі” відьми – знахарки, які лікують людей, знімають пристріт. Розпізнати відьму дуже складно, бо вона ховається під жіночою подобою. Іноді відьма перетворюється на чорну кішку і краде молоко у корів, іноді її можна побачити у вигляді клубка ниток, або ж копиці сіна. Кажуть, що існують і відьмаки, які позбавляють людину від поганого впливу відьом.

Упир – то страшний чоловік, який допомагає відьмам у їхніх нечистих справах. Зазвичай їхня сила набагато більша, ніж у

відьом, та і шкоди вони роблять значно більше. Це вампіри, які поступово випивають кров тієї людини, з якою живуть. З ними можна зустрітись і при повному місяці, особливо у день рівнодення. За деякими розповідями, упирі – це душі нечестивих, які померли наглою смертю, а потім вселилися у чисту християнську душу, згідно з іншими – упирями стають ті, які продали свою душу чортові. Упирі страшенно бояться часнику (до речі, сучасна наука доводить наявність хвороби "вампіризму" і хворі на неї справді бояться часнику – *Г. Л.*). Українці іноді несправедливо упирями називали похмурих, невеселих та злих людей, які цуралися веселих компаній і масових гулянок. Такі люди, за народними уявленнями, вдень сидять вдома, бо бояться світла Божого, а свої чорні справи роблять уночі.

До слова, під час розкопок давнього фракійського міста Перперикон у південній Болгарії, був виявлений скелет з кілком, забитим у груди. Знайдений кістяк датований XIII століттям, і це вже третій випадок, коли на території Болгарії знаходять могили, схожі на поховання вампірів. Дослідники переконані у достовірності антивампірського ритуалу виявленого поховання і припускають, що його проведення в умовах давніх цивілізацій було доцільним у випадку самогубства людини задля унеможливлення воскресіння померлого і переслідування нею живих [8].

Вій – міфологічна істота, зображувана в образі старого дідугана з величезними бровами. Назву свою отримав через довгі і густі вії, що тягнуться аж до землі. У народних переказах його згадують також як "шолудивого Буняка". Погляд його згубний для людей: вбиває кожного, на кого погляне; від нього ж, за народним повір'ям, "западають" міста з будинками під землю, а на їхньому місці утворюються озера або провалля. Людей рятує лише те, що він нікого не бачить крізь свої густі вії і брови.

Як вважають дослідники, нерідко праобразом ворожих міфологічних істот ставали чужоземці доісторичної епохи, які залишали у народній пам'яті смутний, гнітючий і важкий образ. Слушною видається думка, що з міфологічними оповідями про Вія тісно пов'язане повір'я про "недобрі очі" і "зурочення", від яких, нібито, усе гине й руйнується.

Закономірно, що топонімічне відображення людських примар у топонімії України є доволі мізерним. А “злидні”, відображені у мікротопонімах, що означають темні й небезпечні місця, сили: *Вертеп*, *Зарва*, *Чешибіси*, *Чортория*, *Яр* та ін.

Свого часу ще Яків Головацький звернув увагу на те, що весняні обрядові пісні-хороводи називають у Галичині ягівками, а на Поділлі – ягілками. Деякі дослідники виводять їх від давньослов’янських міфічних персонажів Баби Яги, діда Ягіля і дочки Ягілки (“Ягіл-Ягілочка, Ягілова-дочка” – співається у веснянці) і з них виводить ойконіми *Ягільниця* (Тернопільська область), *Яготин* під Києвом.

Із знарядь праці найважливішими для гуцула є сокира та її бойовий різновид – бартка, топірець, якими він майстерно володіє. Гнат Хоткевич писав: “*Дивись на нього, як він рубає! Яка сила і краса розмаху, яка безліч рухів, завше зручних, завше потрібних, віками обрахованих, що від батька до сина переходять. Сокира грає і співає у нього в руках. Він все робить нею, мов би то була третя рука... Зате й дерево виходить з-під гуцульської сокири як гибльоване... Бо гуцул від самого уродження біля сокири...*” [99]. Сокира своє відображення має у топоніміці країни: *Сокирниця* (Закарпатська область), *Сокирчин* (Івано-Франківська область), *Топорів* (Львівська область), *Топорівці* (Івано-Франківська і Чернівецька області) та ін.

Культ вогню був доволі поширений у наших далеких предків. Світло (вогонь) мало значення оберега та очищення від “злиднів” – темних злих сил. Вогонь відігравав функцію очищення, поклоніння предкам і відродження життя (запалювання вогню, смолоскипа, свічки), він захищає і береже від темряви та нечисті, хижих звірів, від скверни, і карає, спалює недбайливих, необережних. Відчуваючи наближення смерті, бойко каже: “*вже не довго буду сяяти*”, а у гуцулів про того, хто вмер, казали: “*свічка догоріла*”.

Слова “горіти”, “гріти”, “горе”, “гіркий” – одного кореня, раніше *гіркий* означало *вогненний*, а синонім *горя* – *печаль* походить від слова “*піч*” – вмістилище вогню.

Вогонь, огонь, агні, гніс, угунс – ці слова подібні і не лише у слов’янських, а й у давньоіндійській, латинській, балтійських

та інших мовах, оскільки всі ці мови разом утворюють індоєвропейську мовну сім'ю, тому слов'янський Даждьбог – бог сонця, світла, добра має свої аналоги і в інших індоєвропейських пранародів. Календарні свята, ритуали, обряди, ігрища наші далекі предки-слов'яни проводили поблизу вогнищ, перестрибуючи через них, очищались від "скверни". Вони підтримували й берегли домашні вогнища як символ сімейного щастя й добробуту, а того, хто не догледів і погасив його, проганяли з сім'ї і роду, що майже дорівнювало смертному осуду. Такий нещасний хоч і міг ще якийсь час блукати поряд як праобраз "лісовика" чи Баби-Яги, раніше чи пізніше, не ставши жертвою хижих звірів, ставав жертвою зими, холодів. Отже, вогонь був і символом світла, і життя й протиставленням темним силам, які були його позбавлені, які були його антитезою.

Місце, де зберігався вогонь, вважалося найпочеснішим, його так і називали – вогнищем. Часто воно знаходилося у центрі приміщення (наприклад, у романі Семена Скляренка "Святослав" при описі житла старійшини роду – Анта; як у колибах карпатських пастухів і лісорубів ще й зараз – *Г. Л.*). І коли пізніше примітивні ямкоподібні вогнища змінила піч – з початку курна (де курився дим), а згодом з комином, культ вогнища перейшов і на піч. Термін "піч" є похідним від *печери*, в якій мешкала первісна людина. Піч оспівана у фольклорі і у весільному обряді, вона багато століть була яслами для немовлят і притулком для старих немічних людей, до неї звертались як до живої істоти. Вважали, що поблизу неї мешкають духи – обереги домашнього вогнища. З якою пошаною ставилися до неї, видно з приповідок : "*Сказав би, та піч у хаті*!", "*Дім гордиться піччю*", "*Без столу, печі і діжі немає тепла і їжі*" та ін. У с. Межиріччя Острозького району Рівненської області є пам'ятник печі, мабуть, єдиний такий у світі. Звідси зрозуміла народна оповідка: що домашнє осідло тримається на двох кутах – печі й жорнах, які не лише обігрівали і годували, а і гуртували людей у родинну спілку.

Простежується це і у топоніміці, зокрема у назвах сіл: *Печі, Печенія, Печихвости* (Чернівецька, Львівська, Волинська облас-

ті), *Печорна* і *Печірна* (Тернопільська область) та ін.; *Жорнава* (Закарпатська область), *Жорниська* (Львівська область), *Жорнище* (Волинська область), *Жорнів* (Рівненська область).

Третім хатнім кутом, на якому трималась родина, була пікна діжа, в якій замішували тісто для випікання хліба, калачів, пирогів, і яку вважали хатнім оберегом. Поєднання цих трьох кутів – передумова появи хліба як найбільшої святості й ознаки добробуту домашнього осередку. Йому, хлібові, завдячують своїми назвами села *Хлібичин* (Івано-Франківська область). Проте хліб як ознака добробуту опосередковувався частіше у таких назвах, як *Добре* (Волинська область), *Добринів*, *Добрівляни (2)*, *Добротів* (Івано-Франківська область), *Добрівляни*, *Доброполе* (Тернопільська область), *Добрік* (Закарпатська область), *Добринівці* (Чернівецька область), *Добрівляни (2)*, *Доброгостів*, *Добромиль*, *Добротвір*, *Добряни (2)*, *Добряничі*, *Добрячин* (Львівська область), *Добрянське* (Закарпатська область), *Добрятин* (Рівненська область) та ін.

Завдання для самоконтролю

1. *Прояв дуалізму українського пандемоніуму в українській топоніміці.*
2. *Специфіка топонімічного відображення українського пандемоніуму.*
3. *Назви-побажання, назви-закликання як обереги поселень.*
4. *Відображення культу вогню в українській топоніміці.*
5. *Відстежте на карті України географію ойконімів, похідних від слів “піч”, “хліб”, “жорна”, “діжа”.*

1.8. Топонімічні перекази й легенди

Чим давніше місто, тим складніше з'ясувати історичні умови його виникнення, розкрити семантику його назви, а тому більше варіантів легенд пов'язаних з його найменуванням.

Так, до прикладу, Київ – один із найдавніших центрів слов'янства, місто, яке літопис називає “матір'ю міст руських”. Найдавнішою писемною згадкою про Київ є “Повість мину-

лих літ" (поч. XII ст.) про заснування міста трьома братами – Києм, Щеком і Хоривом, які очолювали східнослов'янське плем'я полян. Літописець Нестор пише, що старший брат Кий, на честь якого назване місто, був полянським князем, ходив до Царгорода, де був з почестями прийнятий візантійським імператором. Літописна легенда засвідчує факт наявності трьох поселень, з яких згодом утворилося місто. Однак постать князя Кия, на честь якого поляни назвали свою столицю Києвом (чи перевізника Кия), багатьма дослідниками вважалася сумнівною.

Багато хто з учених припускає, що назва утворилася від слов'янського терміна *куява*, що означає "гора, крутий горб, вершина", а поява літописної легенди про Кия – це пізніша спроба осмислити давню назву, яка вже стала незрозумілою. Аргументи на на користь цієї точки зору такі: 1) у багатьох середньовічних авторів Київ названо *Куявою (про це говорить і Юрій Канигін* [27]; 2) термін *куява* є і на інших слов'янських територіях (наприклад, у Польщі – історична область і місто Kujawa; Куява у Калузькій області у Росії); топонімом "куява" в Українських Карпатах називають всіляке пусте, відлюдне місце [3].

Однак останнім часом практично всі дослідники стверджують історичну реальність літописних подій, пов'язаних з полянським князем Києм, хоча час його князювання окреслений доволі широкими історичними рамками від V до VII ст. н. е., а виникнення поселень, які з'явилися на місці майбутнього Києва, деякими дослідниками відсувається на межу нової і старої ери.

У такому випадку Київ – це колишній присвійний прикметник, утворений суфіксом ***-ів*** від особового імені *Кий*. Власна назва *Кий* походить від слов'янської загальної назви *кий*, тобто "палиця, дрючок, посох, жезл влади, з яким міг ходити реальний полянський князь". Отже, Київ тоді означав би стольний град князя Кия. Напевно, були і давніші назви Києва, які втрачені з плином часу.

Давня легенда про виникнення Переяславля Руського (тепер Переяслав-Хмельницький), яка згадується у літописі від

993 р., є лише легендою, адже Переяславль згадується значно раніше подій 993 р., з якими пов'язує літописець походження назви цього міста, що нібито виникло від того, що тут отрок (воїн) князя Володимира "*набув слави, переміг*" печенізького богатиря; насправді місто існувало вже задовго до Володимира, а назва його походить від типового давньослов'янського особового імені Переяслав (Переяславль означає "заснований Переяславом" – "Переяславів", як Ярославль – "Ярославів" і т. п.).

Оповите легендами походження назви старого столичного центру Галицько-Волинського князівства міста Галича. Зміст однієї з них Іпатіївський літопис пов'язує з особистим ім'ям якогось давнього вождя або князя, місце поховання якого (горб, курган) називається Галичина могила. І хоч на лівому березі ріки Дністер на схід від Галича височить г. Могила, дослідниками доведено що ця версія неправильна. Інша легенда виводить назву столиці, як і Галичини, від слова *галич* у значення *"вороння, дрібна птиця"*. Проте обидві є лише типовими топонімічними легендами. Ще у 90-х роках XIX ст. німецький дослідник Й. Еґлі переконливо пояснив назву *Галич* і низку аналогічних географічних назв міст західноєвропейських країн. Він помітив, що у всіх випадках назви цього типу пов'язані із давніми місцями добування солі. З такою ж версією погоджуються і сучасні дослідники [18].

Соляні розробки відомі тисячоліттями, що засвідчують назви старовинних сіл і гідронімів у Карпатах: Бані, Уторопи, Солотвино, Сіль, Сільник, Стара Сіль та ін., тут же численні джерела, потоки і болота з основою ***сіль*** чи ***роп***. Аналогічна картина й у Закарпатті. Галич, як відомо зі старовинних літописів та Печерського патерика, був величезним центром соляної торгівлі. Звідси сіль обозами в сотні возів відправляли одночасно різними шляхами, у т. ч. водними. Наприклад, з Галича вниз по Дністру до Візантії, вгору Дністром і далі сушею до Перемишля, а тоді Сяном і Віслою на північний захід до Прибалтики і через Карпати у країни Центральної і Західної Європи, а через Жидачів (тодішній Зудач чи Зудачів) і Звенигород до Києва. Літопис розповідає про велику повінь на Дністрі поблизу Галича, коли там потонуло понад триста

осіб, які везли сіль з карпатських солеварень. У Печерському патерику говориться про те, що через міжусобиці у 1098 році до Києва не "прийшла" галицька сіль, а також, що сам Данило Галицький наказав боярам "*коломийську сіль відлучити на мене*".

У країнах Західної Європи зі східноєвропейською назвою Галич збігаються численні назви з коренем ***halle***, які означають місця добування солі і соляні джерела. Наприклад, *Hallein*, *Hall* – у провінції *Salzburg* – добування солі; *Hallstadt* у Баварії (виробництво поташу); *Hallstatt (Hallstadt)* у верхній Австрії при соляній горі *Salzberg*, заснований ще на початку залізного віку. Завдяки добуванню солі тут розвинулася багата стародавня культура, названа археологами Гальштатською – за місцем знаходження.

Уже давно серед дослідників склалась думка, що в основі назв типу *Halle* – Галич має бути слово, що означає сіль. Це слово, як вважають, належало до кельтських мов, у яких назва солі позначалась коренем ***hal***, а не ***sal (sol)***, як в інших індоєвропейських мовах. За свідченням декількох античних авторів (починаючи від Аристотеля), сіль давно добували в Європі значною мірою саме кельти, про що свідчать археологічні знахідки: сіль добували і використовували ще у III–IV тисячоліттях до н. е. Перші письмові відомості про добування солі залишив Геродот (V ст. до н. е.), який описав цей процес у лівійській пустелі і на території Галичини, що торгувала сіллю зі Скіфією. Слідами тієї кельтської "соляної культури" гальштатського типу є і відповідні матеріальні залишки, і низка спеціальних термінів, які ввійшли в німецьку мову та належать кельтам, і серія географічних назв типу *Hall* – Галич.

Отже, назву Галицько-Волинського Галича рекомендують уважати кельтською за походженням і пов'язаною з коренем, який означає сіль (*hal*). Що ж стосується костромських Галича і Солигалича, то тут цілком імовірне перенесення західної назви на нові "солоні" місця.

Назви типу Галич мають виробничий характер, виникли у глибоку давнину як відповідні терміни соляних розробок і згодом поширювалися від кельтів до німців і слов'ян.

У Причорномор'ї, у дельті Дунаю, є ще малий Галич (Галац) – значний торгівельний і промисловий центр Північно-Східної Румунії. Його назва походить від Галича на Дністрі, оскільки Галац був заснований і заселений численними вихідцями з Галичини ще у домонгольський час, коли т. зв. "галицькі вигнанці" шукали у цих краях прихистку, що зафіксовано літописом XII–XIII ст.

Б. Ф. Лящук пропонує напрацьовані ним методичні вказівки щодо розкриття семантики того чи іншого топоніма [42].

По-перше, дуже часто, щоб правильно відтворити, розшифрувати смислове значення давніх термінів і назв, необхідно виходити далеко за межі їхніх первісно вузьких мовних і територіальних рамок, досліджувати інші мови і регіони для роз'яснення суто місцевих фактів.

Ізольовано досліджувані географічні назви рідко можна розкрити і витлумачити "з ходу", хіба вони зовсім прозорі або про них все відомо документально. Тому, щоб бути впевненим у правильності висновків, треба звіритися з матеріалами широкого діапазону і в просторі, і в часі, оскільки правильне рішення може не лежати на поверхні.

По-друге, при вивченні топонімів, й особливо ойконімів, необхідно завжди пам'ятати про можливий зв'язок назви з виробничою або торгівельною діяльністю мешканців досліджуваного поселення, а тому важливе знання виробничої технології тих часів. Усе це зумовлює потребу вивчення давньої виробничої термінології, тих даних, які можна здобути з відповідних словників, оскільки в іншому випадку можна піти хибним шляхом і зробити неправильні висновки.

По-третє, пояснивши один топонім, або їхню групу, не бажано результати такого пояснення поширювати формально на всі зовнішньоспівзвучні географічні назви, що часто роблять топонімісти-початківці, вважаючи, що подібність засвідчує спорідненість (наприклад, *Галич* і *гали* – подібні, але не "рідні", семантично зовсім різні).

Сіль була семантичною основою багатьох топонімів уже на слов'янському мовному ґрунті. Найбільшими в Європі, найстарішими в Україні є солотвинські соляні поклади у Закарпатті, які функціонували для розробки солі ще до нашої ери. У За-

карпатті сіль є у Тереблі і Хусті. Хустський замок, зокрема, і виник задля захисту соляних розробок. У Передкарпатті сіль варили у Косові, Утропах, Яблуневі, Делятині, Солотвині, Болехові, Старій Солі та інших місцях.

Отже, тільки на слов'янському ґрунті форма *Галич* може свідчити про зв'язок топоніма з добуванням солі або торгівлі нею. Інші форми навіть з цим коренем ***гал*** можуть мати зовсім відмінне смислове походження. Наприклад, с. Галівка (Старосамбірський р-н Львівської області) – присвійникова форма від антропоніма Галина. У східних областях багато топонімів з коренем ***гал*** відособового утворення, хоча вони нічого спільного з моделлю словоутворення топоніма Галич не мають. Наприклад, ойконіми типу *Галаніно, Галашенко* походять від видозміненого власного особового імені Галактіон (Галаня, Галаша) і не пов'язані з сіллю, а отже, і з семантичною формою *Галич*.

Складним і чимось подібним, хоч остаточно ще не з'ясованим, є походження назви іншого історичного і торгівельного (торгівля сіллю) центру Прикарпаття – м. Коломия. Місто засноване на р. Прут за 55 км від м. Івано-Франківськ. Перші письмові згадки про Коломию знаходимо у Галицько-Волинському літописі. Вони датовані 1240 роком. Однак археологічні дані свідчать, що Коломия як поселення існувала набагато раніше – ще до Х ст. І лежала на старовинному торговому шляху, що пролягав уздовж рік Дністра і Пруту. Що ж до походження назви Коломиї є декілька версій.

Угорські, волоські джерела пов'язують її з ім'ям угорського короля Коломана (*Kalman*), який у 1099 р. зробив спробу оволодіти Галичиною, або від галицького короля Коломана (XIII ст.) – це перша версія.

Друга версія пов'язує назву Коломиї з головною рікою, яка у слов'ян часто іменувалась Мия, бо в ній мили, полоскали одяг; або ж від її невеликої лівої притоки, яка у межах міста впадає у головну і зараз іменується Коломийкою. Проте, як уже було відзначено, головна ріка могла тоді йменуватись або просто Ріка, або ж Прут (Порату). Індивідуалізувати її під іменем Мия не було сенсу, оскільки у кожній ріці мили білизну, тобто кожна була "мия". Назва ж невеликого потічка Коломийка, третьо-

рядного, порівняно з сусіднім Прутом, явно похідна від назви Коломия (малозначуща, щоб іменувати місто на головній ріці).

Третя версія виводить назву міста від діалектного Коломия – глибока виїмка, наповнена водою – колія, тобто слід від коліс. Близькою до неї і досить правдоподібною є версія, що стосується географічного положення, історичного значення і торгівельно-організаційних функцій міста і виводить назву Коломиї від словосполучення "кола (колеса) мити".

На користь цієї версії свідчать такі аргументи.

По-перше, Коломия виникла як торговий центр на перехресті водних і сухопутних шляхів до Києва, через Галич до Польщі, через Валахію до Дунаю і Чорного моря. Звідси вже у IX–X ст. вивозили хліб, мед, віск, ліс, ремісничі вироби й, особливо, сіль. Як Галич на Дністрі, так і Коломия на Пруті була організаційним центром торгівлі сіллю. Коломийцями називали тих, хто розвозив з Коломиї сіль по Київській Русі ("прачумаки") – джунаки й коломийці. Сіль добували у сусідньому Делятині як шахтним способом (у районі залізничної станції на території подвір'я костелу збереглися сліди давніх соляних шахт), так і виварюючи з ропи, яку подавали дерев'яними трубами діаметром до 0,5 м з околиці. Одну з таких труб із слідами обпалювання на поверхні і струмком висококонцентрованої води всередині вимило після сильних літніх зливових паводків 1969 р.

Розсоли добували ще й у районі Уторопи – Яблунів і Баня Березівська неподалік Коломиї (Сопівська Баня й урочище Під Банею) і в околиці с. Княждвір (хутір Стара Баня).

Можна розглянути й народний переказ про те, що чумацькі[1] вози, які проїжджали долиною Пруту, в районі Заболотова "заболочували" колеса, а при переправі вбрід через Прут в околицях Коломиї "кола мили" (розширення долини і спокійна течія річки дають змогу при низьких рівнях місцями мати таку переправу).

По-друге, відомо що в XIV ст. у Коломиї була фортеця. Очевидно, укріплені городища були тут і раніше, бо цього потребу-

[1] Чумацтво у Прикарпатті виникло ще у княжу добу. Відомо, що в XI–XII ст. чумаки возили звідси сіль у центральні і північно-західні райони Київської Русі та за її межі, хоча назву вони могли мати іншу.

вали зростаюче торгове значення міста і його сусідство з "диким полем". Оборонну смугу прикордонних укріплень, у зв'язку з якою фіксують назву Коломия, формували також Гвіздець, Горденка, Кородниця та ін. Однак сліди і місцезнаходження таких "дітинців" в околиці Коломиї не відомі. Проте все сказане, як і військово-стратегічне оцінення місцевості, свідчить про те, що такі найдавніші укріплення – "двори" могли бути на високому правому березі р. Прут в околиці с. Княждвір (зараз перейменоване у с. Верхнє). Назва Княждвір – це реальна приналежність до княжої родини (вважають, що воно засноване князем Романом Мстиславовичем і виникло внаслідок лексикалізації словосполучення *княж(ий) двір*). Цьому сприяли панівна висота (близько 400 м абсолютне і 100 м відносне перевищення) з добрим панорамним оглядом місцевості і захищеність з трьох боків долинами Пруту і його приток Сопівки і Лючки. На протилежному від Княждвора низькому лівому березі долини Пруту знаходяться старовинні села з назвами *Товмачик* (від давньоруського толмач-перекладач), *Щепарівці* (від щепар – ключник, економ), *Ки(а)йданці* (можливо, кайдани), *Дятьківці* (народні перекази пов'язують з бояриком Детком, який після смерті князя Юрія II правив Галицько-Волинським князівством перед його окупацією польським королем Казимиром, 1339 р.).

На всьому Княждвірському уступі правого берега Пруту знаходиться найбільший в Українських Карпатах заповідник тиса ягідного, про який ми вже згадували. Дерева заповідника, як і самі схили, свідчать про їхнє тривале зміщення-сповзання в ріку (про що свідчить і назва одного зі схилів – *Сповз*). Мабуть, у тому й причина, що інших слідів давнього княжого двора тут не знайдено.

Нестійкий берег, а також те, що торгівельно-ділова частина Коломиї розвивалась нижче за течією Пруту, і призвели до переселення чи побудови нового "двора" вже в іншому місці. І таким могла бути гора *Воскресінецька* в околиці *с. Воскресінці* за 10 км нижче, навпроти центру Коломиї, на тому самому високому правому березі Пруту при злитті з ним р. Пістинки. Про припідняте місцезнаходження первісної Коломиї свідчить ще одна версія походження її назви – від румунського *Culmea* –

“верх”, “горб”. Воскресінецька гора займає панівне положення над містом і околицею, є добре захищеною Прутом і Пістинкою (аналогічно як Галич – Дністром і Луквою). Навпроти гори знаходиться розширення долини ріки, де за низького рівня води можна було “кола мити”, переїжджаючи в певних місцях ріку возами вбрід.

Доказами на користь цієї версії Б. Лящук вважає такі: а) як найвища на місцевості, Воскресінецька гора чітко індивідуалізована; б) значний набір давніх топонімів (Теребіж, Улерище, Дзмень, є і своя Лиса гора, і своє Замчище); в) ознайомлення з селом Воскресінці, розмови з його старожилами дають підставу для припущення, що назва села не така давня і похідна від назви гори [42].

На підставі загального положення про те, що ороніми, зазвичай, давніші і стійкіші за назви поселень, можна також припустити вторинність назви с. Воскресінці. Однак доказів правдоподібності такої гіпотези немає.

Необхідно зважати на ще один природно-географічний чинник. Поблизу немає скельних порід, місцевість підстелюють глини, а вкривають ліси. Отже, давні кріпосні будівлі (і у Княждворі, і на г. Воскресінецькій) були дерев’яні, а тому недовговічні. Вони могли легко спалахувати, згорати, тоді їх відбудовували заново – “воскресали”. Топонімічними згадками про такі події (пожежі) можуть бути назви урочищ *Горай, Горілий і Чорний ліс*.

Назва смт Делятин, де у давнину знаходилися соляні промисли, народна етимологія пов’язує з переказом, легендою про те, що у *цій місцевості два розбійники ділили і не могли поділити здобич*. Назва селища є присвійниковим антропонімічним ойконімом, який свідчить про те, що землею, угіддями в цій місцевості колись володів якийсь Ди(е)лята.

На схід, північний схід і північ від Коломиї, на межиріччі Пруту і Дністра простягалася смуга вже згадуваних оборонних укріплень, топоніміка яких передає сторожеві й оборонні їхні функції (*Городниця–Городенка–Гвіздець–Сторожинець* та ін.), а також ратні звитяги наших предків на цих окраїнних рубежах тодішньої їхньої ойкумени (про що свідчать і назви численних тут горбів – могил).

Цей оборонний звитяжний дух доносять до нас і походження назв інших населених пунктів. Молодші покоління їхніх мешканців, відштовхуючись від далеких історичних подій і переказів, осмислюючи на їхньому фоні назви своїх поселень, обгорнули їхнє пояснення в шати топонімічних легенд.

Так, назву с. Белелуя Снятинського району Івано-Франківської області пояснюють як місце, де били хана *Луя*, м. Снятин – де стинали голови його яничарам, залізничної станції Годи-Турка – де зупинили їх і сказали “Годі туркам далі йти”, а смт Обертин – це місце, звідки турки повернули назад. Насправді наукова семантика усі ці фрази використовує дещо поіншому. Село *Белелуя* – від однойменної річки, оназва якої походить від прикметника білий, з праслов'янської *bel* – на означення кольору води; *Снятин* – від імені руського воєводи Костянтина – Коснята – Снята (звертання імені) + суфікс ***-ин***; *Годи-Турка*, ймовірно, від угіддя, поля якогось Турка або турка (полоненого поселенця); *Обертин* від ***обо(а)*** – межевий знак у вигляді купи каміння та ***тин*** – огорожа, паркан – межевий знак, обгороджений тином.

Народна топонімічна легенда, взявши за відправну точку відому історичну особу, розгортає навколо неї події. Легенда про походження міста Рогатин починається традиційно: “*В Галицького князя Ярослава Осмомисла була улюблена донька Фрося-Євфросинія. Одного разу вона попросила батька, щоб він взяв її з собою на лови. Лови відбулись у лісах-пущах, що витягнулись ген-ген на північ від княжого Галича. Захоплені мисливським гоном, князь і його слуги не помітили, як загубили княжну. А спохватившись, кинули гін і розсипались на її розшук, але марно. Князь підвівся на гору, затрубив у мисливський ріг, зібрав своїх гончих: “Чи хто не бачив сліду, не чув? Кличу о поміч?” Але ніхто не чув і не бачив. Князь опечалився. Вже вечоріє, а доньки немає. Лютий звір, якщо вже не розірвав, то вночі згубить княжну.*

І тут о диво! Князь і всі ловчі побачили могутнього оленя-рогача, що із високо піднятими розкішними рогами прямував сміливо стежкою до них, а за ним ступала княжна, яка, підійшовши, розповіла батькові, як красень-олень її вивів з нетрів, у яких вона заблукала. На радощах князь-батько зарікся полювати і вбивати

оленів, а на місці їхньої зустрічі наказав побудувати терем і назвати його на честь Оленя Рогача – Рогатин". У топонімічній легенді є історичні реалії: це сама дочка князя Ярослава – Ярослав(ів)на, благородний олень-рогач, і все ж таки не його вчинок, а пишні роги дали назву містові.

Насправді назва "Рогатин" походить від ***рог*** (гостра вершина, виступ) й ***тин*** (огорожа), тобто огороджена (укріплена) вершина, укріплення на вершині. Численні міста з основою ***рог***: Рогачів (у Житомирській і Дніпропетровській областях), Кривий Ріг, Таганрог, Золотий Ріг та інші – свідчать про те, що назва пов'язана з формою гори, горба або контурами, обрисами затоки чи півострова, тобто це т. зв. метафоричні назви. Стосовно ж Рогатина, то його виникнення було результатом суворої необхідності будівництва укріплень на східних оборонних лініях Галицько-Волинського князівства. Рогатин був ключовим ланцюгом сторожової лінії укріплень на Покутті, причому ті, хто вибирали місце для них, вміло враховували і використовували для оборонних цілей нерівності рельєфу і водні артерії. Тут варто пригадати таку закономірність, що старовинні укріплені поселення виникали здебільшого на правому березі (бо він високий і обривистий), рельєф якого сам по собі вже захищав, оберігав "град", "двір" від загрози. І лише пізніше, коли місто розросталося, воно "сходило" до ріки вниз на поділ, а то і переходило на протилежний берег, розросталось униз, на "заріччя". Так розвивалися Київ, Луцьк, Крем'янець, Чернівці та ін. І лише там, де обидва береги круті й високі (Карпати, Подільський каньйон Дністра і його лівих приток та ін.), укріплені городища розміщували і на лівому, прихованому від "дикого поля" та захищеному рікою, березі (Жванець, Кам'янець-Подільський, Мельнице-Подільськ, Могилів-Подільський, Тернопіль, Чортків).

Як крайові оборонні укріплення на високих берегах виникли Луцьк і Чернівці.

Луцьк – обласний центр Волині, розміщений на підвищенні. Оточений з трьох боків гнучкими вигинами річки Стир, дуга вигину (лука) якої і дала містові його назву. Перша згадка про місто трапляється в Іпатіївському літописі (1085 р.) і має

форму *Лучеськ*. Сучасна назва *Луцьк* є наслідком фонетичних змін і перетворень, які зневиразнили кореневу і суфіксальну частини слова.

Місто **Чернівці** – обласний центр Буковини – розкинувся на високому правому березі р. Прут. Походить від старослов'янського ***черн*** – "чорний" ("чорноград"). Можливо тому, що було оточене чорними укріпленнями із землі й дуба. Вважають, що Чернівці були передмістям нині неіснуючого міста Цеціно. У передмісті селився чорний люд – ремісники, чорнороби, що могло теж бути причиною найменування. Є й інша, найвірогідніша, версія, що в основу назви покладене особове ім'я Чорний, а суфікс ***-івці*** позначає мешканців поселення Чорного – чо(е)рнівці.

Топонімічні легенди можуть виникати і навколо гідронімів, рідше – оронімів. За основу тут також беруть співзвучність незрозумілої назви зі словами сучасної української мови і часто пов'язують з історичними особами чи подіями. Реальні історичні події і фантастичні легенди переплітаються найпримхливішим, химерним чином. Досить навести таке "пояснення" походженню ріки Яхроми. *Супроводжуючи на ловах князя Юрія Долгорукого, княгиня, його дружина, "оступилась при переправі через річку і вигукнула: "Я хрома", від чого і пішла назва річки Яхрома"*. Насправді цей гідронім, як і багато інших цього кореня (Ягра, Яхра, Яхренька та ін.), поширених на північ від Москви, пов'язують з північноросійським *ягра* – "низька коса", що затоплюється річковим розливом чи морським припливом.

Подібну топонімічну легенду наводять для пояснення походження назви лівої притоки Дніпра – ріки Ворскли: що немовбито *при переправі по ній у 1709 р. у Петра І потонула лінза підзорної труби (інший варіант – окуляр). Розсерджений цар назвав річку "вором (крадієм – Г. Л.) скла"*. Насправді вважають, що назва ріки виникла набагато раніше, ніж відбулася Полтавська битва і має зовсім інше походження: у різних формах написання – Воръскол, Въръскла, Въскол, річка згадується у Повісті минулих літ (XII ст.), Іпатіївському літописі (XV ст.). Першу із версій, походження назви цього гідроніма виводять від тюркського кореня "***ворск***" (аорс – одна з назв аланів) з

болгарським топонімічним суфіксом ***-ла***; другу – від скіфо-сарматських слів "***вор***" і "***скол***" у значенні "біла вода" (що пов'язують з основною корінною породою басейна річки – крейдою); третю – від тюркського "***борсиқли***", тобто "борсуча" (там де є борсуки).

Топонімічною легендою пояснюють походження ріки Дністер. *Дружина Галицького князя Ярослава Осмомисла, купаючись у ріці, загубила дорогоцінний гребінь. Багато днів шукала його прислуга в річці, але даремно. Тоді, щоб припинити пошук, один сказав: "На дні стер"*. Проте цей гідронім був задовго до виникнення на березі його правої притоки р. Лукви, неподалік її злиття з Дністром, стольного міста Галича. Народна етимологія пропонує також інший варіант походження назви ріки, згідно з яким води струмка затопили позначені людьми на прибережному піску дні (календар) – буквально "струмок, який дні стер" – Дністер.

Отже, Дністер уперше згаданий Геродотом у V столітті до н. е. під назвою "Тірас". У гирлі Дністра, на західному березі його лиману, свого часу знаходилося давньогрецьке місто Тірас (Тіра). Назву сучасного Тирасполя також виводять від цього античного гідроніма. Страбон і Птолемей називали річку скіфською назвою Тірас (з іранської – "швидкий"). У IV столітті Амміан Марцеллін згадує річку вже під назвою *Danastius*. Готський історик Йордан називає Дністер як *Danaster*. Більшість дослідників підтримують доскіфське походження терміна, згідно з яким *Danaster* розглядають як двочленну назву, що становить сполучення двох апелятивів – дан + стрий. У нижній течії річка мала назву Дон у значенні "вода", "ріка" (порівняно: Дон, Донець, Дніпро (Данапріс), Дунай (німецькою *Donau*), а у верхній – стрий, тобто "швидкий". Молдавани й румуни здавна називали річку Ністру.

Топонімічні перекази виникали і навколо назв інших великих рік, в основу яких закладене зрозуміле народові смислове трактування назви. Наприклад, назву р. Прут виводять з її рисунка. У своїй верхній частині Прут утворює дугу великого радіуса, яка нагадує вигнуту лозину чи ліщиновий прут. На цій основі у народі *виникла романтична легенда про вічне кохання ви-*

сокої красуні Говерли, доньки гірського царя Скеленда, й стрункого, гнучкого легіня Прута, яких закляття перетворило на високу гору і стрімку звивисту ріку, що її обгинає-обнімає. Проте свою назву ріка Прут отримала, як було сказано, у нижній частині, і у ті далекі, доісторичні часи, коли ті, хто її йменували, загального плану ріки не знали і не сприймали.

Вважають, що назва річки Стрий походить від назви міста Стрий, яку виводять від слова *"стрий"* – батьків брат. Насправді, назва ріки первинна і походить від індоєвропейського кореня ***str*** – "текти, струїтися".

На основі історичної канви (напад татаро-монголів і проникнення їхнього загону під проводом ватажка Пета(и) долиною Стрия – Опору у глиб Карпат) та народних переказів (про втоплення їх у Тухольській долині) Іван Франко в історичній повісті "Захар Беркут" художніми засобами відтворив картину перекриття тухольцями *Запалої* долини р. Опір, підтоплення і винищення татаро-монгольського загону. В окремих випадках топонімічна легенда, знайшовши різностороннє підтвердження, перестає бути легендою і переходить до розряду достовірної версії про реальні історичні події, що відбувалися тут.

Відома подібна топонімічна легенда про виникнення мальовничого "синього ока" Українських Карпат – озера Синевир, що у Міжгірському районі Закарпатської області. *У легенді йдеться про верховинського легіня-сопілкаря Вира, в якого закохалась донька графа юнка Синь. Дізнавшись про їхнє кохання, граф стратив Вира, а на місці страти, де довго плакала за милим Синь, з її сліз виникло синє озеро, назване на їхню честь Синевиром*.

У багатьох карпатських топонімічних легендах нашаровуються давні історичні й доісторичні елементи. У народній творчості до наших днів дійшла *легенда про Перуна, який "бубнив блискавками" і "прав громами" по каменях у Бубнищі – звідки походить назва скель, урочища і села Бубнище*. Ця топонімічна версія має певний ґрунт і свідчить на користь думки про те, що скельні печери були місцем язичницьких капищ, куди збиралися наші предки для ритуальних обрядів, жертвоприношень. Однак це не виключає новіших, уже християнських, нашарувань, зокрема, переказів про те, що Галицький князь

прогнав служителів Перуна зі скель і побудував там замок. Не виключено, що печери пізніше використовували монахи для келій чи опришки для схову.

Приклади народної етимології можна навести і з інших регіонів України. Наприклад, *назву **р. Міус**, що впадає в Азовське море, пояснюють тим, що немовби якийсь козак, побачивши її, сказав: "Річка як мій ус"; **м. Суми** назване так тому, що при його закладенні знайшли три суми; **м. Зміїв** – оскільки тут жив змій-велетень.*

Якщо топонімічні легенди Карпатського регіону своїми коренями сягають у княжі і докняжі часи, то топоніми південної України зазвичай не давніші козацьких часів і мають явні ознаки народних легенд. Однак і в явно легендарних топонімічних сюжетах можна віднайти реальні і давніші історичні персонажі та події, які могли послужити основою для найменування.

Так, якщо взяти останній топонім, легенду, то змій-велетень, від якого виводять назву м. Зміїв, здавалося б, зовсім фантастична постать. Але чомусь вона дуже поширена у народних переказах і легендах (ще дніпровський Змій-Горинич, якого переміг Кирило Кожум'яка поблизу сучасного Переяслава-Хмельницького, і Чорномор; в інших легендах це літаючі дракони, які дихають вогнем і т. п.). Як встановлено, цей зловіщий персонаж – Змій Тугарин, чи Тугарин Змійович, – має свій конкретний історичний прототип. Більше того, відома навіть дата загибелі Змія Тугарина – 19 липня 1096 року. Саме тоді, у бою з русичами був убитий у степу половецький хан Тугоркан із династії Шаруканідів. Ім'я Шарукан перекладалось з половецької мови як "змій". Його родовим тотемом був змій. Так, реальна історична особа перетворилася з часом на легендарного злого дракона, а місце його загибелі могло отримати назву ***Зміївськ***.

Народні перекази пов'язують і назви окремих скель з їхньою оборонною функцією. Наприклад, з часів монголо-татарських нападів. Це насамперед стосується ***Тустані***, назву якої виводять від того, що золотоординське військо змушене було "ту стати", тобто зупинитись. Аналогічне фольклорне пояснення простежується в назві ***с. Тустань*** поблизу Галича Івано-Франківської області. Проте мовознавець О. А. Купчинський вважає їх праслов'янськими антропонічними утвореннями.

Щодо села ***Урич*** поблизу давньоруської Тустані, то топонічна легенда виводить його від слова-оклику "гориш", вимовленого князем до доньки, на якій під час битви з татарином зайнялася сукня. Однак достовірніше виводити цей ойконім від уживаного й досі "*уріче*", тобто село близько річки.

Особливо багато місць, скель, каменів, печер в Українських Карпатах названі на честь Олекси Довбуша. З ними часто пов'язані легенди та оповіді про його життя й діяльність, заховані ним опришківські скарби. Все це добре передав Гнат Хоткевич у повісті "Довбуш": "*Не забувають гуцули свого народного месника Олексу Довбуша, й іменем його святять кожне примітне місце, гору, скалу, дорогу, криницю. Коло села Зелене є гора Довбушенка, ота, що на північ від Старої Довгої, бо то є ще нова Довга, над джерелами Прутчика. Гуцули кажуть, що Довбуш зимував усе в тій горі – "тимой та гора має його ім'я*" [99].

На полонині Кіндроватій показують Сідець Довбуша, а на Синицях, що навпроти Криворівні, є Довбушенки, або як їх ще називають – Довбушеві церкви. Коло с. Тростянець Снятинського району в лісі, що називається Катерина, показують Довбушеву криницю, "*котру сам Довбуш викопав за одну ніч*". Поблизу с. Бережениці, серед густого лісу, на урвищах є стара закинена дорога, яку Довбуш клав.

Завдання для самоконтролю

1. *Роль переказів і легенд у формуванні українських топонімів.*
2. *Перекази й легенди, що пояснюють виникнення ойконімів.*
3. *Перекази й легенди, що пояснюють виникнення гідронімів.*
4. *Перекази й легенди, що пояснюють виникнення інших топонімів.*
5. *Складіть підбірку топонімічних переказів і легенд вашого краю.*

2. ТОПОНІМІКА УКРАЇНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ОСНОВНИХ ВІХ ІСТОРІЇ

2.1. Історія топонімічних досліджень в Україні

Процес назівництва має чітку збіжність з ходом історичних подій (ще раз пригадаймо подорож Колумба "на захід до Індії"). Багатовікова історія дає відповідно й багатошаровий матеріал щодо топонімів.

Первісна людина володіла невеликим словниковим запасом, а топоніміка мала зачатковий характер: часто-густо один термін об'єднував у собі багато різних, пов'язаних спільним походженням, понять. Так, у давнину слово "камінь" означало гору чи хребет, чи навіть гірську країну. Словом "вода" позначали ріку, озеро, море, океан. Звідси численні приставки, що означають воду: тюркські "-су" (Атасу, Карасу); китайські "-шуй" (Тяньшуй, Хейшуй); фінські "-ва" (Варва, Вирва, Чечва); іллірійська "-ава" (Іршава, Боржава). На користь такого твердження у низці прикладів ще й зараз великі озера і навіть водосховища називають морями (Каспійське, Аральське, Байкал). У багатьох індоєвропейських мовах слова "житло", "кріпость", "сховище", "двір" мають спільний корінь.

У пошуках деталізації та індивідуалізації географи уживали слова-метафори, в яких називали географічні об'єкти за їхньою подібністю до частин тіла або предметів побуту. Наприклад, голова, горло, нога, коса, коліно (ріки), підошва (гори), хребет, зуб… До прикладу, коліном, зазвичай у Карпатах, на-

зивають поворот річкової долини приблизно на 90°; поділ – це місце під горою, височиною, берегом; діл – гора, хребет, що розділяє два села, дві ріки тощо, а також у значенні гора, хребет з незалісненими схилами, що зайняті сільськогосподарськими угіддями або уламок скелі, гори; ріг – гостра вершина; шпиці – дуже гострі, скелясті вершини [3, С. 10–11].

Поступово номінальні географічні терміни перетворювалися за допомогою певних визначень, префіксів у власні назви: Писаний Камінь, Камінь Довбуша. Таке походження багатьох географічних назв.

Поєднання прикметників "великий", "малий"; "верхній", "середній", "нижній" (Рожен Великий, Верхній Струтинь, Велика Тур'я, Малий Гвіздець, Нижня Велесниця, Середній Угринів) – найчастіші комбінації, які формують топонім. Ознака є важливим показником найменування оронімів і гідронімів, наприклад, Чорногора, Чорногорія, Біла Тиса, Чорна Тиса.

Найменування географічних об'єктів є й результатом народної творчості, а тому тут важливим є знання діалектичних слів, без яких складно розкрити значення топонімів. Наприклад, поняття "діл" у карпатських говорах означає не пониження, а вододільний хребет, лінію поділу. Багато слів не вживають зараз в усній мові, вони перейшли у т. зв. пасивний запас лексики, а деякі зовсім зникли зі словника сучасної живої мови.

При способах розкриття смислового значення топоніма треба надавати перевагу тим версіям, які ближче відповідають природі і суті об'єкта. Разом з тим, чим давніше географічне ім'я, тим імовірніший його зв'язок з названим об'єктом. Ріку називали рікою, гору – горою, але це не означає що назва лежить на поверхні, що її треба розуміти дослівно. Якщо є назва *Чорногора*, то це не означає, що гора складена з чорних порід, ймовірно, темно-зелені ліси або темні, погано освітлені (північної експозиції) схили, або далекі, таємничі, населені темними силами гори.

Топонімічні ареали дають змогу уявляти географічні ландшафти минулих часів, розселення давніх слов'ян, територію їхнього поширення, особливості побуту, виробничих занять та промислів, давні транспортні шляхи, міграції та зв'язки з іншими етносами.

Походження географічних назв часто лінгвістичними коренями сягає таких глибин минулого, ховається так глибоко в "мареві" століть, що розкриття їхньої етимології є дуже складною проблемою. Так, наприклад, є багато версій щодо походження назви нагір'я Паміру: і від іранського "рівнина", і від афганського "пустеля, рівнина", і як "*По-* та *-мур*" – "підніжжя смерті". Безсумнівно одне: ця назва дуже давня і не може бути пояснена сучасними мовами – киргизькою та таджицькою. Хрестоматійне визначення: "Памір – дах світу", мабуть, книжне й молоде словосполучення.

Численні приклади походження географічних назв, причин їхнього виникнення і закономірностей утворення переконливо свідчать, що багато назв мають глибокі субстратні корені, а тому складні для з'ясування, проте випадкових, беззмістовних топонімів немає. Усі вони мають певне семантичне навантаження, якусь інформативність, хоч не завжди вчені добирають саме той ключ, оскільки за ним треба шукати або далеко, або глибоко.

Так, багатьом відомі знамениті джерела кавказьких мінеральних вод (Нарзан), описаних і образно названих ще Михайлом Лермонтовим "холодним окропом". Походження назви пов'язують із кабардинським *нартсане* – напій казкових богатирів – нартів, тобто богатирський напій. Південь Сибіру, зокрема Забайкалля, а також сусідня Монголія славляться своїми лікувальними і термальними водами – аршанами. *Аршан* з монгольської перекладається як "свята вода", цілюще джерело, нектар. У сучасних живих мовах у Киргизії воно невідоме, хоча в Туркменії, поблизу підніжжя Копетдагу великою популярністю користуються мінеральні джерела "Арчмани" й однойменний курорт – Арчман. Туркмени пов'язують цей топонім з іменем пастуха, який у жарку літню днину викупався у воді джерела й здобув богатирську силу. В обидвох випадках йдеться про чудодійний "богатирський напій". Напрошується висновок, що слова "*аршан*", "*арашан*", втративши зв'язок з сучасними мовами у Середній Азії, набули форму "*арчман*" і були персоніфіковані народною етимологією.

Карпатськими "нарзанами" можна назвати Карпатські вуглекислі джерела, т. зв. боркути – від "бурчати", виділяти буль-

башки газу. Мимоволі увага акцентується на назві залізничної станції Боркут–Кваси; назві мінеральної води і курорту Поляна Квасова – від "квасна вода" (кисла вода); численних топонімах: Щава, Щавниковий Грунь, Щавка, Щавник та ін.

Передкарпаття відоме іншим типом газованих мінеральних вод, а саме: сірководневими, які пов'язані передусім із Прикарпатською провінцією покладів сірки. Із них унаслідок життєдіяльності сульфатредукуючих анаеробних бактерій виділяється сірководень, який збагачує циркулюючі тут води і надає їм цілющих властивостей. На базі цих вод працює низка відомих курортів, у назві деяких з них відображені певні особливості вуглекислих вод. Так, перший у цій низці курорт на вуглекислих водах Шкло – найстаріший в Україні (архівні дані свідчать, що організоване лікування цими водами тут відбувалося ще у 1516 р.) – здобув свою назву (як і інший карпатський курорт на сірководневих водах – Синяк) від того, що насичені вуглекислотою води мають голубуватий або синій відтінок, як і шкло в давнину – звідти і потік Сивка, й озеро Сива вода поблизу с. Шкло, а ще й слова відомої пісні "*Самоє синее в мире Чёрное море мое*" (вода Чорного моря на глибині насичена сірководнем). Із синім кольором /відтінком пов'язані Карпатські ороніми Синяк у Ґорґанах, Синячка поблизу м. Яремча, масив Синиці у районі с. Криворівня та ін. Проте тут передусім йдеться про видовий відтінок кольору, наприклад, г. Сивуля, Сива гора (Івано-Франківська область).

У процесі вивчення географічних назв як джерел історико-географічних досліджень історично склалися два основні напрямки: 1) аналіз окремо взятих топонімів; 2) аналіз тієї чи іншої топонімічної сукупності, яка типологічно об'єднана на підставі лексико-семантичного значення основ чи структурно-морфологічної будови, і досліджується у межах певного регіону (ареалу).

Водночас історична наука черпає інформацію з топоніміки, як з галузі науки, що формується на стику різних суспільних наук. Останніми десятиріччями, як свідчать дослідники, центр ваги топонімічних досліджень, передусім історико-географічного плану, переноситься з семантики назв у межах відповідних

ареалів на їхній словотвір, на дослідження їхньої морфологічної структури й певною мірою фонетичних топонімічних явищ. Такий підхід дає змогу аналізувати найдавніші прошарки топонімії, дослідження яких ведеться на основі їхніх суфіксальних топоформатів. Нанесені на карту топоформати певного топонімічного типу, які багато разів повторюються, зазвичай не регламентуються сьогоднішньою територією того чи іншого народу, у жодному випадку не вкладаються у сучасні державні кордони і часто-густо виходять за межі етнічних формацій та національних мов. Отже, ареал поширення цих назв указує на інший розподіл і членування території, на іншу конфігурацію розміщення населення.

Творцями топонімів були звичайні люди, географи-мандрівники, першовідкривачі, які давали назви континентам, островам, гірським вершинам тощо. Вони збирали географічні назви, здійснювали їхню первинну систематизацію, картографування і т. д. Тому цілком зрозумілий величезний внесок у топоніміку географів, починаючи від невідомих мандрівників і до таких вчених, як О. Гумбольдт, В. Семенов–Тян-Шаньський, Л. Берг, П. Тутковський, О. Степанів тощо.

Власне Павло Тутковський був першим дослідником народної ландшафтної термінології в Україні. Створений ним словник геологічної термінології вмістив 5 000 українських наукових термінів. Народну мову він вважав “живим організмом” і зазначав, що природнича термінологія наявна у народній мові, необхідно лише не полінуватися – ознайомитися з цими скарбами і по-науковому критично вивчити їх. Він указував на необхідність створення української наукової термінології у ботаніці, зоології та інших науках. Для дослідників-топоністів кожна з праць ученого містить важливу інформацію щодо місцевих географічних назв.

Питання топоніміки здавна були в колі інтересів як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Деякі з них, наприклад, О. Потебня, І. Бодуен-де-Куртене, М. Ломоносов, у своїх мовознавчих дослідженнях спиралися на топонімічний матеріал; а інші: М. Максимович, О. Саліщев, О. Соболевський, І. Срезневський, М. Сумцов розглядали його як предмет окремого дослідження.

Відомі давньоруські тексти – справжні збірки географічних назв. У найдавніших руських літописах знаходимо не лише географічні назви, а й спроби пояснення їхнього походження. Питання топоніміки розглянуті у працях з історії, географії, мовознавства від глибокої давнини і до наших днів. Сам термін "топоніміка" виник у 30-х рр. XIX ст., а офіційне визнання здобуває лише на першій ономастичній конференції у Києві, яка відбулася на базі Інституту мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР у 1959 р. Фактом свого відокремлення як окремої наукової галузі топоніміка завдячує практичним потребам географії.

Інтерес до топоніміки різко зростає з кінця XIX ст. У США, Англії, Франції, Німеччині та інших країнах організовують комісії й товариства з вивчення географічних назв. До середини XX ст. значно актуалізувалися топонімічні дослідження у Чехословаччині, тоді ще не розділеній. Топоніміка, як частина ономастики, у цій країні репрезентована відділом у Чеській Академії наук, академічним журналом, науковою школою висококваліфікованих фахівців. Значний інтерес до власних назв у Польщі вирізняється часовим проміжком 30–40 рр. XX ст., коли видають серію топонімічних розвідок, у т. ч. пов'язаних зі слов'янськими назвами річок (зокрема й північно-західної України), як джерела для визначення прабатьківщини слов'ян, багатотомний історичний антропонімічний словник.

У Росії, створена при Російському географічному товаристві (1904 р.), Картографічна Комісія займалася перекладами іншомовних назв російською мовою, розробленням словника географічних термінів та ін. Російський вчений В. Докучаєв послуговувався народними назвами для позначення основних типів ґрунтів, а Г. Морозов – для розроблення лісової типології. У ландшафтознавстві проблему використання народного географічного назівництва досліджував М. Солнцев (1963 р.), зібравши декілька тисяч російських географічних термінів народного походження. Роль пасіонарія ономастики у Росії приписують В. Никонову, відомому насамперед працями "Введение в топонимику" (1965 р.) і "Краткий топонимический словарь" (1966 р.).

Н. Таранова виокремлює у розвитку топонімії України у XX ст. три етапи: 1) до середини XX ст., який характеризувався

переважанням регіональних робіт; 2) 50–70 рр. ХХ ст. – зростання зацікавлення топонімічними дослідженнями; 3) кінець ХХ–поч. ХХІ ст. – формування топонімічних шкіл, видання перших посібників [67].

Першим дослідником народної географічної термінології в Україні був академік Степан Рудницький. Так, у 12 томі "Збірника математично-природописно-лікарської секції" (1908 р.) у Львові вийшла друком його праця "Начерк географічної термінології". У 1918–1920 рр. Дмитро Багалій проаналізував назви численних поселень, річок, урочищ та інших об'єктів у працях "Історія Слобідської України" (1918 р.); "Заселення Південної України (Запоріжжя і Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку" (1920 р.).

У 30–40-х рр. ХХ ст. топонімічні дослідження у країні проводили вчені Б. П. Безвеглінський та С. Ю. Юшков, праці яких ми відстежили у покажчику з української ономастики "Бібліографія української ономастики" (2013 р.) [7]. Покажчик охоплює праці українських мовознавців, істориків, краєзнавців, починаючи з другої половини ХІХ ст. по 2000 р. включно.

Дослідження топонімії західних областей України проводили польські мовознавці: С. Грабец, З. Штібер та українець Я. Рудницький. Їхні праці публікували наукові журнали, які виходили спеціальними виданнями впродовж 1930–1960 рр.

У 50-х рр. ХХ ст. топоніми Закарпаття вивчав К. Галас, Буковини – Ю. Карпенко, Львівщини – Є. Посацька–Черняхівська, Полтавщини – К. Цілуйко. Згодом регіональні топонімічні дослідження, найчастіше адміністративно-територіальних одиниць України, продовжили: у Дніпропетровську (І. Сухомлин), Донецьку (Є. Отін), Запоріжжі (О. Волок, В. Фоменко), Луцьку (В. Покальчук, Л. Василюк), Тернополі (Д. Бучко), Чернівцях (Я. Редьква) та ін.

Дальший стрімкий розвиток топоніміки потребував розроблення і вдосконалення методики збирання і дослідження слов'янських географічних назв. Формували програми досліджень, складали анкети для збирання первинних матеріалів, над чим працювали М. Кордуба, О. Лазаревський, Б. Плащан-

ський, було розпочато систематизацію зібраного матеріалу. У 1950 р. “Коротку програму для збирання матеріалів з топоніміки УРСР” видав К. К. Цілуйко. Він організував і наприкінці 1959 р. провів Першу республіканську ономастичну нараду, яка мала значний вплив на розвиток вивчення власних назв в Україні. Ономастичні конференції в Україні регулярно проводять і дотепер. Остання відбулася в Донецьку у 2005 р.

Починаючи з 60-х рр. XX ст., впроваджені спецкурси з топоніміки у Київському, Чернівецькому, Львівському, Харківському університетах, розроблені нові методи топонімічних досліджень, укладені численні топонімічні словники, досліджували питання унормування та правопису географічних назв і у руслі панівної на той час ідеології.

Теоретичні аспекти топоніміки відображено у працях В. А. Никонова “Введение в топонимику” (1965 р.) (вже нами згадувану); В. А. Жучкевича “Общая топонимика” (1968 р.); В. Д. Беленькой “Топонимы в составе лексической системы языка” (1969 р.); Е. М. Мурзаева “Топонимика популярная” (1973 р.).

Великого значення набули топонімічні дослідження для потреб картографії. Мова карт має бути максимально наближеною до народної і водночас не порушувати загальноприйнятих норм. Особливо це стосується перекладу іншомовних назв, які дуже часто є спотвореними. У зв’язку з тим, що один і той самий об’єкт у різних країнах називають по-різному, сьогодні стоїть проблема стандартизації географічних назв, тобто прийняття єдиної норми вимови. Окремі вчені, наприклад, Е. Поспєлов, виділяють у складі топоніміки спеціальний розділ – картографічну топоніміку. Вона обслуговує картографію і розробляє методику первинного збору географічних назв на місцевості, аналізує і систематизує назви, що зібрані у різних картах, розробляє основні принципи та правила передання назв з однієї мови на іншу тощо.

Опублікована у 1967 р. Олексою Сильвестровичем Стрижаком праця “Про що розповідають географічні назви (Сліди народів на карті УРСР)” [64] містила систематизований за часом

виклад топонімічного відображення конкретних історичних подій, просторових переміщень народів, свідчення античних істориків та хроністів, тогочасні версії щодо походження того чи іншого етноніма.

У 1979 р. видано словник гідронімів України, який охопив понад 20 тисяч власних назв рік, струмків, потоків тощо і майже 24 тисячі варіантів цих назв. До колективу укладачів словника увійшли: Ірина Железняк, Алла Корепанова, Лариса Масенко, Анатолій Непокупний, Василь Німчук, Євген Отін, Олексій Стрижак, Кирило Цілуйко.

Ретельні топонімічні дослідження виконував львівський вчений Б. Я. Думін, очолюючи свого часу Топонімічну комісію на географічному факультеті ЛНУ імені Івана Франка, яка функціонувала протягом 1960–1970 рр. у складі Львівського відділу Українського географічного товариства.

Професор О. Шаблій наприкінці 1960 років увів у топонімію поняття первинного мікротопонімічного ареалу, маючи на увазі територію, де топоніми мають порівняно стабільного творця – жителів певного населеного пункту, які постійно користуються мікротопонімами у виробничо-суспільній діяльності, побуті тощо. Первинний мікротопонімічний ареал окреслений межами землеволодінь одного або декількох близьких поселень [75, С. 29].

У 1990 р. вийшла друком монографія вченого-мовознавця Дмитра Бучка "Походження назв населених пунктів Покуття". До опису праць професора, присвячених топоніміці, входять також: "Інверсійний словник ойконімів української мови", 2001 р.; "Словник української ономастичної термінології", 2012 р. (у співавт.); статті: "Топоніми на -**івці**, -**инці** та історія заселення України", 1979 р.; "Ареали українських топонімів на **-вці**, -**инці** в XIV–XX ст.", 1980 р.; "Засади укладання ономастичного атласу України", 1997 р.; "Післявоєнне впорядкування назв населених пунктів і його вплив на ойконімійну систему України", 1997 р.; "Принципи номінації в топонімії України", 1997 р.; "Класифікація ойконімів України (словотвірно-мотиваційний аспект)", 2001 р.; "Регіоналізми в ойконімії України", 2003 р.

У 1991 і 1995 рр. публікують свої дослідження М. Худаш і М. Демчук, зосереджені на походженні назв українських карпатських та прикарпатських назв населених пунктів [73, 74].

Скрупульозно проаналізував географічні назви Українських Карпат і прилеглих територій Б. Лящук [42, 43].

У 1973 р. побачив світ "Топонімічний словник Української РСР" Миколи Янко, який було двічі видано й перевидано у 1998 р. як "Топонімічний словник-довідник України".

У 1999–2000 рр. опубліковано дослідження Романа Процака, присвячене ойконімам Івано-Франківської області, у п'яти випусках, у кожному з яких проаналізовано певну групу районів області. До прикладу, перший випуск містив відомості щодо ойконімів Богородчанського, Верховинського та Галицького районів області.

Захищено низку дисертацій, зокрема:

за спеціальністю 10.02.01 – українська мова: у 1974 р. О. А. Купчинським на тему: "*Українські географічні назви на* ***-ичі*** *XIV–XX століть*"; у 1992 р. Д. Г. Бучком на тему: "*Ойконімія Покуття*"; у 1993 р. М. М. Торчинським на тему: "*Ойконімія Південно-Західного Поділля*"; у 1994 р. З. О. Купчинською на тему: "*Ойконіми України на* ***-ин***, ***-ів***"; у 1998 р. Я. П. Редьквою на тему: "*Гідронімія Західного Поділля*"; у 1999 р. М. М. Габораком "*Семантико-словотвірні типи ойконімів Покуття*"; у 2000 р. В. В. Котович на тему: "*Ойконімія Опілля у XII–XX ст.*"; у 2003 р. Л. І. Костик на тему: "*Гідронімія Буковини (назви непротічних вод)*"; у 2004 р. – Н. І. Лісняк на тему: "*Мікротопонімія Західного Поділля*" та Н. М. Геретою на тему: "*Ойконімія північної Хмельниччини*"; у 2006 р. О. В. Іваненком на тему: "*Походження назв населених пунктів Сумської області*"; у 2007 р. А. В. Лисенко на тему: "*Ойконімія Полтавської області*"; у 2009 р. І. С. Волянюк на тему: "*Становлення і розвиток ойконімів Північної Тернопільщини XII–XX ст.*";

за спеціальністю 11.00.01 – фізична географія, геофізика і геохімія ландшафтів: у 2000 р. Л. Л. Василюк на тему: "*Фізико-географічна зумовленість топонімії Волинської області*"; у 2004 р. Н. Б. Тарановою на тему: "*Фізико-географічна зумовленість топонімії Гологоро-Кременецької гряди та Малого Полісся*";

за спеціальністю 11.00.11 – конструктивна географія та раціональне використання природних ресурсів: у 2006 р. О. Є. Афанасьєвим на тему: “*Географічне дослідження топонімічної системи України*”; у 2008 Т. Г. Купач на тему: “*Методика географо-топонімічного аналізу території України (на прикладі ойконімів)*”; у 2015 р. Т. В. Армашевською на тему: “*Географо-топонімічний аналіз території Чернігівської області*”.

Місцеві географічні терміни Українських Карпат досліджує під час проведення експедиційних робіт у Карпатах доцент географічного факультету ЛНУ імені Івана Франка А. Л. Байцар (2009 р.). Топоніміку сільських поселень у Верхньодністерських Бескидах висвітлює асистент географічного факультету ЛНУ імені Івана Франка П. С. Теліш (2010 р.).

На сучасному етапі доступний загалові електронний ресурс “Топонімічний словник України” (*www.toponymic-library.in.ua*).

При локальному вивченні географічних назв ширше і глибше залучають дані мікротопонімії, при ареальному вивченні ці дані беруть вибірково, ключі регіональних топонімічних досліджень, які апріорі є найскладнішими, майже завжди відслідковують далеко за межами регіону.

Прикладом такого місткого макрорегіонального дослідження є праця Костянтина Тищенка “Етномовна історія прадавньої України” (2008 р.), а також опублікована ним у журналі “Український тиждень” стаття “Правда про походження українців (2013 р.). Досліджуючи етномовні пласти топонімії України, К. Тищенко встановив відповідні їм пласти лексичних запозичень з тієї ж самої мови в українському словнику (табл. 1).

До прикладу, згідно з результатами досліджень К. Тищенка, гідроніми: Дунай, Дністер, Дніпро, Донець, Прут, Артополот, Сердоба і десятки інших мають виразно іранське походження, у перекладі означаючи “*вода, потік, річка божества, холодна вода*” тощо. Серед ойконімів України, утворених від скіфських і сарматських топонімічних основ, назви населених пунктів Саки, Сачки, Сакуниха, Сахни, Сахнівка, Парфен, Партинці, Порхова, Парня, Парневе і сотні інших (у значенні: скіфи, саки, парфяни, парні – давніша назва саків-парфян).

Таблиця 1

Стратиграфія української топонімії та словника за даними Костянтина Тищенко [69]

Номер за пор.	Час	Назва мовно-історичного пласту	Приклади	
			з топонімії	з лексики
1	*2*	*3*	*4*	*5*
32	від XIX ст.	Англіцизми, американізми	Мікротопоніми: Вокзал, Макдональдс, Мандарин-Плаза	трамвай, дилер, брокер, хайтек, драйв, страйк, шоу-бізнес
31	від XVIII ст.	Росіянізми	Сєвєродонецьк, Утине, Ізобільне, Укропне, Переводчикове	вислуга, союз, котлован, баранка, промисловість, казначейство
30	від XVII ст.	Екзотизми	Мікротопоніми: кав'ярня, "Мокасини", бар "Суші"	томат, банан, ананас, шоколад, кокаїн, хінін, гамак, канібал
29	XVI–XVIII ст.	Німецькі германізми	Асканія-Нова, Ленінталь, Блюменталь, Лемберґ	дах, фах, льох, друк, рахунок, дякувати, мусити, рятувати, ґвалт, смак, скарб, дріт
28	XV–XVIII ст.	Валахізми	Репосул, Репедзел, Рипа, Стримба	царина, флояра, бербениця
27	XV–XVIII ст.	Полонізми	Кролевець, Свірж, Блотниця, Злочів, Янпіль, Садагура	певний, сідло, ковадло, простирадло, принаймні, шлюб, плентатися, виделка, обіцяти
26	XIV–XVI ст.	Літуанізми	Кудрявець, Жавинка, урочище Кізючеве, Радивилів, р. Козупка	пелька, періщити, нишпорити, джиґун, мешти
25	XIV–1475 р.	Ґенуезькі італізми	Чепелі, Почапинці, Штомпелі, Конева, Маркуші, Солдайя, Чембало	скриня, шкарбун, барило, пляшка, стрічка, бенкет, кошт
24	XIII–XVIII ст.	Татарські тюркізми	Крим, Бахчисарай, Татарбунари, Тахтаулове, బези, Ташань, Кременчук	чабан, отара, табун, аркан, торба, батіг, гарбуз, тютюн, табір, харциз, орда, бугай, сарай, башлик, байрак
23	XIII–XVII ст.	Мадяризми (угризми)	Яжберень, Сабадаш, Гайдош, Барвінкош, Керецьки, р. Реть	чота, хутір, кучма, гусар, гайдук, гуляш, ґазда, легінь

Продовження табл. 1

1	*2*	*3*	*4*	*5*
22	від 988 р.	Візантійські грецизми	Херсон, Калагарівка, Македони, Велика Лепетиха, Ірклїів	грамота, ікона, дяк, миска, церква, мак, макітра, огірок, левада, піп, хрест
21	IX–XIII ст.	Печенізько-половецькі тюркизми	Трул, Варух, Печеніжин, Курчиця, Кагарлик, Кічкас, Інгул, Ізюм	шатро, курган, ковпак, товар, лоша, бур'ян, яруга, булава, товмач
20	840–920 рр.	Скандинавізми	Данченки, Звенигород, Варяж, Случ, Світязь, Тиврів, Сураж, Автуничі, Шибиринівка	щогла, стяг, колода, ночви, стерно, Олег, Ігор, трапити, цямрина
19	VIII–XIII ст.	Арабські семітизми	Гайсин, Русава, Воропаїв, Кур'янці, Гоба, Таращa, Кафа, Солотвин, Хасанівка	майдан, шлях, хабар, мацапура, кубло, могорич, ракло, чумак
18	VIII–IX ст.	Хозаризми	Козара, Чугуїв, Яготин, Чауси	козарлюга, тархан, рабин, субота, сатана
17	VII–XII ст.	Кавказизми	Псло, Заньки, Лазьки, Ницаха, Ковердина Балка, Одаї	кунтуш, габардин, свинець, кувалда, сковорода, коверзувати, зграбно
16	VI–XIII ст.	Монголізми (гунські й пізніші)	Гуньки, Онут, Обарів, Коржі, Таборище, Тамановичі, Ображіївка, Баламутівка, Дорогожичі, р. Хорол	корогва, табір, жупан, холява, холошні, пан, каган, чавун, пиріг, курінь, баламут, богатир, мерин
15	від VII ст.	Готизми	Таскава, Гутило, Щира, Сквира, Десна, Рунівщина, Двіна, Піскава	полк, князь, хліб, хлів, буква, дошка, піст, щирий, потороча, потерча, очуняти, гаразд
14	від 102 р.	Латинізми	Домниця, Трояни, Римів, Рими, Колибань, Колядин	цибуля, редька, оцет, глек, коляда, криж, поганий
13	від V ст.	Еллінізми	Ялта, Алушта, Сибилівщина, Педоси, Яловичі	комора, колиба, шкопиртá
12	від V ст.	Фінікізми	Пуні, Мохнач, Кинашеве, Молохів	кадка, мапа, геєнна

Закінчення табл. 1

1	*2*	*3*	*4*	*5*
11	від І тис.	Кельтизми	Радоробель, Кимир, Нурове, урочище Британ	крівля, смерека, корова, кінь, слуга, язик, ліки, бевзь, книга, щит, повірятися, владика, мотика
10	VII–IV ст.	Ілліризми	Карпати, Медобори, Бескид, р. Тибр, Іква, Горинь, Бреща	цап, чіп, муругий, борть, бгати, поратися, порпатися
9	від І тис.	Праслов'янський шар	Тиманівка, Стир, Сян, Ірпінь, Селище	коса, сніп, пшениця, полоти, цілина, теля, сад, кожух, рукавиці, полотно, посуд, відро, човен
8	від І тис.	Іранізми	Дніпро, Дністер, Прут, Ґорґани, Артополот, Стахорщина, Райки, Самара, Саки, Диканька, Гельмязів, Чемерівці, Артек	Бог, рай, дбати, тривалий, жвавий, збіжжя, потвора, ґиґнути, шупити, заради, кат, темрява, хата, гмиря
7	IX–VII ст.	Фракізми	Товтри, Сірет, Іртиця, Альта	цівка, тяма, кпити,
6	від ІІ тис.	Кавказькі пелагізми	Тушебин, Банилів, Веремія	зубр, осокір, вино, олія, морока, меч, шарпати
5	від ІІ тис.	Фінізми	р. Сож, Яха, Рандава, *Любча*, *Ли*бідь	дуб, сом, щука, щупак, щур, кволий, кульгати, кандиба
4	від ІІ тис.	Балтизми	Желянь, Івот	сват, перст, ярчук, тесло, кий, вапно
3	від ІІІ тис.	Італізми (центрально-європейські)	Ромен, Ромни, Солучка	молот, горн, лівий, мана, говіти, господь
2	від ІІІ тис.	Аккадизми	Дубшари, Шаргород, Сапонівка, Шипіт, Щурі, Молохів, Шубранець	[шубравці]
1	від ІІІ тис.	Еламізми	Потутори, Тетильківці, Шешори, Умань, Хохітва, Хухра, Хохонів	нишком, попо(ждати), хохол, кугут

Назва найвищої вершини Гологір, гори Камули (471 м), що знаходиться над с. Підгородище у Львівській області, – це кімрське *cwmwl* – "хмара". Слово має повний аналог (Англія) у відомій з історії назві римського міста поблизу гирла Темзи – Амулодун, що буквально означає "хмарне місто". В основі назви р. Сукіль Івано-Франківської області, ймовірно, лежить кельтське *Sucellus* – "божество з молоком". Назви річок Британ і Британівка, сіл Бритай (Харківська обл.), Бритавка (Вінницька обл.), Бритівка (Одеська обл.) бережуть спогад про кельтів-бритів. Клепідава, вважає К. Тищенко, є кельтською назвою Кам'янця-Подільського.

Що виявилося особливо цікавим, К. Тищенком помічені збіги між гоголівськими міфічними сюжетами та кельтською міфологемою [69].

Український текст:
"Його привели за руки і прямо поставили до того місця, де стояв Хома. – Підійміть мені повіки: не бачу! – сказав підземним голосом Вій – і все зборище кинулося підіймати йому повіки" [М. Гоголь "Вій"].

Ірландський текст:
"Балор почув його і приготувався скористатися своїм страшним смертоносним оком. «Підійміть мені повіко», – наказав він своїм зброєносцям... Слуги за допомогою особливого гака підняли повіко на жахливому оці..." [Кельтская мифология. Энциклопедия. – М., 2002 р.].

Водночас дослідник виключає можливий вплив на М. Гоголя європейських джерел: повість "Вій" вийшла у світ 1835 року, коли у Європі ще гадки не мали про кельтів. Лише через 22 роки після публікації твору М. Гоголя, через небувалу посуху і зниження води в озері Нейшатель уперше відкрито численні артефакти культури Латен, згодом визнані як кельтські.

Топонімами фінського походження К. Тищенко називає виключно гідроніми. Ці річки течуть уздовж північно-східного кордону України: р. Сож у Чернігівській області (з фінської *susi* – "вовк"); р. Яха у Сумській області (з фінської *joki* – "річка"); р. Рандава у Харківській області (*randali* – "ліви" – фіномовне плем'я); річки Любча у Чернігівській області та р. Либідь у Київській області (літописне *Любь* = *Либь* – "ліви" – те ж фіномовне плем'я).

Останнім часом з'являються новітні версії щодо походження тих чи інших географічних назв, артефактів, нові тлумачення давніх подій, у т. ч. тих, що мають безпосереднє відношення до України. Топонімічні дослідження й досі не втрачають актуальності, потребуючи міждисциплінарного підходу й широкої наукової коаліції вчених-дослідників у цьому напрямку: археологів, істориків, лінгвістів і, безумовно, географів. Вагомий пласт роботи в Україні залишається опрацювати краєзнавцям, вченим, законотворцям та іншим небайдужим українським громадянам, що стосується відновлення історичних назв населених пунктів, вулиць, майданів, урбанонімів, гідронімів.

Завдання для самоконтролю

1. *Простежте історичну зумовленість перетворення номінальних топонімів у власні.*
2. *Процес деталізації та індивідуалізації географічних термінів.*
3. *Наведіть відомі вам приклади виникнення топонімічних назв.*
4. *Розвиток топонімічних досліджень в Україні.*
5. *Сучасні топонімічні дослідження в Україні.*

2.2. Топонімічне відображення "Кімерійського періоду" історії України

У різні часи, на різних територіях, зі своїми власними характерами, антропологією, спільністю мовних, культурних, релігійних особливостей формувалися різні етноси. Найдавнішим етносом у Європі вважають племена трипільської цивілізації, які з другої половини VI тис. до н. е. мали, на думку мовознавців, спільні мовні особливості і самоусвідомлення своєї етнічної тотожності. Особливо інтенсивно відбувалося формування етносів т. зв. "арійської доби", коли у II тис. до н. е. виникли всі індоєвропейські народи, відомі й до сьогодні.

Визначну роль в етнічних процесах на теренах Європи відіграли племена *кімерійців* і *скіфів*, які рухалися зі сходу, і племена *кельтів*, які рухалися з заходу. Так, у період залізного віку, як свідчать археологічні знахідки в Альфельді (на теренах сучасної Угорщини), у І тис. до н. е. жили кімерійці. Їхнє переселення з Північного Причорномор'я датують приблизно 775–725 р. до н. е. Частина кімерійців досягла Карпато-Дунайського басейну, а решта пішла в Малу Азію. Про те, що кінний народ кімерійців заселяв значні простори Східної й Центральної Європи, свідчать археологічні знахідки (кінська збруя, бронзові казани, зброя, мечі й кинджали), що мають виразно кімерійський тип. Кімерійську культуру датують IX–VI ст. до н. е., а у Середньому Подунав'ї вона мирно співіснувала з фракійською, тому період 750–550 рр. до н. е. у науці прийнято називати фрако-кімерійським.

Спільним корінням усього слов'янства вважають Тшинецько-Комарівську культуру. Вірогідно, саме у кімерійському періоді розпочалося поступове розмежування західних та східних слов'ян. Лужицькі племена західних слов'ян почали активно взаємодіяти з іллірійцями та кельтами, а Чорноліські племена східних слов'ян – з кімерійцями та скіфами, яких вважають іраномовними.

У залізному віці, VIII–VI ст. до н. е., у Середньому Подунав'ї та Адріатичному узбережжі Далмації (історична область на північному заході Балканського півострова, на узбережжі Адріатичного моря, у сучасних межах Хорватії і Чорногорії – *Г. Л.*) формувався *іллірійський етнос*, культура якого виявлена вперше в Гальштаті (Австрія, на південь від Зальцбурга). Прабатьківщина іллірійців – це територія сучасних Австрії, Хорватії, Словенії, Македонії, Боснії і Герцоговини, Сербії і Чорногорії, частково Чехії й Словаччини.

У VI ст. до н. е. території сучасних України, Угорщини й Болгарії заселяли скіфи. У басейні річки Тиси розкопані численні скіфські кургани. В історії згаданих країн цей період, як і в Україні, носить назву скіфського періоду. Тут знайдені предмети скіфського стилю: стріли, мечі, прикраси, дзеркала, а також поховання коней. В історичній науці вважають, що в етнічному

плані Східна Угорщина, Південна Словаччина, Трансільванія в період VI–III ст. до н. е. становили єдиний етнокультурний регіон. Скіфи панували над місцевим населенням до III ст. до н. е., поки не з'явилися кельти.

З VI до III ст. до н. е. кельти захопили області сучасних Франції, Північної Італії, Чехії, Південної Німеччини, Австрії, Угорщини, Трансільванії, Болгарії, Балканського півострова, Британію. У 387 р. до н. е. кельти напали на Рим, у 385–355 рр. до н. е. вони з'явилися на Дунаї, намагаючись витіснити місцеве населення: іллірійців і фракійців.

У V–I ст. до н. е. виникли союзи племен, що передували державним утворенням: фракійців, іллірійців, дако-гетів і кельтів.

Етнічна карта Європи в VI ст. до н. е. вже була в основному визначена:

1) Середземномор'я, Північні Балкани, Егейський регіон займали грецький та італійський етноси;
2) Південно-Східні області Європи – іллірійські та фракійські племена;
3) Північно-Західна і Центральна Європа була заселена кельтськими, іллірійськими й германськими племенами;
4) Північно-Східні області Європи належали скіфським і сарматським племенам.

У III ст. до н. е., пройшовши через дунайські країни, кельти вторглися в Македонію й Грецію, де у 279 р. до н. е. зруйнували величний храм Аполона у Дельфах. Одне з кельтських племен, т. зв. *скордиски*, зупинились у нижній течії річки Сави (притоці Дунаю) і підкорили іллірійські й фракійські племена. Однак їхнє панування тривало недовго. Вже у 141 р. Рим заснував свою провінцію у Македонії і скордиски стали їхніми запеклими ворогами (88 р. до н. е.), поки їх не розбив Сципіон Азиаген. Так скінчилася гегемонія скордисків у Подунав'ї.

Рим також здійснив низку походів проти кельтів, після чого вони зникли як політичні єдності, перетворившись з воїнів на мирних землеробів: створили міста з ремісничими центрами, навіть певний час чеканили свою власну монету. На початку нашої ери кельти як політичне утворення залишилися тільки

в Галатії (Мала Азія), а всі інші землі, зайняті колись кельтами, перетворилися на римські провінції.

Українська територія відкрилась європейському світові спершу на півдні, з берегів Чорного й Азовського морів. Мореплавці, серед яких переважали греки, шукачі щастя, на берегах Чорного моря ще у VII–VI ст. до н. е. заснували свої колонії, одна з яких так і називалася Щасливою (по-грецьки *Ольвія*). Вони були першими, хто написав деякі власні географічні назви Причорномор’я, зберігши частину з них аж до наших днів.

Найраніше вони почали заселяти Крим або, як його називали греки, Тавриду. Відтоді і аж до останньої чверті XVIII ст. грецьке населення було його невід’ємною особливістю. Лише напередодні приєднання Кримського ханства до Росії грецьке населення, змішане з усіма етнічними течіями півострова, було виселене в Приазов’я, куди воно перенесло і деякі кримські назви: Ялта, Гурзуф, Мангуп ...

З берегів Чорного й Азовського морів греки уже з самого початку навідувалися на інші суміжні й віддалені території, вступали у торгівельні стосунки з тамтешніми народами, цікавились їхнім побутом і навіть історією. Греки залишили перший місцевий *етнікон* (список народів) і *топонімікон* (список географічних назв) Північного Причорномор’я, деякі описи матеріальної і духовної культури народів, занотували їхні легенди і перекази, звичаї і вірування, описали окремі історичні події, свідками яких вони були. Особливо велику цінність у цьому контексті мають праці Геродота [26].

Найдавнішим народом півдня України, що потрапили на сторінки історичних праць, були **кімерійці**, або як їх називали греки – *кімéріой*. Жили вони, за Геродотом, у країні Кімерії, перетнутій однойменним гірським хребтом. У ній знаходилися поселення, що мали назви Кіммерій і Кіммерік, виниклі поблизу переправ через Боспор Кімерійський, де проходили Кімерійські вали й рови.

У поемі “Одіссея” Гомер повідомляє: “*Там розміщені місто й країна людей кімерійських, хмарами й млою вповиті, ніколи промінням ласкавим не осяває їх сонце в блакиті…*” [51, С. 153].

Греки завжди перебільшували "холодні" кліматичні умови Причорномор'я.

Найлегше визначити місцезнаходження протоки Боспор Кімерійський, що проходила між Тавридою й азійським берегом (сучасним Таманським півостровом). Вона з'єднувала Понт (Чорне море) з одного боку з Меотидою, або Меотійським (Азовським) морем, береги якого були заселені меотами. Боспор Кімерійський – це сучасна Керченська протока, що дістала назву від м. Керч.

Окрім Боспору Кімерійського, був ще Боспор Фракійський (тепер просто Боспор) – південніше Чорного моря, з'єднуючи його з Пропонтидою (раніше греки так називали Мармурове море). Західний берег цього другого Боспору належав Фракії, населеній фракійцями, народом кельтської мовної групи. Саме слово "Боспор" грецького походження і означає "коров'ячий або воловий брід". Пізніше первісний зміст цього слова забули, і воно стало означати просто "вузька протока", "переправа".

Зусиллями багатьох вчених виявлено і місто Кіммерій, яке було збудоване на південно-східному узбережжі Азовського моря, точніше, на Тамані, північніше станиці Запорізької (Краснодарський край). На Керченському півострові, за 45 км від Пантікапеї (Керч), поблизу виходу в Чорне море знайдено залишки міста Кіммеріка (рис. 1).

Отже, кімерійці, як свідчить топонімія, жили обабіч Кімерійського Боспору, на берегах якого згодом виникло велике Боспорське царство з центром у Пантікапеї. За археологічними даними кімерійці жили не лише на Кримському півострові, а й по всьому району, що прилягав з півночі Чорного моря (нижня Наддніпрянщина, нижнє Надбужжя і Наддністрянщина). У цих районах виявлено численні поселення і курганні поховання, датовані кінцем II–поч. I тисячоліття до н. е., що належали кімерійцям. У VIII ст. до н. е., під тиском скіфів-сколотів, кімерійці переселилися частково у Фракію і Малу Азію. У 675 р. вони захопили грецьку колонію Сіноп (на території сучасної Туреччини). Деякі дійшли аж до Єгипту.

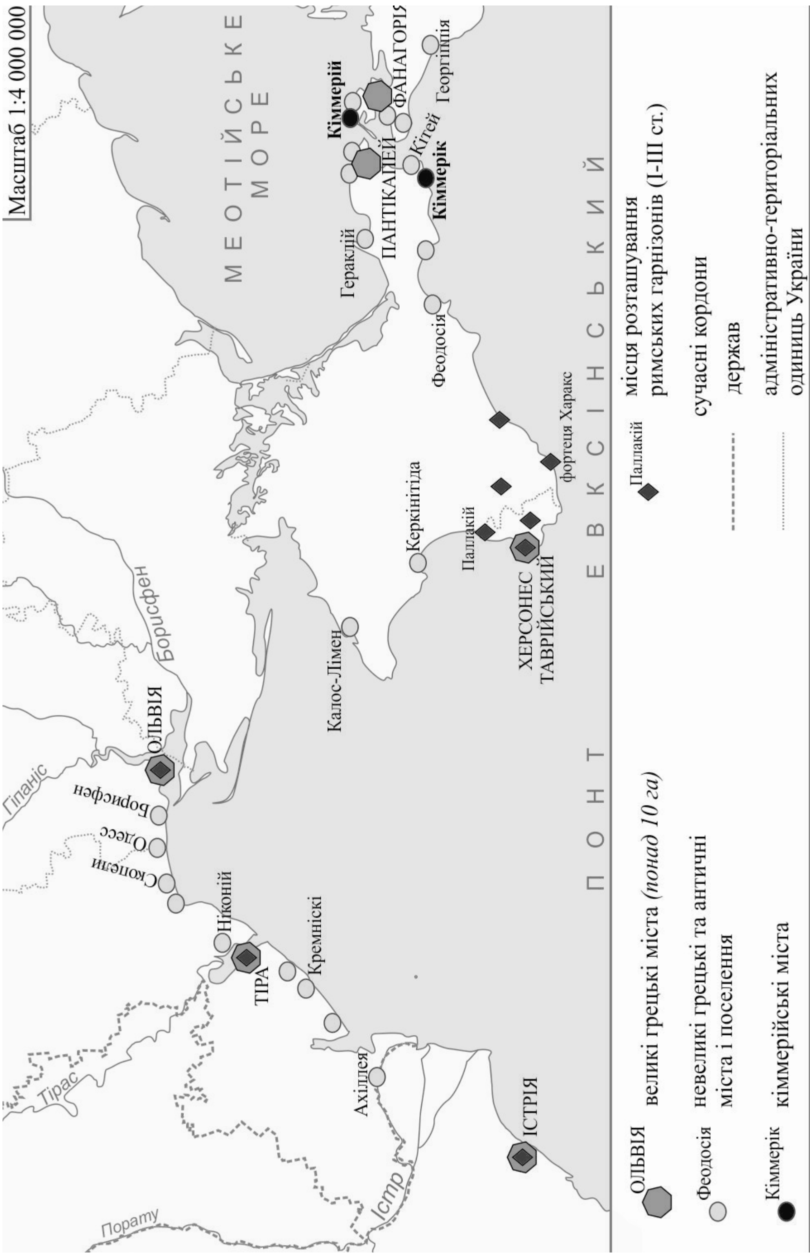

Рис. 1. Розміщення античних міст у Причорномор'ї

Стародавньою прабатьківщиною кімерійців вважають Нижнє Поволжя у першій половині II тис. до н. е. В етногенезі кімерійців брали участь племена т. зв. Зрубної культури та прийшлі племена з території сучасного Казахстану та Південного Сибіру, проте вони вже у середині VIII ст. до н. е. розчинилися в етнічному місцевому середовищі кімерійців. Кімерійці залюднили широкі території степової зони України. Найпівнічніші поховання кімерійців зафіксовані у Полтавській і Черкаській областях. Вважають можливим проникнення кімерійців і на територію Лісостепу. Кімерійці також перейшли через Карпати на територію Центральної Європи і пішли до Угорської низовини (про що йшлося попередньо).

Матеріальна культура кімерійців відзначається високим рівнем розвитку конярства, досконалим озброєнням (залізний меч завдовжки до метра, часто з бронзовим руків'ям, далекобійний лук з особливими стрілами, що мали дволопатеве вістря), спорядженням бойових коней, зручним для верхової їзди одягом. Значного, як на той час, розвитку досягли кімерійські ковалі, які виробляли крицю і високовуглецеву сталь, знали ковальське зварювання.

Соціальний уклад життя кімерійців визначався майновим цензом, головна роль у якому належала табунам та чередам худоби. Археологи виявили чимало поховань кімерійської аристократії (Висока Могила на Запоріжжі, с. Бєлоградець у Болгарії та ін.). Ці поховання переважно завершувалися фігурою кімерійського воїна.

За археологічними пам'ятками вчені окреслюють особливості світогляду кімерійців. Вони вірили в життя душі після смерті, бо в курганах ховали необхідні покійнику речі: кинджали, ножі, кінську збрую, наконечники для стріл, посуд, жертовну їжу, золоті прикраси, намисто тощо. Іноді поряд ховали й коня, що засвідчувало високий соціальний статус похованого. Численні фігурки кімерійської жінки свідчать про культ Богині-Матері.

Занепад кімерійської держави Геродот у книзі IV "Історії" ототожнює зі своєрідною громадянською війною між кімерійцями царями і простим народом, у результаті якої в VII ст. до

н. е. країна була спустошена. *"Як зачули кімерійці, що підходять скіфи, зібрали велике військо й стали радитись… Кращою була рада царів, але народ гадав за ліпше покинути край і не наражатися на небезпеку; царська думка була така, що треба боротися з прийшлими. Ніхто не хотів поступатися – ані царі народові, ані народ царям. Ті хотіли кинути край, оддати без боротьби прийшлим, царі ж думали полягти у своєму краю й не втікати з народом. Такі думки поділили їх на два табори – було їх по однаковій кількості, боролися між собою й полягли… Кімерійський народ поховав їх коло річки Тіраса… Поховавши їх, вирушив народ із краю, а скіфи прийшли й зайняли порожні землі"* [51, С. 153].

Загалом, пройшовши велику територію навколо Чорного моря, кімерійці виснажилися у постійних війнах і були майже винищені іншими народами, а ті, які залишились, асимілювали (у деяких походах кімерійці нерідко виступали союзниками скіфів).

Щодо мовної приналежності, то є дві думки: одні вчені вважають їх спорідненими з фракійцями, інші – зі скіфами. Як насправді, невідомо, бо навіть греки знали їх лише зі спогадів, легенд і топонімії. Скіфознавець М. І. Ростовцев вважає, що кімерійці розмовляли фракійською мовою, яка була поширена на сході Балканського півострова на прилеглих територіях (у т. ч. у Північному Причорномор'ї). Хоча про мову кімерійців можна судити лише на підставі дуже малої кількості слів, переважно з імен кімерійських вождів, наприклад, Теушпа, Тугдамме, Шандакшатра, останнє з яких, на думку лінгвістів, виводиться з іранської, бо друга частина – *кшатр* – питомо іранське слово й означає "влада, доля, талан". З фракійської *камар* – "темний". Можливо, що це плем'я мало темнішу шкіру від інших європейських народів. Пробували пов'язувати цей етнонім і з грецьким словом – зимовий, мовляв, кімерійці – жителі досить суворого, як для греків, краю.

Михайло Грушевський подає свою версію, ґрунтуючись на малоазійських джерелах, де ассирійське *gimiri*, осетинське *gumirita* – "велетень", грузинське *gmiri* – "герой", лазьке *gomori* – "сміливий". У вавилонських написах перське *saka* (саки) передається словом *gimiri*, тобто кімерійців ототожнюють з саками

(скіфами). За версією Олекси Стрижака: кімерійці – "чорноморські" (від *кір* – "чорний", *мор* – "море").

Залишили кімерійці лише поодинокі сліди у сучасній топонімії. Наприклад, ойконім Жмеринка. На річці Ушиці, притоці Дністра, поблизу міста Жмеринка, знайдено сліди т. зв. трипільської культури, яку деякі дослідники пов'язують з кімеріцями. Назва Жмеринка могла утворитися за фонетичними законами слов'янських мов. Для достовірності сказаного академік О. Соболевський наводить також свідчення Геродота про те, що за часів грецького історика у цьому регіоні ще можна було бачити могили кімерійських царів.

Академік звернув увагу на назву ще одного поселення в басейні Дністра – Чемерівці, яка за результатами лінгвістичного аналізу також нагадує про кімерійців. Назви цього кореня простежується і в назвах населених пунктів інших областей України: Чемерпіль (Одеська обл.), Чемерин і Чемеринці (Волинська обл.), Чемеринці (Львівська обл.).

Завдання для самоконтролю

1. *Охарактеризуйте етнічну карту Європи у VI ст. до н. е. та появу перших мореплавців на теренах сучасної України.*
2. *Перший етнікон і топонімікон Північного Причорномор'я.*
3. *Особливості світогляду, матеріальної культури та соціального укладу життя кімерійців.*
4. *Мовна приналежність кімерійців.*
5. *Які топоніми засвідчують кімерійський етап в історії України?*

2.3. "Скіфсько-сарматський період" в українській топоніміці

Безпосередніми спадкоємцями кімерійців деякі вчені вважають **таврів** – те населення Криму, що його застали греки. Відтепер колишній Кімерійський півострів називають Таврійським, Таврікою, або Тавридою. Жили таври переважно у Тав-

рійських горах (у минулому Кімерійських). Скотарі, мисливці і навіть рибалки та хлібороби, вони звичайно, селились у долинах чи на морському узбережжі. Таври мали своїх богів і богинь: серед них була і богиня Тавруполоха (Орейлоха), якій вони приносили жертви.

Таврські фортеці, збудовані з величезних кам'яних брил, знаходять майже на південному березі Криму. Таври прославились як відважні моряки, що захоплювали кораблі греків-колоністів, а коли в I ст. н. е. тут з'явилися римляни – як воїни, що виступили на боці відомого царя Мітрідата Євпатора.

Назва цього народу відображена й у деяких географічних найменуваннях. Колишній Боспор Кімерійський дістав назву Таврійської протоки. Таврійським Херсонесом (на відміну від Херсонеса Фракійського) назвали місто на північному узбережжі Чорного моря, засноване у V ст. до н. е. Назва "Херсонес" у перекладі з грецької означає "півострів". Пізніше це місто у східних слов'ян дістало назву Корсунь. На згадку про його взяття князем Володимиром (989 р.) Ярослав Мудрий у 1032 р. Корсунем назвав одне з міст на Київщині (теперішній Корсунь-Шевченківський). На честь Херсонеса Таврійського після приєднання Криму до Росії (1783 р.) на місці укріплення Олександр-Шанц було закладено ще й м. Херсон. На Донбасі (р. Корсунка) є селище міського типу Корсунь. Корсунським називали, уже на честь Корсуня на Київщині, один з запорозьких куренів.

З появою у Криму скіфів місцеве населення почало поступово витіснятися та поглинатися завойовниками. Цей процес, очевидно, відображено у терміні "тавроскіфи", так греки стали називати у перші роки до н. е. і перші століття н. е. суміш кримського населення, а потім і населення всього Північного Надазов'я і Причорномор'я, застосовуючи згодом його і до народів, які вже не мали ніякого відношення ні до таврів, ні до скіфів. Країна, яку населяло це змішане плем'я, дістала назву Тавроскіфії. Тавроскіфи у II ст. до н. е. здійснили великий похід на грецьку колонію – Ольвію, що знаходилася на правобережжі Дніпровсько-Бузького лиману (тепер тут с. Павутинне, Миколаївської обл.). Подія описана в історичному однойменному

ному романі Валентина Чемериса "Ольвія" [101]. Деякий час, за епохи царя Савромата II і його сина Ріскупоріда III, вони підкорялися Боспорському царству.

По-різному пояснюють походження назви "таври". То вбачають у ній той же корінь, що й у слові "тавро" (мовляв, таври таврували худобу); то пов'язують її з міфічним биком Тавром (того ж походження, що й слово "тур"), яким, за переказами древніх греків, бог Зевс орав тут землю; то відшукують у ньому зв'язок з ойконімом Тафрос, як звався за Птолемеєм один з укріплених пунктів на півночі Криму (за Плінієм – Тафри). Власне, Тафрос, гадають, – це те, що й Крим, оскільки в перекладі з турецької "Крим" і означає "фортеця, рів, перекоп".

Привертають увагу ще деякі назви. На півдні Малоазійської (територія сучасної Туреччини) гірської країни є гори Тавр і Антитавр, які простягаються від ріки Євфрат до Егейського моря. Це десь тут воювали кімерійці – попередники кримських таврів, що можна простежити за Атласом "Історія світу" (2008 р.) [52]. Щодо цього О. С. Стрижак (1968 р.) висловлює гіпотезу: "*Чи не звідси вони прийшли на північні береги Чорного моря? Чи не тут ховається розгадка таємниці таврів?*" Назви малоазійських Тавра й Антитавра пов'язують з давньосемітським *tûr* – "гора" (схоже на нього слово є й і у сучасній арабській мові, запозичене деякими тюркськими племенами).

Стародавні греки передали ці назви у викривленій формі, зблизивши їх зі своїм "тавр" (бик) та нагромадивши навколо них усякі фантастичні перекази й міфи. Можливо, на цій основі виникло зближення таврів – "жителів гір" зі священним биком Тавром.

Таври розчинилися серед численних завойовників. І лише у поетичній назві Таврида, чи назві колишньої царської губернії Таврії, збереглася пам'ять про них. Перейменовано колишню Таврійську вулицю у м. Кам'янка-Дніпровська, а пропонований Таврійськ як назва новоствореного міста над Дніпром, на Запоріжжі, витіснений Дніпрорудним. На сучасному етапі лише популярний молодіжний музичний фестиваль носить назву "*Таврійські ігри*". У 2012 р. у Херсонській області (м. Нова Каховка) спеціалісти землевпорядкувальної служби провели

Міжнародний інвестиційний форум, названий "*Таврійські горизонти*". Пропонований на ньому реєстр земельних ділянок для будівництва сонячних і вітрових електростанцій вкотре мимоволі популяризував назву давнього народу.

Приблизно у VIII–VII ст. до н. е. з'явилися **скіфи**. Про походження цього народу відомо немало спогадів. Багато вчених дотримуються думки, що вони належали до іранської мовної групи; дехто вбачає у них окремий індоєвропейський народ, мова якого споріднена з іншими мовами Східної Європи – з іранською на Сході, фракійською на Заході і балтослов'янською на Півночі. Інші вважають скіфів за конгломерат племен, серед яких були, крім індоєвропейців, також тюрки, можливо, фінни та ін.

На берегах Чорного й Азовського морів скіфи вступили у тісні зв'язки з таврами, а також з грецькими колоністами; на Кавказі, у Закавказзі і Малій Азії – з місцевими народностями. Греки, однак, скіфами називали всі народи, що перебували під скіфською владою, а країну, на яку поширювалась ця влада, – Скіфією. Скіфи підтримували тісні стосунки з численними сусідами: неврами, будинами, меланхленами, меотами, синдами, савроматами, масагетами тощо.

Кордонами Скіфії вважали на заході Істр (Дунай), на півдні – Понт Евксінський, на сході – Меотійське море і р. Танаїс (Дон). Як далеко сягала влада скіфів на півночі, встановити складно. Відомо, що археологічні залишки скіфських поселень, принаймні на Лівобережжі, трапляються на всій українській землі і навіть виходять за її межі (рис. 2).

Річки, які протікали територією Скіфії називали так: Тірас (Дністер), Гіпаніс (Південний Буг), Борисфен (Дніпро; на його берегах жили скіфи-борисфеніти), Пантікап (можливо, Інгулець), Гіпакіріс (очевидно, Каланчак, але є думка, що Конка), Геррос (Молочна) та ін. Істр мав притоки Порату, або Пірет у греків (сучасний Прут), Тіарант (Серет) та ін. Скіфськими деякий час називали також Чорне море і його узбережжя.

Скіфія ділилася на дві частини: Малу (колишня Таврида) і Велику Скіфію (все колишнє Азово-Причорномор'я). Столицею Скіфії було, очевидно, місто, залишки якого археологи

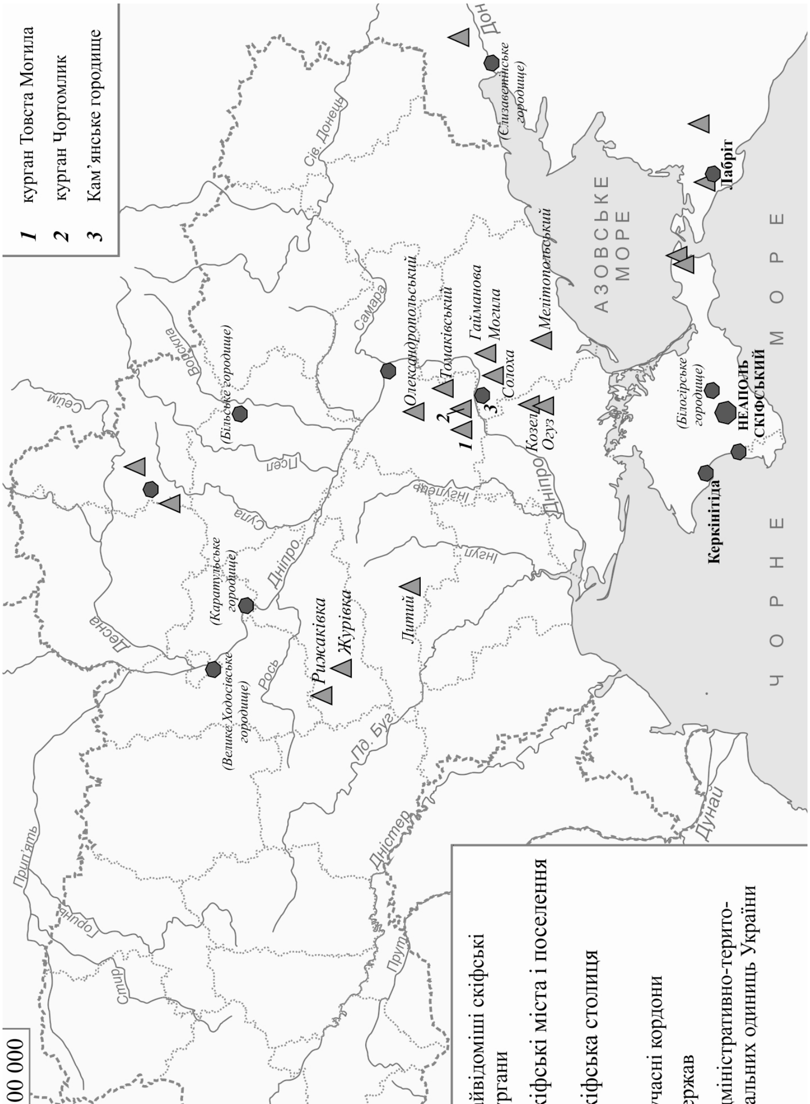

Рис. 2. Розміщення скіфських курганів, міст і поселень на теренах України

тепер розкопують у районі Кам'янки-Дніпровської. Її назва до нас не дійшла. Проте, аналізуючи назву столиці Малої Скіфії, рабовласницької держави III–II ст. до н. е. у західній частині Криму, – Неаполя-Скіфського, який знаходився в районі сучасного Сімферополя, вчені висувають гіпотезу, що виникнення "Неаполя" (нового міста) передбачає наявність вже якогось Поліса (міста).

Від назви скіфів утворився ряд особових імен. Так, ім'я Скіф згадується у боспорському написі, знайденому на Таманському півострові.

Свою етнічну назву самі скіфи виводили від імені міфічного царя Скіфа. Так, за відомостями Діодора Сицилійського, давньогрецького історика I ст. до н. е., скіфи первісно мешкали поблизу річки Аракс (сучасна Волга – *Г. Л.*), а згодом заснували державу від Кавказу до Меотиди і до океану та області до ріки Танаїсу[1]. Син Зевса та "*народженої Землею діви, у якої верхня частина до пояса була жіноча, а нижня – зміїна*", – Скіф своїм ім'ям назвав свій народ. Серед нащадків Скіфа згадуються брати Пал і Нап, від яких пішли імена палів і напів. Ці племена здійснили багато славних походів і підкорили собі безліч народів аж до Фракії і річки Нілу в Єгипті.

По-іншому звучить ця легенда у Геродота. За його розповіддю, прабатько скіфів Таргітай народився від шлюбу Зевса і Змієногої Богині. За часів царювання синів Таргітая: Ліпоксая, Арпоксая і Колоксая, на землю впали золоті дари: плуг з ярмом, сокира і чаша, що симовлізують землеробство, ремісництво і жертовництво. Кожен з братів спробував узяти ці дари, та золото спалахувало вогнем, коли підходили перші двоє, лише третьому, наймолодшому, вдалося взяти їх у руки. Тоді брати одностайно передали владу над царством Колоксаю. Від Ліпоксая, за Геродотом, походить плем'я авхатів, від Арпоксая – катіари і траспії, а від Колоксая – паралати.

Деякі дослідники ототожнюють Таргітая з Гераклом, якого самі греки вважали скіфським героєм, бо на кількох

[1] Такі відомості знайдено в одній з книг Діодорової "Бібліотеки" – зібрання історичних праць у 40 томах (щоправда, усі вони до нашого часу не дійшли, збереглося близько 15 томів і окремі фрагменти)

кам'яних стелах є написи грецькими літерами "Гереклес Склавенс", тобто "Геракс Слов'янський". Змієнога Богиня (Діва-Змія) заховала табун коней Геракла й обіцяла повернути їх за умови, що Геракл візьме з нею шлюб. Згодом Геракл передав жінці свій лук і пояс з причепленою до нього золотою чашею і наказав, щоб вона випробувала їхніх трьох синів. Лише той з них, хто зможе підперезатися цим поясом і натягнути тятиву його лука, отримає царство у спадок. Батьківське завдання зміг виконати наймолодший син Скіф, від якого й походять скіфи. Як Геракл, так і Таргітай, є родоначальниками усіх скіфів і царських родів зокрема. Є кілька зображень Геракла на золотих пластинках та монетах царя Атея (нащадка Геракла-Таргітая), де він зображений у левиному шоломі, а також на кістяній пластинці з кургану Гайманова Могила[1], де Геракл зображений як переможець у двобої з міфічним чудовиськом.

Змієногу Богиню знають також під іменем Муза Борисфеніда, Донька Дніпра. Досі відома легенда про Діву Змію на о. Хортиця, де є Зміїна печера, яку вважають житлом Богині. Амулети-змієвики з зображенням змієногої Діви побутували ще у часи Київської Русі й збереглися до наших днів.

Все це, крім іншого, свідчить про те, що самі скіфи не розуміли значення свого етноніма. Не дивно, що ця проблема ще й до сьогодні не має свого остаточного розв'язання. Складність питання полягає ще й у тому, що від цього народу залишилося декілька найменувань: скіфи, сколоти і саки. Академік О. І. Соболевський останню назву (персидське *sakā*, давньоіндійське *çakā*, грецьке *σάκαι*, латинське *sacal*) розшифровує як "погоничі (за дикими звірами), мисливці", пов'язуючи його з давньоруськими словами "сочити, осочити" – "шукати", "оточити", "облава". Він зазначає, що на Волині ще у XVI ст. сочниками називали мисливців. Назва "скіфи", на його думку, утворена через суфікс *-ata* від того ж кореня, що й саки.

[1] Гайманова могила – скіфське поховання, віднесене до категорії "царських" (поховання з великою кількістю коштовних прикрас та предметів побуту), поблизу с. Балки Василівського району Запорізької області, створення якого датують IV ст. до н. е.

А у тому, що одне з сарматських племен мало назву Закоти, в якій простежується той же корінь (**сак-**, **зак-**), вбачають спорідненість скіфів зі сарматами. Назву сколотів пов'язують з тим же коренем, але в іншому суфіксальному оформленні: земля скіфів, за О. Соболевським вона мала б називатися *sakala*, а її жителі – *sakalatā*.

Відгомін скіфської (сколотської) епохи акад. О. І. Соболевський вбачає в давньоруському прізвищі Сакулинь, Сакулатинь тощо. На саків, як гадають, указують також назва літописного Сакова (Саковця), що приурочується до Переяславського князівства і згадується у 1095, 1101 і 1150 рр. Одні вчені його ототожнюють з с. Сальковим у районі Переяслава, інші – з Сокілкою на Ворсклі, треті – з р. Саковицею, притокою Росі, вище Корсуня.

Поширеною також є думка, що самоназва скіфів *saka* того ж походження, що й осетинське *sag* (олень). Можливо, популярний у скіфському мистецтві образ "летючого оленя" свідчить про те, що частина скіфів мала цю тварину за свого тотема, а згодом – за своєрідний герб. Отже, саки – "олені", тобто "люди оленя", як інші – "люди вовка, ведмедя" і т. п.

Скіфський період історії України синхронний з періодом еллінізму. Скіфи були доволі строкатим етнічним об'єднанням, справжнім конгломератом народів, які розрізнялися між собою не тільки мовою, але й звичаями, побутом, способом життя. Античні автори подають назви скіфських племен, серед яких: скіфи-орачі, скіфи-хлібороби, скіфи-сатавки, скіфо-алани, кельто-скіфи, гольте-скіфи, скіфи-кочівники, царські скіфи, царські саки, царські сармати, і навіть царські гуни. Майже п'ять століть осілого життя нараховують археологи у хліборобській частині Скіфії. Культура "скіфів-орачів" десь у III–II ст. до н. е., а місцями на самому рубежі нашої ери, раптом обривається на декілька століть через вторгнення нової кочової орди – сарматів.

Римський історик I ст. до н. е. Помпей Трог у своїх "Філіпівських історіях" писав: "*Скіфське плем'я завжди вважалося найдревнішим, хоч між скіфами й єгиптянами довго тривала суперечка щодо давності походження*". Далі автор стверджує, що

у цій суперечці скіфи перемогли, бо в Єгипті значно пізніше встановився помірний клімат, придатний для життя. Перші історичні згадки про скіфів збереглися в ассирійських клинописних текстах 70-х років VII ст. до н. е., у яких йдеться про війни скіфів з Ассирійським царством і майже столітнє панування скіфів у Малій Азії.

З кінця VI ст. до н. е. починається інтенсивне заселення скіфами Північного Причорномор'я. З цим періодом скіфської історії пов'язана легенда, яку переказують Геродот і, згодом, римський історик Помпей Трог. У легенді йдеться про часи третього походу скіфів у Малу Азію, який тривав 28 років. Дружини скіфів, думаючи, що їхні чоловіки загинули у боях, для продовження роду сходилися з рабами, залишеними для охорони стад. Повернувшись додому, скіфи наштовхнулися на збройний опір юнаків – синів рабів. За порадою жерця скіфські воїни замість мечів до рук взяли бичі, якими господарі б'ють рабів. Це мало магічний психологічний ефект, що спричинив втечу рабів. Схоплених скіфи розіп'яли, скіфські жінки ж вчинили самогубство, заподіявши собі смерть мечами. Такими були моральні правила життя й поведінки членів скіфського суспільства. Сюжет відображено на срібній обкладці лука (курган Солоха), на ньому дорослі бородаті скіфи б'ються з безбородими юнаками.

Ще однією значною подією в історії Скіфії була скіфсько-перська війна. Перська імперія виникла на залишках Мідійського та Вавилонського царства і простягалася від Єгипту до Індії. Близько 514–512 р. до н. е. перський цар Дарій I повів свої війська на територію Північного Причорномор'я. Причини війни давні історики трактують по-різному. Геродот пише, що Дарій вирішив помститися за події столітньої давності – завоювання Мідії. Інші автори стверджують, що Дарій хотів одружитися з дочкою царя Скіфії Ідантріса, але отримав відмову. Сучасні історики вважають, що причиною перської експансії були стратегічні прагнення Дарія до світового панування у межах відомої на той час ойкумени. Дарій вислав уперед 700-тисячне військо, очолене його намісником сатрапом Аріарамном. Його шлях пролягав від столиці Персії Суз через на-

плавні мости на Боспорській протоці та через Дунай. Військо Дарія I формували 80 різних народів і племен, які тоді входили до його імперії. Скіфи, сили яких значно поступалися загарбникам, змушені були звернутися за допомогою до сусідніх споріднених племен савроматів, гелонів і будинів. За підрахунками сучасних істориків, скіфське військо могло налічувати близько 150 тисяч воїнів. Тому скіфи вибрали тактику відступу і заманювання ворога углиб країни. Перси скрізь бачили порожні степи, де не було для них жодної поживи. Зайшовши далеко, Дарій врешті-решт змушений був тікати, втративши при втечі 80 тисяч свого війська.

Від Геродота відомою стала легенда про те, як скіфський цар Аріант вирішив порахувати всіх своїх підданих, звелівши кожному скіфу принести по наконечнику стріли. Наконечників виявилось так багато, що ніхто не зміг би їх порахувати. Якби вистрілити одночасно всі стріли, то темна хмара б покрила всю землю. Тоді Аріант наказав вилити з цих наконечників казан для храму в Ексампеї. Геродот стверджував, що цей казан, який він бачив на власні очі, перевищував найбільший грецький кратер, подарований Павсанієм на честь Богів. У скіфський казан вміщувалось 600 амфор напою, а його стінки були на шість стіп завтовшки.

За сучасними підрахунками об'єм такої посудини мав би становити 144 тис. літрів рідини. У відділі археології Національного музею України, зваживши тисячі скіфських наконечників від стріл, встановили їхню середню вагу – 10 грамів. Отже, вага казана могла бути понад 122 тонни, а його діаметр – 8 м 20 см. За цими даними стало можливим встановити чисельність скіфів – 12 225 млн осіб. Для порівняння, у Римі через тисячу років після Аріанта жило близько мільйона осіб, в усій Італії – 5–6 млн осіб, а у часи Б. Хмельницького в Україні проживало 11 млн, у Польщі і Росії у цей же час – по 9 млн осіб. Вагу скіфського казана, як і кількість населення Скіфії обчислювали різні наукові установи в Україні і за її межами. Їхні результати різняться між собою: кількість населення Скіфії обчислюється від 6 155 млн до 13 009 млн осіб.

Такий казан археологами ще не знайдено, хоча знайдено багато інших досить великих казанів, подібних до грецьких

кратерів. Геродот вказував на місце між річками Борисфеном і Гіпанісом, де є місцевість під назвою Ексампей. Там є джерело гіркої води, назва джерела й місця звідки воно витікає поскіфськи звучить Ексампей, по-еллінськи – Священні Дороги (*під гірким джерелом ідентифікують притоку ріки Південний Буг – річечку Мертвовод, яка знаходиться в районі м. Нова Одеса на Миколаївщині*). Саме у цьому регіоні археологи розкопали значну кількість скіфських курганів, тому ймовірно, що "мертва вода" – це останній шлях, яким везли скіфських царів до місця поховання у курганах. За іншими науковими версіями, місцевість описана Геродотом, знаходилася поблизу Меотиди, у районі сучасного Мелітополя.

Звичаї, мораль скіфів були досить шляхетними. Найтяжчим злочином вважалася крадіжка, тому у них не було потреби охороняти свої житла. Скіфи, будучи заможними, не мали однак ніякої пристрасті до золота та срібла. Скіфську скромність в одязі і брак потягу до чужого майна констатують багато давніх авторів. Скіфи були витривалими у праці й на війні, засуджували поклоніння чужим звичаям та виконання чужих обрядів. Головною справою збереження свого етносу вважали продовження роду. У скіфському суспільстві ще простежуються залишки матріархату. Так, Діодор Сицилійський розповідає, що якось у скіфів трапилося "безцарів'я" й стали правити сильні жінки. Вони привчилися до війни і не поступалися у хоробрості чоловікам. Одна з цариць, на ім'я Томіріда, проголосила себе донькою Ареса (*бог воїнства, тотожний слов'янському Перуну; один з найбільш шанованих скіфами, якому підносили пишні пожертви*) і воювала зі своїми сусідами. Чоловіків посадила вдома за прядіння вовни і призначила їм хатні заняття. А жінкам дала закони і спонукала їх до військових занять. Коли перський цар Кір (батько Дарія I) із 200-тисячним військом напав на Скіфію, вона вислала військо, очолюване її сином, ще юнаком, якого Кір убив. Тоді Томіріда сама виступила з військом, перебила всі перські війська, а самого Кіра взяла в полон і розіп'яла за звичаєм кревної помсти. Царицю Томіріду згадує Діодор Сицилійський і як власницю величних будівель у місті Феміскіри з палацом поблизу гирла ріки Термодонт на півночі Малої Азії.

Загинула в бою. Відомості про неї подає й римський історик Помпей Трог у І ст. до н. е. Геродот називає її Томіріс. Донька Тіміріди, що успадкувала царство, також була звитяжна в боях, вдосконалювала бойове мистецтво дівчат, влаштовувала пишні пожертви богам Аресу та Артеміді. Після значних перемог у Фракії вона збудувала декілька чудових храмів цим Богам. Здобула значну частину Азії й Сирію, де її нащадки ще довго панували.

Нині вчені вважають, що пізньоскіфські племена виснажили землю, утримуючи надто великі стада худоби. Ерозія ґрунту, хвороби тварин в умовах спекотного літа, посухи та холодної зими спричинили різке зменшення населення і поступовий занепад Великої Скіфії. Решта скіфського населення, змішавшись з автохтонним слов'янським і прийшлим сарматським населенням України, поступово перейшла до осілого способу життя і в пониззях Дніпра та Дунаю утворила державу Малу Скіфію, як її назвав Страбон. Городища пізніх скіфів відомі в пониззі Дніпра неподалік сіл Гаврилівка, Золота Балка, Аннівка, Червоний Маяк, Миколаївка, а також на території Молдови, у районі Тирасполя, та у Криму. Чимало наукових відкриттів щодо історії пізніх скіфів зроблено під час будівництва Каховського моря.

Скіфські міста були оточені ярами, балками, переважно природного походження, та збудованими стінами чи кам'яними мурами. Осілі у містах скіфи зазнали безпосереднього впливу античної культури. Вражає мавзолей царської династії у Неаполі Скіфському, що був усипальницею для членів царського роду та аристократів, збудований в античному стилі. Пізньоскіфське суспільство характеризувалося значною етнічною строкатістю: сармати, херсонесці, боспорити та ґоти. Так, до прикладу, після зруйнування Ольвії гетським царем Буребістою у 55 р. до н. е. ольвіополіти тікали до скіфських міст, де згодом асимілювали.

У терміні "скіфи" розрізняють два його значення: 1) *скіфи у вузькому значенні* – кочові племена, які проживали на початку І тис. до н. е. у європейській степовій зоні; 2) *скіфи у широкому значенні* – як спільна назва багатьох народів території України

періоду I тис. до н. е.–I тис. н. е. (до прикладу: візантійці називали “скіфами” навіть воїнів князя Святослава у 970 роках).

У 2012 р. група дослідників, очолювана Автономним університетом Барселони (АУБ), виявила перший науковий доказ генетичного змішування європейців й азіатів в останках древніх скіфських воїнів, що жили більш ніж дві тисячі років тому в Алтайському регіоні Монголії. Результати, що суперечать популярній донедавна точці зору, свідчать, що це змішання відбувалося не через переміщення європейців на схід, а через демографічну експансію місцевого населення Центральної Азії завдяки технічному прогресу, який принесла з собою скіфська культура.

Алтай – це гірський ланцюг у Середній Азії, західна частина якої знаходиться на території Росії та Казахстану, а східна – у Монголії та Китаї. Історично степи Центральної Азії були коридором для азіатського й європейського населення, завдяки чому у наші дні тут спостерігається велике національне розмаїття. У стародавні часи Алтайські гори, розміщені серед степів, становили собою важливий бар’єр для співіснування і змішання населення, яке жило по різні боки гір. Саме завдяки цим горам європейці з західного боку й азіати зі східного жили ізольовано протягом декількох тисячоліть.

Дослідження, проведене дослідниками з АУБ, Каталонського інституту палеонтології ім. Мігеля Крусафонта та Інституту еволюційної біології, проливає світло на обставини та час цього євразійського генетичного змішування. Вчені з палеогенетичної лабораторії АУБ проаналізували мітохондріальну ДНК (наслідувану від матері, яка дає змогу відслідковувати наших предків), витягнуту з кісток і зубів 19 скелетів, що віднесені до Бронзового (7–10 ст. до н. е.) і Залізного віків (2–7 ст. до н. е.) з Алтайських гір Монголії. Останки були витягнуті з могил, у яких були знайдені скелети скіфських воїнів. Могили стали першим науковим доказом наявності цієї культури у Східній Азії. Отримані результати свідчать, що населення Залізного віку, який відносять до часу проживання скіфів в Алтайських горах, мало рівну пропорцію (50 %) європейських і азіатських мітохондріальних клітинних ліній або послідовностей ДНК.

Це відкриття дуже важливе, зважаючи на те, що попереднє населення не мало ознак змішання клітин: ДНК з могил, розміщених у Росії та Казахстані, належить європейському населенню, тоді як ДНК зі східної частини – Монголії належить азіатському населенню.

Більш ранні дослідження древніх зразків ДНК з Алтайської області вже засвідчили, що скіфи були першим великим народом, усередині якого відбувалося змішання європейців і азіатів. Однак вивчали тільки ті народи, які жили у західній частині євразійського степу, оскільки вважалося, що це змішання є наслідком міграції населення з Європи на схід.

Сучасне дослідження вперше надало наукові докази змішування населення на східному боці Алтаю. Це означає, що контакт між європейськими та азіатськими народами стався до початку залізного віку, коли люди жили по обидва боки гір. Припускають, що азіатське населення прийняло скіфську культуру, технологічно й у соціальному відношенні більш досконалу, і це призвело до демографічного сплеску, який став причиною їхньої експансії і контакту з європейцями. Таким чином набрала доказовості нова гіпотеза про походження сучасного національного розмаїття Середньої Азії, яка дає можливість краще зрозуміти демографічні процеси, які мали місце у той час.

Нових володарів причорноморських степів – **сарматів** ще з більшими підставами, ніж скіфів, відносять до іранців. Сарматська епоха, як і всі попередні, накладає на топоніміку свій відбиток: замість Скіфії з'являється Сарматія, на місці Істра – Данувій, Меотиду перейменовують на Тамерунду. Очевидно, сармати перейменували і Борисфен – найдавнішу відому назву Дніпра[1], який згодом стає відомим у формі Данапріс, і Тірас – в Данастр.

Такого ж впливу, треба гадати, зазнала не тільки топонімія південної частини майбутньої України, про яку є найбільше інформації, а й середньої, де трапляються іранські елементи, та північної. Звичайно, ліси і болота Полісся мало сприяли по-

[1] Деякі вчені вбачають у Борисфені грецизовану форму слов'янської назви цієї великої ріки

ширенню там кочівників, однак влада їхня сягала дуже далеко. Сармати зайняли всю лісостепову зону, межуючи на півночі зі слов'янськими племенами Зрубної культури, які жили у межах сучасного Полісся, аж до Білорусі. На заході сусідами сарматів були гето-дакійські племена Буковини й Молдови, а ще далі на захід – германські племена вандалів, готів, ґепідів. На північному заході мешкали слов'яни Зубрицької археологічної культури (нещодавно відкритої).

Про розміри Сарматії можна судити ще й з того, що назву Сарматських мали рівнини північнокавказьких степів, гори Малих Карпат (гірський масив у Словаччині, частина гірської системи Карпат), а також простори від Уралу й до Вісли, від Чорного і до Балтійського моря, яке називали також Сарматським океаном. Поселення сарматів в Україні не засвідчені, тут наявні лише кургани, що свідчить про кочовий спосіб життя сарматів. Сарматські кургани розміщені по всій степовій зоні України від Сіверського Дінця до Дунаю та Передгір'я Карпат на Поділлі, на півночі вони досягли Києва, а на півдні Кримських гір. Найвідоміші з них – Молочавський, Усть-Кам'янський та Підгороднянський курганні комплекси.

Сармати – це пізніша, мабуть, створена греками форма назви савроматів – іранського племені, що кочувало у степах Надволжя (IV–III ст. до н. е.), Північного Кавказу, Азово-Чорномор'я (II ст. до н. е.) тощо. Сармати перемогли скіфів, асимілювавши значну їхню частину. Після цього античні пам'ятки нову суміш народів називають скіфо-сарматами (як колись тавроскіфів), а потім просто сарматами. Римський письменник Пліній Старший (23–79 рр. до н. е.) писав: "*Ім'я скіфів повсюдно переходить в імена сарматів і германців, так що інакше ім'я лишилося тільки за тими племенами, які займають найвіддаленіші країни і майже не відомі іншим смертним*". Таку ж долю вготовано і самим сарматам, яких витіснила нова кочова навала.

Під назвою "савромати" ці племена відомі грекам, зокрема Геродоту, задовго до їхньої появи на берегах Понту Евксінського. Особове ім'я Савромат мала низка правителів Боспорського царства. Згодом ця назва спростилась і набула форми, під якою

вони і увійшли в історію Північного Причорномор’я. Статую царя Сармата знайдено на Таманському півострові.

Багато найрізноманітніших тлумачень мала ця етнічна назва. Так, професор В. Абаєв спробував пов’язати її з осетинськими словами *saw* – “чорний” і *arm* – “рука”. Але у науці більшого визнання набуло зближення цього етноніма з давньоіранським *сауромат*, що у перекладі означає “*людина, яка на поясі носить меч*”.

За Геродотом, елліни у битві при Фермодонті у Малій Азії перемогли амазонок і, захопивши їх у полон, повезли на кораблях. У відкритому морі амазонки перебили своїх поневолювачів, але керувати суднами не вміли, тому й носило їх вітром по хвилях, аж поки кораблі не пристали до берега Меотиди поблизу міста Кремни. Залишивши кораблі, амазонки на березі захопили табун коней, осідлали й заходилися грабувати володіння скіфів. Спочатку скіфи прийняли амазонок за юнаків. Після бою вирішили обрати собі серед войовничих жінок дружин. Від шлюбу скіфів та амазонок і походять сармати.

З книги Овідія “Скорботи” (І ст. до н. е.–І ст. н. е.): “*Я живу… на сарматськім узбережжі … великий натовп сарматського та ґетського племені роз’їжджає на конях по дорогах. Серед них немає жодного, хто не носив би сагайдака, лука та стріли, смертоносні через зміїну отруту… Ворог, сила якого – кінь та швидка стріла, спустошує жалюгідні статки навколишніх сіл*” [51, С. 155].

Довгий час на багатьох західноєвропейських картах під Сарматією розуміють майже всю Східну Європу. Навіть у XVII ст. француз П’єр Шевальє Сарматією називає басейн Середньої і Нижньої Волги. Нерідко Сарматією у XVII ст. називають Україну. Так, у 1685 р. турки на Поділлі створили т. зв. Сарматійське князівство зі столицею у місті Немирові, поставивши на чолі Юрія Хмельницького. Дослідник річкових назв Надазов’я Євген Отін вказує на р. Сарматську – ліву притоку Міуса.

За повідомленням Геродота мова сарматів походить від скіфської, він констатує, що сармати розмовляють скіфською мовою, але здавна зіпсованою, позаяк амазонки не володіли нею остаточно. Сарматського походження в слов’янській мові

є, зокрема, слова *собака, топор, хата* та ін. Мовознавці відзначають, що фонетичними особливостями скіфської мови є брак звука **ф** та фрикативного звука **г** (лат. **h** на відміну від **g**), що так само відрізняє й українську мову, в якій слова з **ф** – є переважно іншомовного походження (порівняно з народною вимовою *хв, п* замість *ф* в словах *Хвеська, Хведір, Хвилип, хвабрика*). Що цікаво, ареал поширення цього мовного явища збігається з ареалом скіфсько-сарматської топоніміки та археології.

Пліній Старший констатував, що у Криму в горах проживало 30 народів, але сам Кримський хребет належить скіфо-таврам. Герод називає таврів найдавнішим автохтонним населенням Криму. Етнонім скіфо-таври згадують також Помпоній Мела, Пліній, Птолемей, Капітолін. Ця назва, вірогідно, свідчить про етнічне злиття двох народів, оскільки у I–II ст. сарматів тут було чимало, хоча проживали також фракійці, кельти (галати), гети, даки.

Сарматський період історії України синхронний з римською епохою та добою Великого переселення народів. Відкриття сарматської культури пов'язують з першими знахідками сарматських старожитностей на Черкащині в 1896 р. поблизу сіл Стара Осота і Петрик, а пізніше знайдені скарби в селах Цвітне, Залевки, Старобільське, Яблунів та ін.

Контактуючи зі слов'янами, еллінами, пізніми скіфами сармати привнесли в культуру Північного Причорномор'я елементи своєї культури (зброя, кінська збруя, форми одягу, прикраси, посуд). Це дало підстави деяким авторам говорити про "сарматизацію" античного світу, проте на сучасному етапі таку версію спростовують.

У III ст. почався новий етап *скіфо-сарматської доби*. У Малу Скіфію вторглися ґоти та нижньодонські алани. Тому нині Черняхівську культуру, сформовану зі слов'ян за активної участі сарматів, вважають наслідком злиття місцевого люду з ґотами Ґерманаріха. В історії Криму скіфо-сарматська етнокультура поступово перетворилася на кримсько-ґотську.

Етнічна культура сарматів багато у чому подібна до культури скіфів. Дані антропології також засвідчують скіфо-сарматську спорідненість. Сармати добре володіли такими ремесла-

ми: зброярством, лимарством, ткацтвом, обробленням шкіри, гончарством, а також виготовляли дерев'яний та шкіряний посуд. Встановили торгівельні зв'язки з античними містами, обмінюючи свої вироби на продукти землеробства: олію, вино, овочі. Сармати експортували худобу та продукти тваринництва, також торгували рабами.

Сармати на початку I ст. не раз турбували своїми нападами Римську імперію, про що свідчать поодинокі сарматські поховання на Подунав'ї. Це засвідчує й римський поет Овідій, який у 8 році н. е. був засланий у провінційне місто імперії Тома (*теперішня Констанца*). Він скаржився імператору на жахливі умови його проживання у цих краях, сподіваючись що той поверне його до Риму, однак тут він і помер у 18 році н. е. Пізньосарматські племена осіли переважно на теренах Угорщини.

Південно-західна територія України, вірогідно, була заселена **гетами (даками)**. За Плінієм Старшим, римляни називали гетів даками. Царство гетів, що розміщувалось на широких просторах Трансільванії до Дністра найбільшого розквіту досягло за царя Буребісти у I ст. до н. е. Страбон писав, що цей цар навіював страх навіть римлянам. За легендою, Буребіста скористався допомогою чаклуна Декінея, який мандрував до Єгипту і навчався там розпізнавати знамення, за якими потім оголошував волю богів. Так, за допомогою чарів цар підкорив гетів, запровадив "сухий закон" (гети вирубали за його наказом усі виноградники). У 60-х роках до н. е. Буребіста напав на племена бойїв та тврисків, які проживали на південно-західних кордонах його царства (*нині території Чехії та Словакії*), а у 50-х роках спалив Ольвію до тла. Вчені вважають, що Буребіста поширив свої володіння й до Дніпра, бо археологи доводять гето-фракійський вплив на пізню скіфо-сарматську культуру.

У сучасній мові, на думку акад. О. Соболевського, прізвище Шеремет (Шереметьєв) є закономірним розвитком слова "сармат".

Античний географ Клавдій Птолемей у II ст. називав понад сотню сарматських племен, серед яких найзначнішими були *алани, роксолани, язиґи, аорси, сіраки, аріаки, масаґети*. За

Страбоном, усіх їх називають *сармати*, за Ефором – *сірмати*, за Плінієм Старшим – *савромати*. Найдавніші пам'ятки сарматів, датовані VI ст. до н. е., знайдені в Приураллі та Поволжі, звідки й розпочався їхній рух на захід.

Страбон вказує також місця розселення сарматських племен, що живуть "*за пустелею Тірогетів*" (у межиріччі Дніпра й Південного Бугу – *Г. Л.*): роксолани "*займали рівнини між Борисфеном і Танаїсом*" (Дніпром і Доном – *Г. Л.*), аорси "*живуть по Танаїсу*" (по Дону – *Г. Л.*), а сіраки "*живуть по Ахардею*" (на Кубані – *Г. Л.*). Йосиф Флавій писав про аланів, що вони – це "*частина скіфів, що живуть навколо Меотійського озера*" (тобто, у Приазов'ї – *Г. Л.*).

Аланів у античних джерелах знають ще з І ст., тобто з часу їхньої появи у сарматських степах. Належні до тієї ж мовної і культурної групи, що й сармати, вони мало чим відрізнялися від своїх попередників. На території нововиниклої Аланії, крім самих аланів, знають ще аланорсів, роксаланів (роксоланів), росомонів, язигів, ясів, осів та ін.

Племена аланської групи поступово розселилися від Передкавказзя до Підкарпаття і Наддунайщини. Це останнє іранське об'єднання, з яким слов'яни перебували у тісних стосунках до монголо-татарської навали.

Незважаючи на інтенсивність контактів Київської держави з аланами, слідів останніх у топонімії не так уже й багато. Їх більше в Криму, де ще 1299 р. згадується аланське поселення у фортеці Кирк-Єри. Відомі кримські урочища: Алан-Тайша, Ван-Алан, Демерджі-Алан, Ортан-Алан та ін., але їх пов'язують з татарським *алан* – "галявина". Деякий час Аланською річкою у Західній Європі називався Прут, на берегах якого довго трималося аланське населення, про що досі нагадує м. Ясси (колишній Яський торг). Сама етнічна назва "алан" походить від того ж кореня, що й Іран, – "арієць; арійський". За частиною осетинів, безпосередніх спадкоємців котрогось з аланських племен, збереглася назва *allon*.

Більші й виразніші сліди в ономастиці залишили яси, які ще в IX–XIII ст. жили на рубежах Київської держави. У 965 р. літопис відзначає: "*иде Святославъ на Козары... и Ясы побъди и*

Касоги". Згодом літопис згадує княжну Олену Яску (1146 р.) у Києві, Анбала-Ясина – довірену особу, ключника і вбивцю Андрія Боголюбського та ін. До 1947 р. існували на Одещині села Яськи-Молдавські і Яськи-Українські (перейменовані на Яськівська-Друга і Яськівська-Перша).

На Україні є ще багато назв з компонентом **ос-** (Осів, Осівка, Осівці – Житомирщина; Осова – на Волині, Житомирщині, Львівщині, Рівенщині; Осове – на Полтавщині, Чернігівщині), які могли б походити від назви представників племені аланської групи осів. Відомо тільки, що цей корінь відображений у назві країни Осетії.

Племінна назва роксоланів майже не залишила будь-яких слідів у топонімії України. Назва с. Роксолани в Одеській області, як і більшість місцевих поселень, є, очевидно, пізнішого походження, та ще, мабуть, опосередкованого. Дужче цей етнонім проявився серед жіночих особових імен – Роксолани, або Роси.

Одне з аланських племен називалось аланорсами, або аорсами, що у перекладі означає "білі алани", інше, відоме принаймні з III ст. до н. е., як роксалани з тим же значенням. Дехто з дослідників вважає, що за обома з них ховається одне й те ж плем'я, оскільки й **аорс-** і **рокс-** означає "білий, світлий, блискучий".

Відомо, що в аорсів, зокрема, була налагоджена караванна торгівля індійськими та вавилонськими виробами, які вони отримували від вірменів та мідян, однак деякі дослідники вказують, що аорси лише конвоювали каравани, забираючи собі частину товару, замість звичайного пограбування купців.

Отже, аорси в епоху Боспорського царства займали басейн Танаїсу (Дону), роксолани у II ст. до н. е. живуть між Доном і Дніпром. Згодом (IV ст. до н. е.) між цими ріками живуть росомони, а ще через два століття тут з'являється плем'я рос, що вже нагадує Русь, назву якої перебрали поляни – ядро майбутньої Київської Русі.

Завдання для самоконтролю

1. *Поява таврів, а згодом й скіфів у Причорномор'ї. Зміна топонімічних ландшафтів краю.*
2. *Позначте на контурній карті територію Малої та Великої Скіфії, а також усі річки, що протікали її просторами: Тірас, Гіпаніс, Борисфен, Пантікап, Гіпакіріс, Геррос, Істр з притоками Порату, Тіарант.*
3. *Скіфський період історії України, синхронний з періодом еллінізму.*
4. *Сарматський період історії України, синхронний з римською епохою та добою Великого переселення народів.*
5. *Топонімічне відображення племен аланської групи.*

2.4. Формування слов'янського елементу в українській топоніміці

На думку однієї групи вчених, слов'яни споконвіку займають значну частину Українського Полісся й Лісостепу, інші вважають, що вони з'явилися тут, особливо на Лівобережжі, порівняно пізно. Гадають, що вперше слов'яни на цій території були згадані Геродотом ще у V ст. до н. е. під назвою **неврів** і **будинів**.

Будини жили північніше савроматів, займали, за одними твердженнями, береги Дніпра, за іншими, – верхів'я Дону чи навіть Волги. Цю назву виводили, виділяючи у ній корінь **буд-** і суфікс **-ин**, як у словах "русин", "осетин", "болгарин", від слова "бодати", "будати".

Як доказ слов'янізму будинів висували також те, що у басейні Середнього і Верхнього Дніпра, де нібито вони жили, є багато власних географічних назв, що включають корінь **буд-**: Буда, Будка, Будища, Будачка, Будянка та ін.

Однак доказова вага цих назв незначна, оскільки багато з них утворилось, або могло утворитися, порівняно пізно (XVI–XVIII ст.), відображаючи поширення тут промислового виробництва поташу. Буди, Будки, Будочки (той же корінь, що й у слові будувати) – це топонімічна ознака назв невеликих тимчасових будов, у багатьох з яких виготовляли поташ, а Буди-

ща – місць, де такі буди колись знаходились. Отже, у топонімії поки що не виявлено надійних слідів, залишених будинами.

Для локалізації будинів використовують дані про неврів, які жили у країні Невріді, на північ від скіфів-орачів, у районах, звідки витікає Борисфен (деякі дослідники приписують неврів до верхньої течії Дністра і Бугу чи до басейну правобережних приток Прип'яті). Неври, за Геродотом, у зв'язку з навалою змій змушені були покинути свою країну і переселитися на землі будинів. Це дало підстави розглядати обидва племені як сусідів, а їхні країни як належні до басейну Дніпра, проте такий висновок наштовхується на деякі сумніви, які випливають з того, що у списку Геродота між неврами і будинами жило багато інших племен, а це примушує "розсунути" їх на більші віддалі.

Можна пристати до тієї думки, що від неврів залишилися назви типу Нур, Нура, Нурець, Нурчик і, пов'язані з ними, ойконіми у басейні Західного Бугу – області, яка у літописах згадується як земля Нурская. Можливо, що нащадками неврів були й літописні нарці, або норці. Етнічну назву неврів – нурців пов'язують з тим же коренем, що й у словах "понурий" – той, що дивиться вниз; "похмурий", "хмурний"; "нурець", "нурка"; "нурт" (вир). Однак дехто у неврах вбачає ще несправжніх слов'ян, а лише одне з племен часів балто-слов'янської єдності.

Більш певні відомості про давніх слов'ян наводять римські письменники I ст. н. е. – Пліній Старший і Публій Корнелій Тацит, а також олександрійський географ Клавдій Птолемей, який жив у II ст. н. е. У них слов'яни йменовані **венедами, венетами, віндами, вінідами** тощо, що займали басейн р. Вісли поблизу Венедської (тепер Ґданської) затоки Балтійського моря. Птолемей, зокрема, називає венедів "великим народом". До їхньої країни здавна їздили греки за бурштином. Цією назвою ще довго послуговуються німці, які аж дотепер так називають полабських і лужицьких слов'ян (*Wenden, Winden*), а ще фінни – для позначення росіян.

Історик готів, алан за походженням, Іордан (Іорнанд), який жив у VI ст. н.е., відзначав що "багатолюдний народ" "вінідів" займав "незмірні простори" Східної Європи і поділявся на

антів і склавінів. **Вініди, анти** і **склави**, за Іорданом, – це три назви одного й того ж народу.

Охоплюючи все нові й нові простори, венеди в IV ст. н. е. з'являються у Причорномор'ї. Оселі їхні біля 360 р. подані вже на римській карті – подорожнику Касторія між гирлами Дністра і Дунаю.

Археологи з венедами пов'язують т. зв. венедську, або Пшеворську, культуру, названу так від м. Пшеворська у басейні р. Сяну. Ця культура склалася ще у II–I ст. до н. е. З часом венеди жили на просторі між Карпатами і Балтикою, обабіч Вісли та на схід від неї, досягаючи Прип'яті і Дністра. Ще далі на схід від них виникає споріднена Зарубинецька культура.

Культура венедів-слов'ян перебуває у тісних зв'язках з культурою кельтів, які на той час належали до найпередовіших європейських племен, що стояли на порозі класового суспільства і державності. Усі свої основні риси слов'яно-венедська культура зберегла майже до IV ст. н. е., коли розпочалося т. зв. велике переселення народів.

Етнічну назву венедів не можливо пояснити зі слов'янських мов. Гадають, що вона виникла у кельтському середовищі. Очевидно, так називали спочатку всі племена, які жили на схід від германців. Не випадково саме у німців збереглося це слово. Венедськими називали гори Карпати, Венедським – Боденське озеро, Венедською – ріку Дунай.

Цей корінь вбачають, наприклад, у назвах Венеції, Відня, Віндеї. Схожі назви трапляються в Англії (Венти, Віндобела, Віндоглотія, Віндоміра, Віндоміс), Франції (Вандея), Австрії, Німеччині (*Windland, Winedaland*), Італії, колишній Ліфляндії (м. Вінден) і багатьох інших.

Деякі з них могли виникнути безпосередньо від венедів, інші – утворились опосередковано. Наприклад, назву річки Венети, що протікає у Криму, місцеві краєзнавці пов'язують не з самими венедами, які тут не жили, а з торгівцями-венеціанцями, яких греки та інші народи називали "вентом", "венетос".

Багато було спроб пояснити цю назву. Її пов'язували і з давньопівнічнонімецьким *vand* – "вода" (тоді венеди – це жителі вод, моря), і з німецьким *wanderer* – "мандрівник" й

навіть *weiden* – “пастух”. Але найпереконливішим є пояснення, за яким назву віндів-вінідів, вентів-венедів, пов’язують із кельтським *vindos* – “світлий”. Пригадаймо, що й назва русів – аорсів – роксаланів мала таке ж значення, та й у майбутньому ще не раз нащадки венедів матимуть цей епітет – це білі серби, білі хорвати і білоруси.

Складно визначити, як закріпилася кельтська назва за слов’янами. Можливо, що найменування венеди стосувалося не всіх слов’ян, оскільки згодом вони виступають на історичній арені під двома назвами – антів і склавінів. **Саме в найменуванні антів бачать відгомін етноніма венеди.** Іордан писав, що анти займають простір від Дністра й до Дніпра. У 375 р. анти – це жителі Наддніпрянщини. У цьому ж столітті особове ім’я Ант вирізблюють на одній з таблиць грецької колонії Пантікапеї.

Один з авторів VI ст. Прокопій Кесарійський відзначає, що мешканців берегів Меотійської затоки, які раніше були відомі як кімерійці, тепер звуть уже утугурами (гунське плем’я). “*Дальшу країну на північ займають антські племена*”. Прокопій відзначає також, що раніш слов’яни та анти “*жили “спораден”* (тобто розсіяно – *Г. Л.*)*, окремими виселками..., займаючи велику частину берега Істра* (Дунаю – *Г. Л.*)*, по той бік річки*”.

О. С. Стрижак вказує, що слов’янізм антів засвідчують імена деяких антських вождів і полководців, записані сучасниками: Доброгаста, Малегаста, Всегорда, Божа, Хільбуда та ін.

Поступово анти заселили все Азово-Чорномор’я, заходячи від морів далеко на північ. Анти, на думку академіка Б. О. Рибакова, охоплювали всю територію від гирла Дунаю і Чорного моря, захоплюючи землі сучасних Києва, Чернігова, Полтави, Курська і Воронежа. Недаремно античні письменники характеризують антів як великий народ, значне племінне об’єднання, говорять про велику “землю антів”.

Анти, як войовничий народ, об’єднуються у своїх діях зі слов’янами, і самостійно, та й воюють як з іншими народами, так і з самими слов’янами. Нерідко здійснюють походи за Дунай. Але за імператора Юстиніана (483–565 рр.) зазнають поразки, за що той отримав титул Антського.

Поступово термін “анти” зникає. Вже у VIII ст. нашої ери їх майже не згадують. Востаннє, у IX ст., їх, мабуть, пережитково назвав візантійський історик Феодосій. Гадають, що антський союз розпався на самостійні племена, а його спільна назва забулася. Територія антів через певний час опинилася у володінні уличів і тиверців, північніше – бужан, древлян, полян, сіверян тощо. Це й дало підставу вбачати в антах предків древніх русів.

Етнічна назва населення “Антії” (“Країни антів”) позначилася переважно в антропонімії. Опріч Криму, найменування, похідні від цього етноніма, простежуються в Угорщині (*ant, antus, anthus*) і навіть у Галії (Франція), причому поряд з рутенами (*rutheni*), як пізніше називали у Галичині місцеве українське населеня (рутени – русини).

Виявити слов’янсько-венедські сліди у топонімії непросте завдання, яке ускладнюється тим, що слов’янська мовна система у цей період зазнала великої перебудови. Так що слова, що виникли в період існування антського племінного союзу, до нас дійшли у невпізнаному вигляді. Наприклад, відгомоном антської епохи вважають особове ім’я Утина – так звали одного з челядників київського князя Ігоря, посланого у складі делегації 945 р. на переговори до Царгороду, столиці Візантії. Утинъ може бути видозміненим Атинъ, тобто “ант”.

Від цієї ж основи виводили назву давньоруського племені уличів, які у західноєвропейських пам’ятках транскрибувались як “унліці”. З антами пов’язували Артанію, як араби називали одне з східнослов’янських державних утворень, що нібито знаходилося на Таманському півострові, де літопис знає давньоруське князівство Тмутаракань.

Цікавою є проблема зв’язку венетів, антів і в’ятичів, як називали одне з східнослов’янських племен, що з середини І тис. н. е. і майже до XIV ст. фіксують на р. Оці, її притоках, у басейні Дону тощо. Давньоруський літописець в’ятичів, як і їхніх сусідів радимичів (плем’я, що жило між Верхнім Дніпром і Сожем), вважав “ляськими” (тобто польськими – *Г. Л.*) за походженням. Назви цих племен він пов’язує з легендарними вождями-родоначальниками В’яткою і Радимом. Таке пояснення йому навіювала велика кількість топонімів з суфіксом ***-ичі***,

з яких більшість походила від імен. Меншість топонімів була відтопонімічного походження (москвичі від Москва, псковичі від Псков). Тут у ще можна пояснити походження радимичів від топоніма типу Радом (одне із міст у Польщі), але значно складніша справа з в'ятичами.

Відома також теорія, за якою в'ятичі прийшли до басейну Оки з Північного Причорномор'я, через таємничу Тмутаракань. Але, можливо, надійніше відображає рух в'ятичів і радимичів гідронімія Верхньої Наддніпрянщини, адже тут протікає р. В'яча (басейн р. Березини), яка вливається до р. Свіслочі. Дуже показово, що з правого боку у ту ж таки Свіслоч впадає р. Ратомка. Перша, вважають, вказує на в'ятичів, друга – на той же корінь, що й у назві радимичів.

Якщо анти посідали східну частину венедського світу, то на захід від Дністра, за античними й середньовічними письменниками, жили слов'яни, назву яких вони перекручували (*sclavi, sclaveni, sclavini*…), аналогічно спотворювалася й назва Вісли, на берегах якої жили слов'яни.

Довгий час етнонімом "слов'яни" описували переважно західнослов'янські племена і народи. Про це готський історик Іордан (VI–VII ст.) пише: "*За ним (Дунаєм) межує Дакія, оточена височенними горами, ліворуч від яких і від верхів'їв Вісли живе великий народ віндів... Хоч їхнє ім'я змінюється в залежності від племені і місць, але найголовніші їх назви – склавіни й анти*".

Отже, у VI ст. поселення слов'ян охоплювали величезні простори Надвіслянщини, Карпат, Північної Наддунайщини, доходячи до Дністра. На півночі вони сягали Балтики. На зайнятій слов'янами території здавна фіксуються їхні топонімічні сліди. До них деякі вчені відносять, наприклад, такі згадані у стародавніх джерелах назви, як *Patissus* (Потисся), *Pistra* (Бистра, Бистриця), *Tsierna* (Чорна) та ін.

Зі свого колонізаційного ядра слов'яни поширювалися й на інші території, зокрема, на сході вони зайняли басейни Прип'яті, Південного Бугу, Дністра, Пруту і Середнього Дніпра. На заході слов'яни вийшли в басейни річок Одер, Ельба та ін., залишивши у Німеччині такі назви, як Драждяни (Дрезден), Липськ (Лейціпг), Берлін, територіальну назву Померанію (від

Помор'я). У VII–X ст. однією зі слов'янських мов говорили в Любеку, Магдебурзі, Лейпцигу, Зальцбургу, Відні, на значній території сучасної Греції і в інших місцях, де тепер панують німецька, угорська, грецька та інші мови.

У III ст. н. е., за свідченням грецького теолога Орігена, проповідник Андрій Первозваний відвідав Скіфію, яку частково за даними Птолемея, також населяло плем'я "свовен" (словен). Якщо згадати, що за переказами цей проповідник був і на території майбутнього Києва, то, цілком можливо, уже в той період Наддніпрянщина була заселена слов'янськими племенами.

То як мирні поселенці, то у складі військ – самостійних, союзних і найманих – слов'яни досягли Італії, Малої Азії, Африки і навіть Іспанії. Це вони примусили Іордана занотувати, що "*тепер через наші гріхи вони (*слов'яни – *Г. Л.) лютують повсюдно*", а грецького імператора Костянтина Порфірородного, – "*що вся країна (*Візантія – *Г. Л.) ослов'янилась*".

Спільна назва слов'ян з часом, унаслідок їхнього розселення, роздробилася на декілька племінних найменувань, частина з яких зберегла попередню основу. Так, серед слов'янських племен і народів знаходимо словенців (Словенія), словаків, словінців (так називають частину кашубів у Польщі).

Крім територіальних назв типу Словенія, Словаччина, історична Славонія (у Хорватії), можна згадати низку міст, як-от: Слов'яново (Болгарія), Слов'яносербськ (Україна); сіл Слов'янка (Дніпропетровська, Запорізька, Донецька області), Славенщина (Житомирщина).

Щодо походження назви слов'ян є багато думок. До найдавніших асоціацій, відносять уявлення про його зв'язок зі славою. У такий спосіб його пояснював чеський поет Ян Коллар. Але словацький історик і лінгвіст Павло Шафарик оцінив таке тлумачення "*швидше поетичним вимислом, ніж наслідком наукового дослідження*".

Академік Л. Булаховський вважає, що перетворення "слов'ян" у "славян" відбулося у російській мові під впливом "акаючої" вимови та деяких пояснень цього слова (очевидно, насамперед пояснень від "слава").

Деякі вчені, наприклад, відомий славіст І. Бодуен-де-Куртене, вважали, що слов'яни були прозвані так романцями, своїми сусідами на півдні, тому що у них свого часу було багато особових імен типу Святослав, Ярослав, Мстислав, Ізяслав, Богуслав, Переяслав, Броніслав і т. п. Нагадаємо, що від цих імен утворилися і назви населених пунктів типу Переяслав-Хмельницький, Брацлав, Станіслав, Богуслав, Вроцлав і подібні. Імена зі складником **-слав** для цих народів були, на думку прихильників такої теорії, настільки характерними, що сприймалися південними сусідами не як частина індивідуального імені, а як вказівка на все плем'я чи племінний союз. В історії, принаймні досі, не відомі випадки, коли за особовим іменем чи його частиною давали назву народові.

Були спроби пов'язати цю назву і з грецькими, ірландськими термінами. Дехто з вчених у первісному значенні терміна "слов'янин" вбачав "*людину, яка живе на обробленій землі; хлібороба*" і т. п. Інші пов'язували їх зі скіфами (саками) тощо.

Микола Аркас наводить версію вченого Шейноха, за якою назва "слав'яни" походить від латинського *slavus*, що означає "раб", "невільник". Бо, мовляв, нормани або варяги з півночі, ідучи Дніпром у Візантію, часто нападали на побережніх "слав'янських жителів", забирали їх у полон і за велику ціну продавали у Царгороді (Константинополі – *Г. Л.*). І у Греції, і у Римі "слав'ян" дорого цінували, бо "*то були люде здорові, трудящі і смирні*" [1, С. 62].

Довго побутувала в науці й думка, що етнонім "слов'яни" походить від "слова". Вона ще й зараз має своїх прихильників, які гадають, що слов'яни – це люди, що спілкуються між собою за допомогою споріднених слів на відміну від іноземців, які для слов'ян "німі", бо користуються незрозумілою мовою. Цю теорію у науковий обіг увів відомий чеський мовознавець Й. Добровський (1753–1829), борець за вільний розвиток рідної йому чеської мови і проти онімечення слов'ян у Австро-Угорщині.

Деякі вважали, що назва "слов'янин" включає до свого складу литовське слово *sala* – "острів", а тому, мовляв, перші слов'яни жили, на зразок англійців, на якомусь острові, що

ніяк не підтверджено. Можливо, гадали інші, перші слов'яни походять з країни з назвою Слови, як поляни з Полів, моравани з Морави, деревляни з Дереви. Але й такої країни ніхто не зміг указати.

Більшість учених схиляється до думки, що етнонім "слов'яни" є відтопонімічним утворенням. Зокрема, на території, заселеній слов'янами, багато гідронімів із коренем **слов-**/**слав-**. Його глибше значення означало "*текти, литися, зрошувати*". Тобто слов'яни – це жителі районів, де багато річок, озер, боліт? Слов'яни дійсно здавна жили у районах, багатих на річки: Вісла, Західний Буг, Прип'ять. Історія їх застає у заболочених районах, що тяжіли до Балтійського моря. Візантійці й араби не раз відзначали схильність слов'ян селитися поблизу річок на заболоченій території, огороджувати свої городи ровами, наповненими водою. Арабський письменник Аль-Бахрі відзначав, що для побудови цих городів слов'яни відправлялися на луки, багаті на води й очерет, вибирали там кругле або чотирикутне місце, викопували навколо нього рів, насипали вал, утрамбовували його, зміцнювали дошками й палями. Потім з потрібного боку робили двері, до яких прокладали міст через рів, залитий водою.

Зважаючи на поширення річкових назв, деякі вчені батьківщиною слов'ян вважали Волинь і Поділля. У районі найбільшого скупчення річкових назв, що починаються на **Слов-**/**Слав-**, між Середнім Дніпром, Верхнім Дністром, басейном Вісли і, можливо, Верхнім Одером та Ельбою, за археологічними даними, ще у I тисячолітті жили слов'яни.

Завдання для самоконтролю

1. *Який зв'язок наявний між неврами, будинами та венедами, антами та склавинами?*
2. *Окресліть територіальні межі поселень антів, специфіку їхньої життєдіяльності.*
3. *Що дало підставу вбачати в антах предків древніх русів?*
4. *Які слов'янсько-венедські сліди у топонімії можете назвати?*
5. *Озвучте відомі версії походження назви слов'ян.*

2.5. “Готсько-хозарський” елемент в українській топоніміці

Готи – група східногерманських народів, які упродовж II–VIII ст. відігравали значну роль у ранньосередньовічній Європі. Перші згадки про готів трапляються у працях істориків Тацита, Страбона, Птолемея як про племена *Gotonen*. За їхніми повідомленнями ці племена проживали на півдні Балтики, у районі на північ від дельти Вісли. Проте, деякі археологи заперечують їхнє південно-скандинавське походження.

Досить впевнено можна говорити про історію готів з 238 р., коли ті, перетнувши Дунай, вторгнулися на території римських провінціїй – саме тоді про них досить часто почали писати римські та грецькі історики.

Отже, у III–IV ст. відбувалося вторгнення готів з півдня Балтики (Нижньої Надвіслянщини) на землі слов’ян. Вийшовши до долини Західного Бугу, готи направилися до його витоків, а звідти – до Чорного моря, за Дніпро, до Криму (у 258 р. готи захопили Крим). Осівши у причорноморських степах, готи розділилися на остготів (степових готів) і вестготів (лісових готів). Кордон між ними проходив по Дністру.

Коридор, яким поволі рухалися завойовники, став межею поміж західними і східними слов’янами.

У другій половині IV ст. готи створили племінний союз на чолі з королем Ґерманаріхом, куди крім ост- і вестготів, увійшли деякі скіфо-сарматські і слов’янські племена. Цей союз, за відомостями Йордана, охопив територію від Тиси до Волги і гирла Дону, від Чорного до Балтійського моря. На такій великій площі королівство Ґерманаріха контролювало торгівлю: постачання хутра з Півночі, золота з Уралу, воску і меду. Щодо контролю над торгівлею, то королівство Ґерманаріха було попередником пізнішої Київської Русі. Готи зруйнували низку грецьких колоній, зокрема, Ольвію; з Північного Причорномор’я здійснювали грабіжницькі напади на Малу Азію й Балканський півострів; разом з гунами знищили Сарматську й Боспорську держави, підкорили багато племен і народів.

На сильний опір з боку антів наразився наступник Ґерманаріха готський король Вінітар. Саме він наказував знищити антського вождя Божа і 70 інших знатних осіб антського союзу племен (згаданого у "Історії готів" Йордана). Згодом гунський великий каган Баламир пішов переможним походом проти готів й покарав Вінітара за вбивство антського вождя Божа.

Розгромлені гунами у 375 р., остготи відійшли в Паннонію (територія сучасної Угорщини і частково Словаччини – *Г. Л.*), а вестготи – за Дунай: у Мізію (Туреччина – *Г. Л.*). Найдовше готи затрималися в Криму, переймаючи більш високу культуру місцевого населення. Згодом вони потрапили в залежність від Візантії, особливо у релігійному відношенні. Кримські готи протягом багатьох століть зберігали свою мову – ще у XVI ст. фламандцю Бусбеку при зустрічі з кримським готом у Константинополі вдалося записати близько 70 слів. Лише у XVIII ст. кримські готи остаточно зникають серед місцевого населення. Готів згадує і автор "Слова о полку Ігоревім".

Від готів на території сучасної України поки що не виявлено будь-яких надійних топонімічних залишків, хоча є думка, що тут десь була "Країна готів" зі столицею в місті *Dampstadir*, але ні її меж, ні центрального поселення досі не виявлено.

Тривалий час про кримських готів нагадували територіальна назва Готія і церковно-топографічна Готська єпархія. Особливо довго трималася назва єпархії, створеної ще у VIII ст., яка зберегла цю назву до 1783 р., коли місцеве православне (переважно грецьке) населення не перейшло в район Маріуполя (маріупольські греки). Готія як один з кліматів (районів – *Г. Л.*) держави Херсонесу Таврійського згадана поміж Чембало (Балаклавою – *Г. Л.*) і Солдаєю (Судаком – *Г. Л.*) у X–XIV ст.

Непросто щось сказати про топонім Готфрід, занотований дослідником кримської топонімії. Можливо, що це витвір німців-колоністів XVIII–XIX ст. Безперечно, до часів нової німецької колонізації епохи Катерини II відносять назву села Готендорф у колишній Херсонській губернії. Потребують детальнішого дослідження назви р. Готні – правої притоки р. Локні в басейні Верхньої Ворскли (Білгородська область у Росії) і сіл Готов'є, Ведійська та Монастирська Готень на Курщині тощо.

Услід за готами, які розпочали Епоху Великого переселення народів у Європі (IV–VII ст.), з протилежного боку, з Азії, у Причорномор'я нагрянули **гуни** – авангард тюркської хвилі кочових навал.

Вийшовши з Північного Китаю і Монголії, плем'я гунів здавна рухалось на захід, завойовуючи на своєму шляху різні країни. Сінцзян, Тарбагатай, Семиріччя, Передуралля, Середня Азія, Казахстан, Північний Кавказ, Причорномор'я – ось далеко не повний перелік територій звідки черпали гуни поповнення для своєї орди. Уперше вони невеликими загонами з'являються поміж роксоланами й бастарнами (про що вперше повідомляє Клавдій Птолемей у середині II ст.). Бастарни тоді населяли Карпати, а на лівому березі Дніпра жило сарматське плем'я – роксолани.

Приблизно 370 року гуни знищили аланів, що розміщувалися коло Меотиди (Азовського моря – *Г. Л.*) і на лівому боці Дону. Перехід Дніпра гунами на чолі з вождем Баламиром і знищення готської держави Ґерманаріха більшість істориків датує 375 роком. Частина готів під час війни загинула, частина визнала верховенство гунів, а частина знайшла притулок у межах Римської імперії на правому березі Дунаю.

Як значна політична сила гуни відомі у Європі з 377 року, коли закріпилися на території сучасної Угорщини і встановили верховенство над остготами й іншими місцевими племенами. Деякі дослідники вважають, що гуни й анти – слова-синоніми, різні назви одного поняття. Під керівництвом Аттіли вони напали на Візантійську імперію, вдерлися до Галлії і погрожували Риму.

У IV ст. на уламках готської та інших сусідніх держав виникає могутній, величезний, але недовговічний Гунігард. Після смерті Аттіли (453 р.) очолюваний ним гунський союз розпався, а гунські племена розсіялися по різних землях: від Персії до Дакії і Паннонії.

Зрушені з осілих місць, тюрки, угро-фіни, германці, слов'яни та ін. спричиняють у Європі племінні переміщення, сприяють появі нових народів і племен. Виявити у такому лабіринті якість чіткі мовні сліди цього періоду досить складно.

Гадають, що готи залишили назву річки Бог (Південного Бугу – *Г. Л.*), окремі назви річок на ***-ава*** тощо. Гунські ж утворення були перекриті спорідненими витворами інших тюркських народів і ними видозмінені до невпізнаваності.

Про колишню Гунію певний час нагадувала Гунська єпархія у Північному Дагестані, населення якого прийняло християнство ще в VII ст. Сліди інших народів гунської коаліції вбачають у назвах Хоцирської (в районі кримських Фул, від імені хоцирів – хозарських попередників), Оногірської (на схід від Меотіди жили оногури – одне з гунських відгалужень), Таматарської (майбутня Тмутаракань) єпархій [64], які порівняно з Готською існували недовго.

У топонімічній системі Східної Європи, звичайно, можна розшукати назви, що пов'язані з гунами, але ймовірність їхнього прямого зв'язку мала.

В Україні є низка топонімів: назви річок, урочищ та поселень, що нагадують про гунів. До прикладу, в басейні Південного Бугу протікає річка Гуньча, у Криму – річка Гунас, у Київській області – річка Гунище. Урочище Гунище знають у Житомирській області, а в басейні Сіверського Дінця – яр Гунчин. Основу **гун-** знаходимо у кількох сучасних українських ойконімах: Гуничі (Житомирська область), Гунча (Вінницька область), Гуньківка (Чернігівська область). Чи пов'язані наведені топоніми з гунами невідомо, однак надто вже очевидно вони перегукуються зі словом гуни, назва яких до нас дійшла книжним шляхом. І справа не у часі, оскільки назва "Готська єпархія" збереглася до XVIII ст., а гуни з'явилися вже після готів. У давньоруських літописах, до прикладу, гуни, на відміну від готів, не згадані.

До слова, візантійський мандрівник та історик Пріск Палійський (V ст. н. е.) у своїх працях щодо гунів вживає назву – уни. Можливо, це був говірковий варіант етноніму, проте знаходять і його відображення в українських географічних назвах: комоніми Уніж (Івано-Франківська область), Унів, Унятичі (Львівська область); у довоєнний час села Унів (Хмельницька область) та Унин (тепер Тererівське) (Київська область). До речі, суфікс **-іж** у першій назві вказує на прадавність назви, її приналежність

ще до Трипільської доби й водночас підтверджує її походження від від особового імені. Суфікси **-ів, -ин, -ичі**, наявні в інших згаданих топонімах, відіграють в українській мові функцію присвійності. З чого виходить, що серед особових імен наших предків були імена Ун та Унята, на честь яких і названі згадані поселення.

Проте мовознавці засвідчують, що в українській мові збереглися архаїчні терміни, які є запорукою того, що топоніми з основою **гун-** постали саме з української мовної стихії. У Львівській області слово гунина вживали на означення домотканої тканини із овечої вовни. На теренах Українського Полісся і на Лемківщині верхній одяг із грубого домотканого сукна називали – гуни, а на заході країни – гунька. Саме поняття домоткана груба тканина уже вказує на прадавнє походження виробу й терміну. І це підтверджено санскритом: слово гуна, серед кількох значень має наступне – волокно, шнур, нитки. За іншим значенням санскритське гуна означає добродійність, гідність, а гунін – добродій, достойник. Можливо, саме такий зміст закладено в українських прізвищах Гуник, Гунчак, Гун, Гунько, Гуревич, Гунченко. Цілком можливо, що ці прізвища – це прадавні назви людей, що виготовляли домоткану грубу тканину, чи шили з неї одяг.

У середині VI ст. у Північне Причорномор'я, Подунав'я і Балкани вторглись тюркомовні племена **аварів**, котрих руські літописи називали **обрами**. В одному зі старовинних документів йдеться: "*Коли імператор Юстиніан займав царський престол, якась частина племені уар і хунні втекла і поселилась у Європі. Назвавши себе аварами, вони дали своєму вождеві почесне ім'я кагана..., присвоївши собі провідне становище в племені, зберегли різні назви...*".

Авари, прийшовши з азіатських степів, заснували у Паннонії свою державу – Аварський каганат. Каганат, спираючись лише на військові підкорення та підкуп племінної верхівки різних аварських племен, мав украй слабку економічну базу, що обмежувалася екстенсивним кочовим скотарством. Саме це визначило внутрішню слабкість і недовговічність каганату. Вже у VII ст. після багатьох поразок від

візантійців і слов'ян, авари змушені були покинути Північне Причорномор'я.

На антів авари напали під проводом хана Баяна, об'єднавшись з гунами-кутугурами, на ділянці між Дніпром і Дністром, і у Прикарпатті. Згодом авари вступили у союзні стосунки з антами, хоч їм це не перешкоджало жорстоко пригнічувати своїх союзників. Давньоруський літописець зберіг спогади про непосильне іго, накладене аварами, яких він називає обрами, на слов'янське плем'я дулібів. "*Обри воювали і проти слов'ян, і примучили дулібів, також слов'ян, і насильство чинили жонам дулібським. Якщо треба було поїхати обрину, то не давав він запрягти ні коня, ні вола, а велів запрягти три, чотири або й п'ять жон у повоза і везти його обрина*" – зазначено у "Повісті минулих літ". Події того часу знайшли відгомін у художньому творі Дмитра Міщенка "Розплата", який ми рекомендуємо прочитати [92].

Невдалий похід аварів на Константинополь у 626 р. значно послабив їхню військову міць і їхній вплив на підкорені племена, у т. ч. слов'янські. Загострилася внутріполітична ситуація у самому каганаті: смерть хана Баяна розв'язала руки ворогуючим угрупованням, які почали між собою боротьбу за ханський престол. Унаслідок міжусобної війни частина аварів була знищена, інша втекла з Паннонії у франкські володіння, а згодом в Італію. У VIII ст. авари були розгромлені Карлом Великим, а у кінці IX ст. – угорцями. Згадки про них остаточно зникають зі сторінок літописів та інших джерел.

Вигнання аварів зі слов'янських племінних територій дулібів, уличів, тиверців об'єднаними силами на чолі з полянами збіглося у часі з етапом початку занепаду Аварської держави. Від цих часів на Україні лишився цікавий не тільки топонімічний, але й фольклорний відгомін. Так, у Західній Україні, де якраз і концентрувалась аварська сила, Іваном Франком, записано дві приповідки, в яких згадуються обри: "*Обре, обре, сховайся добре!*" й "*Обри, обри, ховайтеся добре, бо я лиху волю маю, пси по полю попускаю: пуц! бери!*". Ці фольклорні зразки, очевидно, відображають той етап слов'янсько-аварських відносин, на якому колишні завойовники перетворились у

жалюгідних втікачів, що засвідчено у "Повісті минулих літ": *"Були ж бо обри тілом великі і розумом горді, і бог покарав їх… Не залишилось жодного обрина. І в притча на Русі, до сьогодні пам'ятна: загинули, яко обри. Не те що племені – сліду не лишилося від них"*.

У топонімії аварська навала стосується назви Оброва, який згадується у літописі від 1125 р., у районі Переяслава (між Переяславськими валами), сіл Оброво й Обровки (1368 р.) на Тухольщині (Західні Карпати) і Пінщині (Білорусь). Подібні назви було занотовано у Полоцькій, Люблінській, Сувалківській, Мінській, Гродненській та інших колишніх губерніях Росії [64]. Поселення *Obrovice* є у Чехії.

Приблизно 635 р. у Причорномор'я з берегів Волги під проводом вождя Курбата прикочувало **протоболгарське плем'я гуногудур**, витіснивши звідти авар. Курбат об'єднав приазовських і причорноморських булгар в одну державу, відому під назвою Великої Болгарії. Вона охопила територію вздовж Азовського і Чорного морів до Дніпра. Ця азово-причорноморська Болгарія існувала порівняно недовго. Після її розпаду болгари, як і інші кочівники, відійшли на захід. Згодом на берегах Дунаю вони створили нове Болгарське царство. Тут тюрки-болгари змішалися зі своїми поневоленими слов'янами, прийнявши їхню мову і культуру.

Як і попередні народи, болгари залишили на своєму шляху певні сліди-назви. Це і м. Болгар (Булгар) на Волзі – колишня столиця Волзької Булгарії й теперішнє місто у Республіці Татарстан у Росії, і м. Болгар (воно ж Булкар, Булкер, Беленджер), і булгарські (вони ж Гітійські) гори на Волзі, і річку Булгарська Морава у Болгарії.

Низка географічних найменувань, похідних від слова "болгар (булгар)", є і в Україні. О. С. Стрижак навів такі приклади: Булгарський яр на Полтавщині, де колись протікав невеликий струмок, річка Болгар – ліва притока Можу, хутір Болгарський на Нижній Наддніпрянщині, і колишні села Болгарська Пустош на Поділлі, Болгарівка на Донбасі, Болград на Мелітопольщині і багато інших. Однак, найправдоподібніше, лише назва річки Болгар залишилася від протоболгар, а всі інші є лише

свідченням тісних стосунків з болгарами: в Україні болгари, тікаючи від турецької неволі, не раз знаходили собі надійний прихисток.

Валентин Стецюк, аналізуючи тісні мовні контакти тевтонців та болгар, територіальна межа між котрими проходила вододілом у басейні Прип'яті та Дністра, свої топонімічні тлумачення виводить на основі лексичних збігів сучасних німецької та чуваської мов. До слова, такі висновки зробили ще декілька дослідників, незалежно один від одного. Основна маса топонімів болгарського походження зосереджена на території Львівської області, а також на Волині, в Карпатах і на суміжних територіях Угорщини і Польщі. Топоніми болгарського походження, як зазначає дослідник, на зазначеній території не мають пояснення засобами слов'янських мов, але зрозумілі при використанні чуваської. Назву міста Хирів у Старосамбірському районі Львівської області, на території якого багато соснових лісів, автор виводить від чуваського слова *хыр*, що перекладається як "сосна". Назву села Гавареччина у Золочівському районі Львівської області, відомого чорнодимленою керамікою, яку виробляють за давньою оригінальною технологією випалу глини, виводять від двох чуваських слів *кăвар* та *ĕççыни* перекладених як "розпечене вугілля" і "працівник" – буквально "працівник з розпеченим вугіллям, гончар".

Болгарським за походженням, спираючись на лексичні збіги сучасних німецької та чуваської мов, автор вважає назви відомої скелястої гряди Товтр і гірського масиву Татри на кордоні Польщі та Словаччини, назви сіл Вороняки, Якторів, Куткір, Чишки, гори Камула, найвищої вершини Подільської височини та ін. [61].

У середині VII ст. в європейській частині нашої країни, окрім Великої Болгарії, був ще й Хозарський каганат – залишки колись могутньої Тюркської держави, а їхні народи – мовноспоріднені. **Хозари**, численніше й могутніше племінне об'єднання, витіснили болгар на Волгу й Дунай, вторглись у Каспійсько-Азовське межимор'я, зайняли степи Причорномор'я до Дунаю. У VIII ст. їхня влада поширилась і на лісостепові райони, за-

селені східними слов'янами. На цей період припадає активізація племен Волині, Поділля і Середньої Наддніпрянщини: виникають т. зв. Роменська (на Лівобережжі) і Борщівська (на Дону) культури, виразні попередниці матеріальних здобутків Київської Русі. Та, врешті, саме за хозарського панування визріває й те державне об'єднання, що згодом гучно заявить про себе під назвою Русі.

Хозарське урядування, як і попередні, довго не втрималося. Під тиском сусідів зі сходу й заходу, зокрема, з боку колишніх хозарських данинників: сіверян, полян, в'ятичів і радимичів, під ударами київських князів (особливо Святослава Ігоровича) Хозарія (Хозаран) розвалюється. Та ще довго після цього називається: Хозарським (а також Джурджанським) морем – повноводний Каспій, Хозарськими горами – сучасна Ставропольська височина, а Хозарським шляхом – одна з "комонних" магістралей між Чорним морем, Доном і Волгою. А у Криму поряд з Готською виникає ще й Хозарська єпархія. Хозарською називалася одна з Київських брам, Хозарське передмістя було у Константинополі. Про колишніх володарів – хозар нагадують також численні хозарські городища, одне з яких відоме на вододілі рік Можу й Коломаку, а також однойменні урочища (наприклад, у Києві близько гирла Почайни). Аж до XVII ст. генуезці й венеціанці Хозарією (Газарією) називали Крим.

На Русі хозари більш відомі під назвою козар. Ще й досі, поблизу руїн хозарської Білої Вежі знаходиться село Козари. Козаркою називабть ліву притоку Росави у сточищі Росі, а також рукав Дніпра навпроти села Келеберди на Полтавщині, де, як гадають, було стійбище козар супроти фортеці Родня – одного з опорних пунктів Київської Русі. Річка Козарка є й у басейні Случі (Східна Волинь), однак щодо походження її назви, то, можливо, вона походить від слова "козар", тобто пастух кіз. Більш імовірно, що на хозар указують назви річок Козарської (лівої притоки Ірпеня), Козаринівки (лівої притоки Вислівки у басейні Десни), болота Козарківського поблизу села Сулимівки на Переяславщині [64].

Завдання для самоконтролю

1. *Ідентифікуйте у часі добу Великого пересення народів. З вторгнення якого племені вона розпочалася?*
2. *Якими історичними подіями зумовлена межа між західними та східними слов'янами?*
3. *Перелічіть топонімічні сліди готів та гунів.*
4. *Дослідіть історичний розвиток Аварського каганату, Хозарського каганату, Великої Болгарії, а згодом і Болгарського каганату.*
5. *Яку топонімічну спадщину залишили на території України авари/обри, болгари, хозари?*

2.6. Зв'язок топонімічної системи з назвами східнослов'янських напівдержавних племінних утворень, що формували Київську Русь

Майбутня Київська Русь як держава сформувалася на ґрунті ряду східнослов'янських напівдержавних племінних утворень, з місцевих діалектів яких інтенсивно витворювалась давньоруська мова. Феодальна роздрібленість, яку так наглядно описує М. Грушевський у праці "Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст." [20], і монголо-татарська навала зупинили цей процес злиття. Що стосується української мови, то вона частково або повністю охоплює територію поширення таких племен, як сіверяни, поляни, древляни, дреговичі, волиняни (дуліби, бужани), білі хорвати, уличі й тиверці, кожне з яких більш або менш пов'язане своєю племінною назвою з місцевою топонімічною системою.

На крайньому північному сході українського етнічного масиву знаходиться частина території, яку займали **сіверяни** (басейн Десни, Сейму, Сули, Сіверського Дінця та ін.). Сіверщина межувала з землями в'ятичів, радимичів і полян (рис. 3). У кінці IX ст., звільнившись від хозар, сіверяни увійшли до складу Київської держави. Потім на їхній території склалися Чернігівське, а згодом (1098 р.) і Новгород-Сіверське удільні князівства; як плем'я сіверяни востаннє згадані у літо-

Рис. 3. Розміщення східнослов'янських племен

писі від 1024 р., хоч місцеве населення “сіверянами” називали ще дуже довго.

Сіверяни, знаходячись на східному слов’янському рубежі, мали можливість поширюватись у “Дике поле” – так називали територію, зайняту кочівниками. Що й робили під час походів новгород-сіверських князів проти половців, то у разі підтримання зв’язків з дружньою їм Тмутараканню, то у процесі формування різних державних об’єднань (наприклад, у XIII ст. з Брянським князівством). За монголо-татарської навали, з огляду на вигідне розміщення, сіверяни зазнали менших втрат. Це дало змогу їм потім поповнити поріділе місцеве населення на сході, півдні і на заході, поступово охоплюючи сусідні простори майбутніх Могилівської, Смоленської, Орловської, а з протилежного боку – Полтавської та інших областей.

Севрюки, так за литовсько-польського панування називали нащадків сіверян, тобто жителів Сіверщини (за аналогією поліщуки – жителі Полісся, пінчуки – мешканці Пінщини тощо), згодом досягають глибокого Правобережжя, Поділля, проникають у Білорусь.

У середині XVI ст. басейни всіх основних річок Середньонаддніпрянського Лівобережжя були покриті т. зв. уходами[1] жителів Черкас, Канева, Києва і т.д. У цей час майже всю лівобережну Україну називали Сіверською. Уходи жителів Черкас відображені у художньому творі Андрія Чайковського “На уходах” [100].

Прізвище-етнонім Севрюк згадано в усіх наддніпрянських і деяких східноволинських замках. Імена Севрюків належать як до християнських, так і до язичницьких давньоруських та тюркських (тюркське *sawrug – sawrag* означає “дикий”, “здичавілий”), об’єднує їх однакове звучання. З цими прізвищами, очевидно, пов’язані назви річки Саврюк у с. Ковалівці на Диканщині, озера Севрюк у басейні р. Грунь-Ташані у Полтавській області.

Племінну назву сіверян пробували пов’язувати з давньоруським словом, що означає холод (російське “север” – північ,

[1] Уходи – місця, куди жителі міст ходили на полювання, рибальство тощо

українське “сіверно” – холодно). Пояснювали виникнення цієї назви тим, що сіверяни жили північніше Києва. Інші вбачали в ній значення “суворий, жорстокий” і подібне, що ніби відповідало, як зазначає літописець, вдачі сіверян.

Однак, окрім сіверян східнослов’янських, існували ще сіверяни південно- і західнослов’янські. Одні з них проживали в м. Съверинъ на Дунаї, інші жили у т. зв. Сіверинському Банаті (тепер Валахія), ще інші (у Польщі) створили навіть своє Сіверське князівство, де ще й зараз про нього нагадує м. Севеж (*Siewierz*), що знаходиться у Сілезькому воєводстві у Польщі [64]. В Україні село Севрюки є у Хмельницькій області (А. Коваль також згадує про село Севрюки на Сумщині [29, С. 116], на сучасному етапі, очевидно, перейменоване).

На південний захід від сіверян, переважно за Дніпром, наближену до Києва місцевість заселяли **поляни**. З півночі поляни межували з **деревлянами** – мешканцями нижньонадприп’ятського Полісся, з заходу – з **волинянами**, які жили переважно у басейні Західного Бугу. На півдні постійної межі не було – все залежало від сили натиску степовиків.

Окрім киян-наддніпрянців, полянами звалося ще одне плем’я у Польщі. Назва цієї країни, як і слів “поляк”, “польський” тощо, теж пов’язана з полем. Плем’я полян відоме й на Балканах. Південнослов’янські поляни належали до словенських племен, часто називаних ще хорутанами (у латинських джерелах *Sclavi Carantani*), що охоплювали велику територію. Така повторюваність етнічних назв, вважають фахівці, не може бути випадковою. Найбільш імовірним є те, що назви племен, які простежуються в усіх трьох розгалуженнях слов’янського світу, виникли ще у період слов’янської єдності, на території їхньої прабатьківщини.

Дехто з науковців стверджує, що як бужани названі відповідно до назви річки Буг, вісляни – р. Вісла, полочани – р. Полота і т. д., так і поляни отримали свою назву від відповідного гідроніма. Для цього за співзвучністю було вибрано назву р. Поли, витоки якої починаються поблизу межі колишньої Тверської губернії, тече на півдні Новгородщини і впадає в озеро Ільмень. За переконанням автора цієї ідеї, поляни жили

у районі р. Поли, згодом переселилися південніше до Дніпра й осіли неподалік Києва. Однак сучасна наука відхиляє таке переселення з півночі на південь. Археологія засвідчує, що слов'яни Наддніпрянщини жили в передісторичний період значно південніше Києва, доходячи до Надпоріжжя і нижче, звідки їх після жорстокої боротьби витіснили хозари.

Етнічна назва полян протрималася у басейні Середнього Дніпра порівняно недовго. Якщо сіверян у літописі згадано ще у XI–XII ст., то про полян після 944 р. більше немає відомостей. Є припущення, що поляни зайняли територію навколо Києва лише у IX ст., а вже у X ст. їхня племінна назва замінюється на руські, русичі, а назва території, яку вони займали, – це Русь, Руська. Одним зі свідчень про те, що поляни є тут новоприйшлим племенем, на думку окремих дослідників, є їхня напружена боротьба за землі з уличами і деревлянами. Короткочасність самоназви полян не сприяла відображенню її у місцевій топонімії. В Україні назву села Полянецьке (села з такими назвами є у Черкаській та Одеській областях) дослідники найчастіше пов'язують з назвою полян. А назви сіл Поляни, Полянка, Полянки, Полянь, начебто утворені від одного кореня, цілком можуть походити від слова поляна – "галявина в лісі", до того ж, самоназва полян від слова "поле" існувала недовго і не могла залишити очевидних слідів у назвах поселень [29, С. 114].

У басейнах Прип'яті (правобережжя) і Тетерева жило плем'я **деревлян**, або древлян, яке мало тут декілька своїх міст (Іскоростень – сучасний Коростень, Вручий – сучасний Овруч, Малин і т. д.) та сіл, що сягали далеко на південь, підступаючи до самого Києва. Зважаючи на переміщення полян, деревляни нерідко мали з ними суперечки. Це закінчилося тим, що у X ст. Деревська земля була приєднана до Києва. І вже у 990 р. востаннє згадується назва цього племені.

І все ж, на відміну від землі полян, найменування якої було витіснене запозиченим Русь, земля Дерева, Деревська згадується в літописі не один раз: у 970 р. київський князь Святослав посадив Ярополка в Києві, а Олега в Деревській землі; Ярополк Ізяславович пожертвував Києво-Печерському монастиреві се-

ред інших і "волость Деревськую", а близько 1136 р. Ольговичі разом з половцями перейшли Дніпро, спустошуючи місцевості коло Красного, Васильєва, Трипілля, Білгорода, Києва, Желані, Вишгорода і "до Дерева" [20].

Прозорість назви деревлян – той же корінь, що й у слові "дерево" (порівняно Полісся, яке серед інших охоплює і колишню Деревську землю, похідне від слова "ліс"; звідси поліщуки) – також не дає змоги чітко розмежовувати назви, похідні від етноніма "дереви – деревляни" і слова "дерево". Можливо, до відетнонімічних стосується назва села Житомирської обл. Великі Деревичі (відома назва і Малі Деревичі). Не виключено, що з Деревською землею пов'язана й назва села Деревців у районі Овруча, одного з центрів землі деревлян.

О. С. Стрижак наголошує, що сюди не відносяться ні назви типу Дерев'яний, Дерев'яна, Дерев'яне, ні, наприклад, Дерев'янка, Дерев'янки, ні всі оті Деревини, Деревця, Деревки, Деревища, яких так багато на українській землі, ні, можливо, навіть село Деревляни на Львівщині [64].

Північніше земель деревлян, прилягаючи з правого берега Прип'яті і Західної Двіни, знаходилися поселення **дреговичів**, або **дрегвичів**. На півночі вони межували з кривичами, на сході – з в'ятичами, на заході – з ятвягами – войовничим литовським племенем. Дика лісова і болотяна місцевість давала можливість їм довше від інших племен (дреговичі ще у IX ст. влилися до Київської держави) зберегти свої особливості. Стрижак О. С. згадує, окрім прип'ятських, солунських та фракійських дреговичів у Болгарії.

На самому заході східнослов'янського світу літописець знає **дулібів**. Згадки про них вже є у 568 р., коли тут з'явилися полчища аварів, які вторглися з Карпатської улоговини, з Паннонії (території сучасної Угорщини і Словаччини – *Г. Л.*). Назва ця згадана ще 907 р., коли вони брали участь у поході князя Олега до Візантії. Свідченням великої ролі дулібів у історичній долі Східної Європи можуть бути топонімічні нагромадження на її великому просторі. Від цього етноніма походять назви деяких річок: Дуліби – лівої притоки Ольси та притоки Дулібки у басейні Березини (Білорусь); озеро Дулебське (сьогодні Дов-

бичка) під Києвом та ін. Селище *Дуліби* є на річці Білоусі, притоці Десни тощо. Села під назвою *Дуліби* є ще й зараз у Волинській, Рівенській, Львівській (2) і Тернопільській областях, а також села названі *Дуляби* – у Тернопільській області, *Долобів* – у Львівській.

Дуліби відомі не тільки на Волині; плем'я дудлебів ще у VII ст. пов'язують, наприклад, з півднем Чехії. Вчені встановили, що назва дуліби походить від дудлеби. Історично й мовознавчо найпереконливішим є пояснення, запропоноване О. Трубачовим, за яким це слово походить від германського слова *Dudl-eiba* – волинка, що у перекладі означає "країна волинок". Як відомо, волинкою, або дудою, називають духовий музичний інструмент, що має дві або більше трубок, вправлених у шкіряний мішок чи пузир, який надувається через особливий отвір. На одній з трубок виконують відповідну мелодію, а інші безперервно гудуть. Можливо, проходячи через басейн Західного Бугу, готи прозвали місцеве населення "дударями" (дудлебами), відзначаючи військову чи побутову роль цього музичного інструмента в житті племені. Недарма його пізніше названо волинкою – уже, навпаки, від територіальної назви Волинь. Волинь, як і сусідні райони, здавна славилась своїм народним мистецтвом. І не випадково саме на землі колишніх дулібів виникли назви поселень типу Скомороха у Вінницькій, Рівненській областях, Скоморохи (2), Скомороше у Тернопільській області і т. д.

Позбавившись готського й аварського гніту, жителі Надбужжя замість дулібів стали називатись **бужанами** (найбільш відомий ойконім Бужеськ – сучасний Буськ). З часом бужани перетворюються на **волинян**. Ця назва засвідчує зв'язки з м. Волинь, яке знаходилося поблизу злиття р. Гучви і Західного Бугу, і 1018 р. записане як Велинь. Це припущення дало змогу пов'язувати назву Волині зі словом "великий". Ойконім "Волинь" відомий у Помор'ї, однойменний острів є у Балтійському морі, така назва трапляється й у Чехії.

Попри багатоваріантність походження цього терміна, він залишається остаточно нез'ясованим, хоча спричинився до виникнення низки інших. Крім племінного найменування

"волиняни", відомі ще й інші "волинці", "волиняки", як звали вихідців з Волині. У самій Волинській губернії волинці чи волиняки протиставляються поліщукам – жителям Полісся, тобто лісової частини краю.

Географічні назви, похідні від слова Волинь, виникли давно: село Волинське південніше Любомля; міста Володимир-Волинський, Нововолинськ; Волинськ, Новоград-Волинськ і Володарськ-Волинськ – у Волинській та Житомирській областях.

Дослідники радять розглядати три різночасні хвилі волинського розселення: а) дулібську, що була спрямована на південь; б) бужанську – на схід; в) власне Волинську – найсхідніша, яка охопила Слобожанщину, Курщину, Запоріжжя, Херсонщину та ін.

У верхів'ях Дністра й Вісли жили **білі хорвати**. Відомо, що 907 р. хорвати разом з іншими племенами беруть участь у поході князя Олега на Візантію, а у 992 р. вже воюють з князем Володимиром. Про країну Великої, або Білої Хорватії зі столицею Стільсько вперше повідомляє у Х ст. імператор Візантії Костянтин Багрянородний у книзі "*Про управління імперією*". Хорвати тричі згадані у давньоруському писемному джерелі "*Повість минулих літ*".

Крім східнослов'янських хорватів, були ще південні (сучасна Хорватія) й західнослов'янські (Чехія й Словаччина, Західна Польща, Сілезія) хорвати. Ці численні хорватські племінні групи, очевидно, походили з якогось одного місця. Відомий чеський археолог та історик Любар Нідерле вважав, що вони спочатку заселяли Передкарпаття, а потім розселилися, зазнавши на нових місцях відповідного мовного впливу, змішавшись із тамтешнім населенням. На Балканах і у Карпатах трапляються однакові назви. Наприклад, це географічний регіон Семберія на північному сході Боснії і Герцоговини, розташований між ріками Дрина і Сава та горами Маєвиця, місто Самобóр під Загребом у Хорватії, це Старий і Новий Сáмбори – у Передкарпатті, де колись жили білі хорвати. В Україні є ще села Великий і Малий Самбори у Сумській області, назву яких запозичено приблизно у XIV ст. також з Карпат.

Місто Галич в Івано-Франківській області, село Галич Тернопільській, Малий Галич – сучасний Галац (рум. *Galați*), до назви якого спричинилися підкарпатські галичани, знаходиться на Дунаї поблизу гирла р. Прут у Румунії. Своя Чорна Гора є у Чорногорії, як і у карпатській Чорногорі та багато ін.

Деякі схожі назви трапляються у західних слов'ян, що, безперечно свідчить про єдине походження усіх слов'янських народів. Незважаючи на те, що хорватів згадують у літописах досить довго (до 992 р.), виразних топонімічних слідів від них залишилося мало. До 1947 р. на крайньому заході України були невеликі поселення Харвати (перейменоване згодом у Нагірний) і Хорвацьке (пізніше Дружний). У XVIII ст. згадано р. Хорватку в районі Василькова на Київщині [64].

Значно більше назв хорватського циклу зафіксовано на південь від Українських Карпат. Так, у Трансильванії є *Horvati* – поселення над р. Бодвою і близько р. Красної і подібні. Можливо, з хорватами пов'язані найменування типу *Chrobacze*, *Chrobaka*, *Chorbaka* у Польщі.

До найдавніших пояснень етноніма хорватів відносять спробу пов'язати його з назвою Карпат, у якій вбачають той корінь, що й у слові *карпе* – "скеля", збереженому в албанській мові, про що ми вже говорили (див.: підрозділ "Ороніми…"). Інше пояснення зводить слово хорвати до слова "хребет", під яким мають на увазі ті ж таки Карпати. За теорією походження цієї назви, опублікованою В. Г. Руделєвим, слов'янські племена до того, як вони отримали назву венедів і слов'ян, називали карбонами. Таке плем'я згадує Птолемей. Карбони жили на схід від венедів-кельтів, доходячи на півдні до Карпат, від яких, очевидно, й дістали свою назву. Від того ж кореня **карб-** походить етнонім "серб", який виник на слов'янському ґрунті (отже, не дивно, що поряд з Хорватією є й Сербія, де розмовляють сербо-хорватською мовою). Від кореня **карб-** походить і Хорват, що вперше фіксується як сарматське особове ім'я II–IV ст. н. е. Корінь **хорв-** виник на сарматській основі: слов'янське **с** ідентичне іранському **х**. Отже, виходить, що і карбони (пізніші карпіани), і серби, і хорвати – це варіанти того ж кореня, що закладений у назві Карпат [64].

Стільське городище є одним із унікальних історико-культурних комплексів (VIII–X ст.), осередком общинної та великосвітської влади Великої Хорватії, який складається зі скель, печер, жертовників, підземних лабіринтів, княжого дитинця, оборонних валів. Укріплена площа Стільського городища становила 250 га і була найбільшою зі всіх аналогічних довньослов'янських місць такого типу. Загальна довжина оборонних стін становила 10 км (рис. 4). Важливі дослідження були виконані археологічною експедицією НАН України у 80-х рр. XX ст. на території Миколаївського району Львівської області, що спричинило внесення Стільського городища до державного реєстру нерухомих пам'яток України.

У 2013 р. у рамках проекту "Невідома Львівщина" відкрито туристичний маршрут "*В Стільсько до Білих Хорватів*", розроблений і впроваджений творчим колективом громадської організації "Підкова" та археологом, кандидатом історичних наук Орестом Корчинським, який є автором відкриття та дослідником Стільського городища упродовж 30 років. Маршрут

Рис. 4. Стільське городище в уявленні Леоніда Ковриги

проходить територією Миколаївського району через низку поселень: м. Миколаїв – с. Стільсько – с. Дуброва – Стільське городище – с. Ілів. У Миколаєві об'єктами туристичного відвідування є печерні храми білих хорватів VIII–X ст. в урочищі Чорна гора; у с. Стільсько – панорама Стільського городища; у с. Дуброва – храмові комплекси з жертовним велетенським каменем, декілька скельних масивів, а також греблі на річці Колодниці, які засвідчують водне сполучення давнього міста з Дністром; у с. Ілів, розміщеному у вузькій долині, вздовж річки Іловець – Токарева гора, що височить над південною околицею села. На горі у давнину існувало городище, де досі збереглися сліди двох концентричних оборонних валів та ровів, а також розміщені на схилі три печери VIII–X ст., одна з яких – печера-кімната, видовбана у скелі. Очевидно, в с. Ілів, як і у Стільському, було городище й капище білих хорватів.

У басейні Південного Бугу і Дністра, по сусідству з тиверцями, жили **уличі**. Успадкувавши свої землі від антів, уличі разом з тим перейняли й їхню нелегку долю. Займаючи південні територій східнослов'янського світу, вони примушені були зазнати злигоднів від сусідства з усіма, хто прагнув панувати у Причорномор'ї.

Спочатку уличі проживали у пониззі Дніпра, де на початку X ст. мали, очевидно, за столицю м. Пересічен, назване так, на думку вчених, тому, що в ньому "пересікалися" Грецький і Залозний шляхи. З Улицькою землею вели тривалу й уперту боротьбу київські князі. Так, у 885 р. Олег, що володів уже полянами, деревлянами, сіверянами й радимичами, воював з уличами; у 914 р. князь Ігор іде на деревлян, обклавши їх даниною, що перевищувала Олегову. Після цього уличі покидають Наддніпрянщину і переходять у район Дністра. Очевидно, на новому місці уличі назвали частину своїх поселень іменами старих, наддніпрянських. Принаймні, за Дністром, у районі сучасного Орхеєва (Молдова) виник новий Пересічен, відомий і донині.

Під натиском печенігів уличі відходять на захід і північний захід, де й розчиняються серед карпато-волинської людності. Місцеве населення, звичайно, частину нововиниклих улицьких

осель називало за етнічним найменуванням поселенців. Так, мабуть, виникло село Улич (на сьогодні перейменоване) на Закарпатті, де протікає р. Улицька. На тому ж меридіані, але північніше, знаходиться і с. Уличне.

Відомий дослідник молдавської топонімії М. Сергієвський писав, що в українському населенні Північної Бессарабії і сусідньої Буковини заховалися нащадки стародавніх уличів або, принаймні, корінне населення, що тут живе від улицьких часів.

Як і у попередніх випадках, вивчаючи назву цього племені, вчені висловлювали різні здогади. Археологи пов'язували її з найменуванням племен, відомих ще у I–III ст. н. е. під назвою *уругундів*, або *ургів*, історики бачили в уличах жителів Геродотової Гілеї, "*лісової країни*" над Дніпром. В. Новицький, аналізуючи з один з літописних варіантів цієї назви – улучів, вважав батьківщиною уличів "*Лукомор'я*", або "*Луку морську*". На його думку, уличі – це жителі "Улуччя", утвореного за допомогою прийменника у+лука.

Але більшість дослідників вважає, що найвідоміша назва "уличі" походить з попередньої назви "угличі", теж занотованої на сторінках літописів. До цього схиляють і середньовічні західноєвропейські записи етноніма уличів, переданого як *Ulici, Uglici, Unlizi* тощо. Угличі ж могли дістати свою назву лише від якогось Угла.

Літописці пишуть про поселення Уголь. Це сучасна назва р. Оріль – лівої притоки Дніпра на Середній Наддніпрянщині. Її у давнину називали Єрель, а також Богъ. Усі три назви ріки мають близьке одне до одного значення – "крива, погнута, кутаста". Із цим Углом і пов'язував уличів російський історик XVIII ст. Василь Татіщев. Галицький історик Ізидор Шараневич у праці "*Исследования на поли отечественной географии и истории*" (Львів, 1869 р.) селив уличів у куті між Дністром і Дунаєм. Однак, історики стверджують, що на територію між Дністром і Дунаєм уличі прийшли вже маючи свою етнічну назву, проте нічого не відомо про перебування уличів на Углі-Орелі.

Якщо придивитися пильніше до нижньої течії Дніпра, то можна помітити, що вона, зливаючись із нижнім руслом Бугу, робить великий кут, всередині якого майже паралельно одна

одній протікають дві річки – Інгул, ліва притока Південного Бугу й Інгулець – права притока Дніпра, у верхів'ях яких археологи знайшли поселення уличів. Інгул в історичних пам'ятках називають також *Angul, Angulet, Wielky*, Хингулос та ін., Інгулець – Інкгулець, *Ingulet* і под.

Отже, треба гадати, що назва уличів, вони ж угличі, походять від Угла, як називали територію між Дніпром і Бугом, де зараз протікають Інгул та Інгулець. На цю територію як батьківщину уличів, вказують також лінгвісти О. Вержбовський і О. Трубачов.

Назва села Уличне (Львівська область) та назва річки Уличанка (басейн Дністра) – похідні від назви уличі.

Завдання для самоконтролю

1. *Опишіть склад та розміщення східнослов'янських племен, які сформували Київську Русь.*
2. *Де знаходилась у XVI ст. Сіверська Україна? Топонімічне відображення сіверян.*
3. *Етимологія племінних назв сіверян/севрюків, полян, деревлян.*
4. *Поясніть причинно-наслідковий зв'язок між племінними назвами "дуліби — бужани — волиняни".*
5. *Зв'язок етноніма "хорвати" з назвою Карпат. Походження племінної назви уличів.*

2.7. Топонімічний слід угрів, печенігів, половців, татар

Першими після хозарів на землю Київської русі вторглись **угри**. Літописець розрізняє *угрів білих*, які прийшли на Дунай після болгар й успадкували слов'янську землю, і *чорних*, що йшли повз Київ за князювання Олега.

Перетнувши р. Дон, угри виходять на східну частину території сучасної України у IX столітті. Кочують Слобожанщиною, Полтавщиною, проходять повз Київ наприкінці IX ст., власне у

896 р. їх знають уже на Поділлі. Звідси кількома потоками угри проходять через Галичину, землі уличів і тиверців, Валахію (історична область в Румунії, розміщена між Дунаєм та Карпатськими горами – *Г. Л.*) і Болгарію на територію майбутньої Угорщини.

Під Києвом угри опинилися у 898 р., де йшли горою, яку ще у часи літописця називали Угорською, так само називали й навколишню територію. На Угорській горі було поховано князів Аскольда і Дира. Пізніше згадується Угорська брама (Угорскія ворота), поблизу якої 1151 р. стояли чорні кочівники. Можливо, що Угорська брама була названа від Угорської гори, або, як її ще називали, Угорського урочища, оскільки у літописі вказано, що вона була неподалік Дніпра.

Освоєння Карпат і Закарпаття уграми спричинило перейменування їх на Угорські. В Угорських горах була й інша Угорська брама – можливо, якийсь карпатський перевал.

Пізніше племінна назва угорців знаходить своє відображення навіть в українському етнотопоніміконі: Закарпатську Україну називали Угорською Руссю, або Угорською Україною. Закарпатських українців – русинів – офіційно називали угрорусами чи навіть мадьяронами. Згодом українсько-угорські відносини позначаються на топонімії. Є села Угринь, Угриньківці й Угринів (тобто належний якомусь угрину – угорцеві) у Тернопільській області, Угринів та Угриничі – у Волинській області та ін. Згодом переселенці з Західної України занесли ці назви аж у Канаду, де були свого часу поселення Угринь у провінції Альберта й Угринів у провінції Саскачеван.

Багато назв, пов'язаних з угорцями, було у Карпатах (колишні Угерці, Угерці Винявські, Угерці Незабитівські, Угорці на Львівщині, Угорськ на Тернопільщині, Угорський на Івано-Франківщині та ін.; усі вони тепер перейменовані). Поселенню Угерське у Львівській області повернуто давню назву.

Угри зрідка були відомі на Україні як мадяри (самоназва) та венгри (польське *węgier*, запозичене росіянами), але топонімів від них не занотовано. Однак етнонім мадяри до нас проник у "тюркській одежі". Відомо, наприклад, що частину угорців, яких тюрки називали маджарами, було асимільовано татара-

ми. У басейні р. Орелі знаходимо її праву притоку Можарку, у Харківській області є село Мажарка. В одному з описів басейну р. Орелі згадується "*ґрунт Пилипа Маджара, козака Старосанджаровського*". Про Маджарів, один з яких колись був старосанджарським сотником і мав багато землі, пасіки, млини, броварню, фільварки з гуральнею, ліс під Новими Санджарами і т. п., зараз у Нових Санджарах нагадує кут Маджари. Це прізвище на Полтавщині досить відоме з XVII ст.

Б. С. Стрижак вважає, що угри, прикочувавши з Північного Кавказу на Лівобережну Україну, перенесли з собою і частину назв. Це похідні від їнього прізвища-етноніма ойконіми, які знаходимо сьогодні: у Дніпропетровській обл. – с. Мажари; у Житомирській обл. – с. Можари; у Харківській обл. – с. Старе Мажарове. У середині XX ст. фіксували також ойконіми: Можарівка на Кіровоградщині та Маджар у Криму. Подібні географічні назви зафіксовані й у Болгарії. Це поселення Маджаре, могила Маджар-тепе, джерело Маджарско та ін. Їх болгарські вчені також пов'язують з уграми.

Нову хвилю тюркських нападів на Київську Русь наприкінці IX–початку X ст. розпочали **печеніги**. Витіснені узамиторками і половцями-кипчаками, печеніги покинули район між Волгою й Уралом, і, переслідуючи угрів, уже у 90-х рр. IX ст. з'явилися на нижньому Дунаї. Хозарський каганат, якби не був знищений свого часу князем Святославом Ігоревичем, міг би ще якийсь час стримувати цю навалу. Печеніги ліквідували слов'янські поселення на Дону, витіснили уличів і тиверців і зайняли Північне Причорномор'я. У першій половині X ст. Печенізька земля охоплювала територію від хозарської фортеці Саркел на Дону і до м. Дістри (сучасне м. Сілістра у Болгарії – *Г. Л.*) на Дунаї.

Печеніги виявилися грізним супротивником Київської Русі. Перший великий напад печенігів, зафіксований літописцем, стався у 915 р. З ними воює князь Ігор (920 р.), від печенізької засідки на Хортиці гине князь Святослав (972 р.), а Володимир Великий з 988 р. починає будувати низку городків-укріплень, щоб уберегти Руські землі від несподіваних нападів печенігів. У 1036 р. Ярослав Мудрий у битві під Києвом цілковито роз-

громив печенігів, після чого вони так і не змогли більше зібратися з силами. З нагоди цієї перемоги князь Ярослав збудував у Києві Софіївський собор.

Витиснених у XI ст. новими ордами в Угорщину, печенігів ще довго згадували на Русі. І коли на підступах до її рубежів у 1224 р. з’явилися перші загони монголо-татарів, літописець занотував саме так: «*и зовут их татары, а инии глаголют туркмены, а друзии печенъзи*».

Як і хозари, печеніги залишили певні сліди. З їхнім етнонімом пов’язують назву поселення Печенюги у Чернігівській області, колишні назви поселень: Печеніги і Печенізький на Харківщині; Печеніжин, розміщений на річці Печеніга (відомий з XV ст.), в Івано-Франківській області. З печенігами намагалися пов’язати назви поселень Печеники на Стародубщині, Печенія у колишньому Перемишлянському повіті у Львівській області, Печоноги у Краківському воєводстві. Однак для назв цього типу бракує переконливих даних.

Не всі топоніми, що здаються відтопонімічними, пов’язані з відповідним народом. Назви можуть походити від прізвищ (типу Печеніжин, як Козарин, Болгарин, Русин), назви жителів (печеніжинець у значенні мешканець Печеніжина) та ін. Інколи на той чи інший географічний об’єкт переходить назва сусіднього об’єкта. Так, с. Печеніги у Харківській області, діставши свою назву від місцевого Печенізького поля, саме спричинилося до найменування функціонуючого у XX ст. тут радгоспу “Печенізького” й однойменного з ним “моря” – великого водоймища, створеного у долині Сіверського Дінця.

Слідом за печенігами на “землю Руську” зайшли **узи**, або, як їх ще називали, **торки**, чи, за термінологією літописця, навіть **турки**. Їхня орда була невеликою, а тому малосильною. Разом з берендеями, ковуями, косничами, турпіями, торки входили до групи *чорних клобуків*, що у перекладі означає “чорні шапки”. Гнані численними і войовничими половцями, биті русами, вони врешті визнають владу київських князів і розселюються вздовж їхніх володінь: на південному порубіжжі Переяславщини, Київщини, на Поділлі й у Галицько-Волинському князівстві та в окремих містах. У літописі згадано пере-

яславських і пороських торків. Населене ними місто Торчеськ обороняється від половців, але не витримує їхнього натиску.

Розселившись поміж місцевим населенням, торки назвали своїм етнічним ім'ям багато географічних об'єктів. Б. С. Стрижак вказує серед них на поселення Торкин у колишньому Стародубському повіті; Торчинове Городище у Богодухівському; Торське у Куп'янському; урочище Торч у районі Безрадичів на Київщині та ін.

На сучасному етапі селище міського типу Торчин є у Волинській області (зараз ця назва відома як відомий торгівельний бренд); села Торчин знаходяться у Вінницькій та у Житомирській (2) областях, Торки, Торчиновичі – у Львівській області.

Частково торків поглинули **половці** – найсильніша тюркська орда перед монголо-татарською навалою. Самі себе половці називали *кипчаками*, у Західній Європі вони більш відомі як *кумани*, німці їх іменували *Blaven*.

Назву половців пояснюють то солом'яно-білим (тобто половим) кольором їхнього волосся, яке нібито було особливо характерним для значної частини цього племені, то сивими шапками цих степовиків (порівняння з чорними клобуками (каратулями)), кизил-башами, кара-папахами і т. д.), то власною назвою однієї з орд цих завойовників.

Під назвою кипчаків половці відомі з VIII ст., а першу згадку про їхні напади на Русь відносять до 1054 р. Завоювавши простори від Західного Сибіру і майже до Дунаю, половці дали їм назву Куманських (Дешт-і-Кипчак), або Половецьких степів. Дике, чи Половецьке, поле майже впродовж двох століть було серйозним чинником у житті тодішньої України, особливо порубіжжя Переяславщини, Київщини, Поділля тощо.

Завдаючи дошкульних ударів на широкому фронті півдня Русі, обезкровлюючи її, безперервно звужуючи обжиту русами територію, плюндруючи її поселення, що регулярно відзначалося літописцем, половці й самі знесилювалися. Тим більше, що їм доводилося одночасно придушувати й опір поневолених ними залишків печенізько-тюркських орд.

І коли у 1223 р. на рубежах землі Половецької з'явилися татари, ні половці, ні руси, роз'єднані у феодальній міжусобиці,

не змогли вчинити їм адекватного опору. Війська монгольського хана Темуджина, більш відомого світові як Чингісхан, рухаючись із Персії через Кавказ, пройшли всю *"страну Куманьску"* і врешті-решт завдали половцям смертельного удару.

Зійшовши з історичної арени, половці (вони згодом злилися з Золотою Ордою) залишили по собі небагато назв. Про них, на думку вчених, нагадують села Великополовецьке й Малополовецьке у Київській області, Половецьке у Житомирській області, Полівці у Тернопільській області, назва урочища Половець на Сокальщині у Львівській області і т. д. Однак не може бути гарантії, що назви цих поселень обов'язково походять від половецького етноніма. Адже половець – це не лише представник кипчаків. Так міг називатися і житель Полового – колись фіксували такий ойконім на Полтавщині.

Більш імовірно, на думку дослідників, на зв'язок з половцями вказують колишня назва Куманівка на Бердичівщині (Житомирська обл.), та збережені назви у Хмельницькій області: Куманівка, Куманівці. Однак їхня етнонімічність не доведена, бо є також і прізвища типу Коман, Куман та подібні.

Розгромивши половців, **татари**, які ще на поч. VIII ст. вийшли з глибин Азії, витіснили їх в Угорщину і за Дунай. У 30-х роках XIII ст. вони були вже повновладними господарями Дешт-і-Кипчака, заснували тут велику й сильну державу, відому на сході від назвою **Улуса Джучі** (дослівно – вотчина старшого сина Чингісхана – Джучі), а на Русі – **Золотої Орди** (походить від назви, згаданої у московських літописах XVI ст., як пам'ять про золоте шатро ханської ставки).

Татари вперше з'явилися на землі Половецькій у 1223 р., у цьому ж році 16 червня вони розгромили на р. Калці об'єднані сили русів (щоправда, представників Суздальсько-Московського князівства там не було). Справжня навала монголо-татарів розпочалася у 1239 р., коли було захоплено Наддніпрянщину, Поділля, Волинь і Галичину, а також коли Батиєва орда перейшла Карпати. Відомим є факт поїздки Данила Романовича Галицього до столиці Золотої Орди з пропозицією відкупного, а також прохання князя Данила Романовича до тодішнього Папи Римського про військову

підмогу, замість якої він як компенсацію отримав лише титул короля та корону.

Ядром орди були вихідці з Монголії. Це з їхньою етнічною назвою пов'язані Монгольський Алтай і піщаний масив Монгол-Елса у Монголії; гори Монгол-Тау на Тянь-Шані; держава Монголістан у Середній Азії, що утворилася після розпаду держави Улуса Джагатая – іншого сина Чингісхана, та ін. У результаті розпаду Золотої Орди утворилися Астраханське і Кримське ханства, Ногайська Орда, Казанське ханство, Велике князівство Московське, Сибірське, Казахське та Узбецькі ханства.

Цікаво, що розквіт імперії Чингісхана у XIII столітті сучасні вчені частково пов'язують з кліматичними змінами. Так, згідно з результатами дослідження американських вчених, які стосувалися вивчення річних кілець давніх сибірських сосен у Монголії, сходження Чингісхана збіглося з періодом найм'якшої і вологої погоди за більш ніж тисячу років. У подібних умовах трава росла надзвичайно швидко, забезпечуючи кормом монгольських скакунів. У доповіді, опублікованій у журналі Національної академії наук США – *Proceedings of the National Akademy of Sciences*, йдеться про те, що період який передував початкові правління Чингісхана, характеризувався надзвичайною посушливістю. Проте у часи активного розширення імперії, тобто з 1211 по 1225 рр., у Монголії устались незвично м'який клімат з регулярними опадами та помірними температурами. Як слушно підсумовує одна з дослідниць, Емі Хессл, перехід від надзвичайно посушливої до надзвичайно вологої погоди у той час не став ні головним, ні єдиним чинником, але завдяки цьому виникли ідеальні умови для появи сильного харизматичного лідера, який зумів зібрати армію і зосередити владу у своїх руках [46].

Відповідно до Львівського літопису напади татар на Україну відбулися у 1558, 1567, 1575, 1588, 1590, 1594, 1618, 1619, 1620, 1621 та 1633 рр. Автор Острозького літописця відмітив напади татар і турків на Україну у 1512, 1516, 1519, 1524, 1527, 1532, 1534, 1550, 1564, 1568, 1575, 1577, 1605, 1606, 1607, 1608, 1616 і 1618 рр. [4, С. 58, 60–61]. О. А. Бевзо вважає, що за кіль-

кістю і достовірністю звісток про напади татар і турків на Україну Львівський і Острозький літописи, як документи, написані невдовзі після подій, мають значення першорядного джерела. В обох цих літописних джерелах звістки про напади татар і турків на Україну мають переважно лаконічний характер. Так, перша звістка про напад татар на Україну у 1512 р. Острозьким літописцем сформульована так: "*Татар поражено під Вишневцем*" [4, С. 125]. Події, що передували цьому розгорталися таким чином. Перекопський хан Менглі Герей, весною 1512 р. вторгнувся в українські землі, що перебували на той час під владою Польщі, і з загоном у двадцять п'ять тисяч осіб розмістився між Буськом і Олеськом. Звідси татари розбрелися у всіх напрямках, нещадно грабували та розоряли міста і села, забриючи населення у полон. Польські війська під командуванням М. Каменецького і литовські очолювані К. Острозьким своїми вдалими діями розгромили татар під Вишневцем (з 1939 р. Вишнівець – містечко у Тернопільської області – *Г. Л.*), які зосередили тут усе награбоване майно і полонених, збираючись повертатися назад. З полону звільнили близько п'ятнадцяти тисяч жителів, відібрали награбоване добро, одночасно забрали близько десяти тисяч коней, що належали татарам.

Вже у 1516 р. відбулися найбільш спустошливі напади кримських татар на Поділля і Волинь. За свідченнями джерел, була зовсім розорена територія на сорок миль уздовж і стільки ж вшир, над населенням чинили неймовірні насильства і грабунки, було забрано в полон понад п'ятдесят тисяч осіб. На запитання польського короля Сигізмунда I до Менглі Герея, чому, перебуваючи у мирних відносинах з Польщею, він дозволив своїм людям розоряти польські землі, хан відповів, що це зроблено без його відома людьми, яких він не може утримати в покорі. Саме з цим нашестям татар пов'язує польський хроніст М. Бельський початок дій українських козаків. Перший похід козаків під Білгород та перші бої з татарами і турками під Очаковом були вдалими. Згодом кількість козаків збільшувалася, а походи проти татар і турків щоразу множилися.

Зруйнувавши багато сіл і міст, монголо-татари винищили й немало місцевого населення. Проте майже повсюдно збереглися власні географічні назви, які виникли ще до навали.

В Україні єдиним найменуванням, занесеним сюди саме монголо-татарами, вважають яр Могол у колишньому Роменському повіті на Полтавщині (тепер Сумська область). Можливо, що ця назва свідчить про якогось монгола, або могола, як їх ще називали не тільки в Україні (порівняно: Великі Моголи – династія феодальних правителів у XVI–XIX ст. в Індії, могольська мова в Афганістані).

Значно більше в Україні власних географічних назв, утворених від слова "татари", як спочатку називали монгольське (нетюркське) плем'я, до якого належав сам Чингісхан і його внук Бату (Батий). До речі, це ім'я також відображене у топонімії України. Крім Батиєвої гори в Києві (на Солом'янці), де, як гадають, зупинявся Батий під час облоги Києва, Батиєвої брами (на схрещенні вулиць Володимирської і Великої Житомирської), Батиєвих курганів (за Либіддю, поблизу Васильківської дороги), згадують також якусь Батиєву гору у Карпатах та ін. У Радехівському районі Львівської області є села з назвами Ордів та Батиїв.

У XV ст., вже у часи кримсько-татарської агресії, Татарією, або Татарською стороною, називав усе лівобережне Задніпров'я мандрівник Амвросій Контаріні, який переправлявся через Дніпро 1474 р. у Черкасах. Татарськими називали не тільки переправи через Дніпро, Ворсклу, Псел, Сулу, Дінець та інші українські річки, але й шляхи, що там проходили.

До переліку топонімів дослідники додають Татарське поле поблизу Чигирина; Татарську гірку у районі Чернігова; поселення Татар-Орель – на місці пізнішого м. Богополя (теперішній Первомайськ). Особливо багато пов'язано з цим коренем назв населених пунктів: Татарський, Татарчина, Мала Татарщина, Татарина, Татарка на Полтавщині, Татариська у Хмельницькій області, Татаринка на Вінниччині, Татаринівка на Житомирщині, Татарка на Буковині. Є село Татаринів у Львівській області, широко відоме село Татарів – осередок рекреації й туризму у Івано-Франківській області.

З цим же компонентом нерідко можна знайти і назви окремих поселень, наприклад, Татарський Кут у с. Станівцях Долішніх Чернівецької області.

Але чи не найбільше занотовано таких назв у гідронімії, особливо на Лівобережжі. Так, О. С. Стрижак згадує струмок Татарин у с. Гамаліївці Полтавської області, потік із такою ж назвою у с. Венеславівці поблизу р. Псел. Татарками називають притоки Бистриці у Передкарпатті, Самари на Дніпропетровщині, Середнього і Нижнього Дніпра, Нижнього Рогачика на Херсонщині, Сучави у Східних Карпатах та багато інших. Татарським зветься одне з озер неподалік с. Баранівки на Полтавщині, а Татаровим – болото в долині р. Жолведі на Чернігівщині. Багато таких назв, природно, є й у Криму (урочища Татаркой і Татар-Османкой) [64]. Чимало на Україні є й Татарських могил. Одна з них носить аж дві назви – Татарська і Турецька (у с. Великій Лепетисі на Херсонщині), що є свідченням татаро-турецької агресії та її краху.

Про турків ще нагадує Турецький вал, який простягається майже від Запоріжжя і до гирла Дніпра вздовж його лівого берега. У тому ж районі є Турецькі фортеці. Відомий Турецький міст у Кам'янці-Подільському, Турецька гірка – у Цюрупинську, Турецький потік – на Івано-Франківщині, Турецьке кладовище – у с. Царициному Куті поблизу запорізького Великого Лугу. До цієї ж групи, очевидно, належить і місцевість Турок під Уманню, р. Турська поблизу р. Кримки на Нижній Наддніпрянщині та ін.

Завдання для самоконтролю

1. *Топонімічна спадщина угрів.*
2. *Окресліть географічні межі Печенізької землі у першій половині X ст. та хронологію нападів печенігів на Київську Русь.*
3. *Дешт-і-Кипчак — як вагомий чинник у житті України впродовж XI–XII століть.*
4. *Ознайомтеся з історією коронування Данила Галицького Папою Римським; подальшою долею князівської корони.*
5. *Татарські, турецькі топоніми на теренах України.*

2.8. Литовсько-польське назівництво на українських теренах

Упродовж XIV ст. майже всі українські землі, за винятком Галичини та Західної Волині, які з 1387 р. перебували у складі Польщі, і Закарпаття, захоплених Угорщиною, поступово опиняються під владою Литви. Литовська держава, захистивши Південно-Західну Русь від монголо-татарського іга, була меншим злом для населення цих територій, більше того, у нових умовах більш-менш успішно розвивалася й культура цих народів.

За литовської доби виникло багато нових ономастичних витворів. Найпомітнішими серед них стали прізвища типу *Литвин*. Первісно литвинами *Lithuani*, *Litwani* називали литовців: це слово утворено за допомогою суфікса **-ин** від *Литва*, як русин, турчин, татарин ...

Але справжніх литовців, очевидно, на території українсько-білоруських земель було не так уже й багато. *Литвинами* на Україні стали називати білорусів, які раніше від українців увійшли до складу Литви. З часом цю назву було поширено на носіїв північноукраїнських говорів, що межували з білорусами.

Разом з прізвищем *Литвин*, поширення якого відстежував О. С. Стрижак на Стародубщині, Новгород-Сіверщині, Глухівщині, Полтавщині, Київщині, Підляшші і т. д., а згодом майже на всій українській території, він знаходить також *Литвиненків* (Наддніпрянщина), *Литваків* (Закарпаття, Полтавщина), *Литвишків* (Лівобережжя), *Литвищенків* (Чернігівщина) і т. п. Трапляються й *Литовці*, як, наприклад, називався один з козаків Лукомльської сотні Лубенського полку, що входив 1649 р. до складу війська Богдана Хмельцького. Козак *Литовченко* 1767 р. згадується на Гадяччині і т. ін.

Прізвища-етноніми цієї групи густо відображені у системі географічних назв України. Закономірно, що такі назви тяжіють до тих районів, де у минулому проходили межі Литовської держави: *Литвинове* гирло Нижнього Дніпра, *Литвини* – *ли-*

ман на Херсонщині, *Литвинів* – *лиман поблизу Каховки і т. д.* Цікавими є найменування типу *Литовський*, як називають острів під Овручем (Житомирська область); замок XVI ст. у Києві, де була *литовська адміністрація*; провалля на Зіньківщині (Полтавська область) і пасіка XVII ст. неподалік городища Каменного – обидва поблизу кордону *Литовсько-Польської* і Московської держав; села *Литвини*, *Литвиненки*, *Литвинівка* є у Полтавській області.

Безпосередньо від прізвищ, уже засвоєних українцями, походять назви урочищ, поселень типу *Литвинівка*, *Литвиненків*, *Литвиненки*, можливо, *Литвинівський*, *Литвинівщина*, яких багато на Середній Наддніпрянщині.

Крім *литовців*, із Прибалтики на Україну заходили й *латиші* – про це свідчать прізвища типу *Лотиш*, *Лотишенко*, *Лотишка* і похідні від них назви, наприклад, назва села *Латишівка* у Полтавській області, назва урочища *Латиші* у селі Бабиному Херсонської області і подібні.

Давні зв'язки Наддніпрянщини і Західної України з народами Прибалтики відображали назви поселень типу Пруси і Прусинів (від прусин, як русин, угрин, сербин). Такі назви фіксували на Київщині, Львівщині, Тернопільщині, тепер вони, здебільшого, перейменовані.

Про переселення народу з Прибалтики засвідчує назва села Ятвяги у Львівській області, якому 22 жовтня 2013 р. повернули історичну назву (Прибілля), с. Жмудче у Волинській області; можливо, Корсів у Львівській області, Корсині у Волинській області тощо.

Загалом дослідники зазначають, що варте подиву те, як мало залишилося у пам'яті народу спогадів про перебування українських земель у складі *Литовської* держави. Вочевидь, наступні події польської доби, пов'язані з формуванням нової української державності, затерли ці давні спогади. Однак запозичення з балтійських мов, насамперед з *литовської*, утворюють один з найколоритніших пластів української мови. Словами балтійського походження, якими активно послуговується українська *літературна* мова, є: баюра, блазень, валандатися, верша, відлига, вовкулак(а), гаразд (*литовське* *geras* – "добре"), гилити, гомілка,

грудка, гультяй, ґеґнути, ґринджоли (литовське *grįžulas* – “дишло”, “поворотний круг”), джиґун, джинджеруха, жабуриння, заграбастати, заклякнути, зозуля, капшук, карати, картати, кепсько, кишіти, клишоногий, клумба, клуня, клякнути, ковінька, копа, локшина, мул, пампушка, пастка, пелька, путря (литовське *putra* – “простий суп з крупів”), садиба, стодола, скирда, толока, трощити, шалапут, шлунок, шнипорити (нишпорити), шнипорка (нишпірка), юшка і багато інших [38]. Досі широко вживаними є такі діалектичні слова литовського походження, як бузько, мешти, жвір (у значенні грубий пісок) – це у західних говірках, а у східних, зокрема сіверських, – бутліти, побутліти (про матеріал – “зотліти”, “зігнити”, литовське *pūti* – “гнисти”); гала′світи[1] (у виразі “по галасвітах ходити” – від литовського *galas* – “край, кінець” + українське *світ*), пу′ня (невелика клуня, сарайчик), ру′пити (кортіти, від литовського *rūpėti* – цікавитися, хотіти), шамотіти (у виразі “не шамоти!” – від литовського *šemeta* – “неспокійна людина”), численні українські прізвища на **-ук, -юк**. Серед українців дотепер поширені десятки прізвищ литовського походження – Бутейки, Борейки, Войшвілло, Бурбелло, Бутовичі, Нарбути, Гудовичі, Довнар-Запольські, Домонтовичі, Радивил(ов)и, Довгал(евич)і, Солтичі та ін.

Така жива наявність численних літуанізмів в українській мові у різних галузях лексики свідчить про незаперечний історичний внесок литовців у формування українського етносу. Численні назви гідронімів, ойконімів, урочищ, литовське походження яких доведене, переконливо засвідчують те географічне середовище, в якому литовсько-українська етнічна й мовна взаємодія розвивалися впродовж століть. Відзначимо, що і литовська мова характеризується численними українськими запозиченнями, більшість з яких прийшли до неї безпосередньо за часів Великого князівства Литовського (ВКЛ). До прикладу, досить згадати декілька найтиповіших з-поміж детально досліджених А. Непокупним, Ю. Лаучюте, Е. Гриневецкенє та іншими: *akraicas* < окраєць, *anūkas* < онук, *dieška* < діжка, *gagan~çius* < каганчик, *kazokas* < козак, *kurapka* < куріпка, *Nepras* < Дніпро, *privietoti* < привітати, *striekà, strichà* < стріха, *trivoti* < тривати, *ulioti* < гуляти, *večerioti* < вечеряти тощо.

[1] Правопис збережено відповідно до поз. 38 у списку літератури

Відомо, що традиційно "власне Литва" охоплювала (окрім сучасної Литви) майже всю теперішню територію Білорусі (крім Полоцька, Вітебська, Гомеля й Мозира з околицями), Підляшшя і північно-західну третину Стародубщини. У сучасній науці вважають, що литовсько-українська етнічна межа у часи ВКЛ могла бути лише у Західному Поліссі. Значно краще досліджено литовсько-білоруську межу епохи ВКЛ. У таких дослідженнях вчені послуговуються відомостями про віровизнання населення, його матеріальну й духовну культуру, прізвища, археологічні, історичні і, зокрема, топонімічні матеріали. Як з'ясувалось, ойконіми литовського походження характерно вирізняються суфіксом ***-ишки*** (литовські: *iškė(s), -iškis, iškiai*), який властивий лише литовським топонімам. Близько 40 сіл з такими суфіксами нараховують лише у Західній Білорусі і ще шість – на Сувалщині у Польщі. В Україні такі назви збереглися лише на Лівобережжі, зокрема, на півночі Сумської області: Клишки, Полошки, Обложки. З-поміж інших назв з характерними литовськими суфіксами ***-ани, -ейки, -ейші, -ойці***, у Чернігівській області репрезентовані ще Білейки, Шумейки, Шумейків.

Литовський суфікс ***-ишки*** білоруси іноді замінюють слов'янськими ***-ище, -ичі***, іноді ***-иха***. Прикладами можуть бути Шатрище, Баничі у Чернігівській області (від литовського *šapas* – солома), поряд з Шумейками й Білейками.

Ойконіми Литва, Литовці, Литвяни тощо виникли у різний час на околиці литовської етнічної території та у колишніх литвомовних островах. На Лівобережжі вони можуть походити як від етноніма, так і від назви колишніх підданців ВКЛ.

Є окреме припущення, що там, де переважають назви зі слов'янськими коренями й литовськими суфіксами, засновниками поселень, вочевидь, були слов'яни, згодом літуанізовані (политовщені) у початковий період ВКЛ. Має місце і зворотне твердження, де корені назв литовські, а суфікси часто вже пізніші, слов'янські.

Історики, на підставі аналізу наявних археологічних, етнографічних і лінгвістичних даних, роблять висновок, що у XIV ст. південно-східна межа поширення литовської мови ста-

ла стійкішою і незначно змінювалася аж до Люблінської унії (1569 р.) або й дещо пізніше. Перехід з литовської мови на білоруську у південно-східній частині литовської етнічної території розпочався за часів Яна Казимира (друга половина XVII ст.) після шведських і козацьких воєн, які разом зі стихійними лихами (голод, нова пошесть чуми) вигубили значну частину людності. Нові поселенці, прибулі з руської частини ВКЛ, сприяли зміні мови серед уцілілих місцевих жителів.

Зауважимо, що на теренах сучасної Білорусі найсприятливіші умови для тривалого існування місцевого балтійського населення після прибуття слов'ян залишалися на вододілах річкових сточищ. Окрім литвомовних островів, у сусідніх слов'янських повітах, за часів ВКЛ, оселялися литовські феодали. Їхні поселення: маєтки, фільварки, а також околиці поселень, здебільшого мали литовські назви, а після хрещення литовців там засновано католицькі парафії.

У добу ВКЛ Стародубщина й Чернігово-Сіверщина стали особливо привабливими теренами для осадників (переселенців) із власне Литви й Білорусі – насамперед завдяки своїм природним ресурсам і низькій щільності заселення. Спочатку тут розвивалися переважно промисли (уходи), а пізніше – скотарство й хліборобство, головним знаряддям селянина було рало із залізним наконечником, а тяговою силою – коні. Відбувалися певні вдосконалення сільгосптехніки – з'явилися вітряки й водяні млини, більші серпи, довші коси на двометровому окіссі з промовистою назвою "литовки", а також литовські ціпи. Отже, залюднення нових територій Сіверщини супроводжувалося етномовними контактами й культурним обміном між різними різноетнічними групами населення.

У XV ст. почастішали втечі українських селян від своїх панів, зазвичай з західних районів, де феодальний гніт був тяжчий. Феодали східних місцевостей та їхні управителі, маючи потребу робочої сили, всіляко залучали до своїх маєтків втікачів різноманітними пільгами та обіцянками.

За півтораста років процес литовського осадництва набув такого розмаху на Чернігівщині, зокрема Сіверщині, та у прилеглих князівствах по р. Оці, що спричинив політичну кризу

1500 року й перехід князівськофеодальної верхівки цих земель разом з усією маєтністю й територією під владу Москви. Цією подією розпочалося сторіччя литовсько-московських воєн за втрачені землі.

До XVI ст. землі теперішньої Полтавщини, Переяславщини і далі до Десни й Сейму через постійні наскоки татар і вибирання ясиру практично обезлюдніли, їхнє повторне заселення з півночі (через литовське осадництво) й заходу стало можливим лише внаслідок оборонних зусиль Речі Посполитої через організування козацтва на степову сторожову службу, досвід якої був набутий на Правобережжі від початку XV ст. У контексті сказаного привертає увагу пасмо топонімів з коренем ***лит-*** на Полтавщині (про які ми вже згадували) та безпосередньо на схід від неї (Литвиненки, Литвини, Литвинівка, Литвяки).

Відомо, що у XIV ст. на Лівобережній Україні структура сільськогосподарського виробництва разюче відрізнялася від Галичини, де за сторіччя панщина виросла вшестеро, та Волині, де вона тривала три дні на тиждень. На сході, у величезних латифундіях магнатів бракувало робочих рук. Тут оголошують "свободи" (звідси назва багатьох населених пунктів "Слобода") – пільги від панщини та повинностей на 10–20 років, що значно приваблювало втікачів з Правобережжя. Залюднення слобід почалося відразу після Люблінської унії, а перші терміни слобод закінчувалися у 1580 рр., і встановлення повинностей зумовило обурення серед людей, котрі вже звикли до волі й неохоче приймали панщину, навіть тоді, коли вона була менш важка, ніж та, що була колись вдома. До прикладу, у 1618 р. у латифундіях князів Вишневецьких, після закінчення пільгових років, майже половина селян подалася за кордон – до т. зв. Дикого поля. Сприяла цьому і тодішня слабкість Московської держави, яка по династичній кризі програла війну з Річчю Посполитою і щойно знову відступила їй Чернігово-Сіверщину.

Ментальність осадництва дійшла до наших часів у назвах Галишки, Голишки Білорусі, Галяво Полтавщини, урочище Галое на Гомельщині (адже ***galas*** – "кінець, край, межа"). Якісь оселі виникали на перехресті доріг – розсоші – як-от: с. Криски

Чернігівської області; порівняно м. Россошь на Орловщині = ***šónas*** – "бік, сторона", ***kryžkelė*** – "перехрестя доріг".

Поселення литовських осадників, виникли при відхиленні від уторованих шляхів, дістали назви: Шалигине (Сумська область), Шалагірь (Білорусь) – буквально "Бічний Ліс", а також колишня назва села Хмільниця – Шумлай (Чернігівська область), тепер = ***šalinis*** – "бічний", ***šalintis*** – "уникати".

Цілком природні литовські назви сіл від кореня "бути, існувати": т. зв. Бутівка (2), Старобутівка і Кербутівка Чернігівської області: = ***butas*** – "оселя, помешкання", ***būtis*** – "буття".

А також Карабутове у Сумській області. Пов'язаний цей корінь і з прізвищами давньої чернігівської шляхти – сотника Бутовича, хорунжого Нарбута, відомого з історії новгород-сіверського князя Корибута = ***kerti*** – "відокремитися", ***keróti*** – "розростися, розгалузитися", ***narinėti*** "шукати".

У ті важкі часи люди нерідко жили бідно. У Сумській області, у передмісті Глухова колись фіксували ойконім Веригіні, Варгинишки є у Білорусі, Ворожба у Сумській області і Воробжа у Курській області в Росії, промовиста польська назва *Biedaszki* походять від слів: = ***vargti*** – "бідувати", ***vargingas*** – "бідний, убогий".

Траплялися і підупалі села – Обложки, порівняно Облоги Сумської області: = ***ablužti*** – "обломитися, підупасти". І вже цілком розвалені – Полошки, порівняно Палуж Білорусі, польські *Poloski, Paaszki*: = ***palūžti*** – "зруйнуватися". І зовсім маленькі хутори: Мажугівка у Чернігівській області = ***mažokas*** – "малесенький". І окремі хатинки, хижки: Лушники у Сумській області = ***lūšna*** – "хижа, хата" [48].

На відкритому ландшафті або почленованому рельєфі найчастіше осаду закладали поблизу води:

– у долині річки, яка завжди могла дати додаткове харчування: Ловинь річка і село у Чернігівській області; р. Ловра в селі Нарбутівка, порівняно польські *Lowin, Lowinek і Lowcza* = ***lóvys*** – "корито, гирло";
– неподалік ставка чи болотця: колишні назви Кудрівка, Кударі, ріка Кудрявець на Київщині, вулиця Кудрівський узвіз Києва = ***kūdra*** – "ставок";

- яру (по-місцевому – проваля) або перекату річки: ріка Рева у Чернігівській області, село Ревушки Волинської області; порівняно часте прізвище в Глухові Рева = ***rėva*** – “перекат”;
- потоку, струмка: с. Нориця Чернігівської області, с. Норинськ у Житомирській області, с. Понори у Чернігівській області, порівняно с. Понуровка на Брянщині, колись існували села Нара і Понора на Оці (тепер на карті фіксуємо лише м. Наро-Фомінськ Московської області) = старолитовське ***narà*** – “потік”, “біля потоку” ***Panaras, Panaru***;
- за болотом: численні Заболоття є, очевидно, кальками з початкової литовської назви *Užubaliai*, від ***pala, bala*** – “болото”;
- моря: у сучасній литовській мові ***pajūris*** означає “морське узбережжя”, “примор'я”. Загальна назва “*баюра*” засвоєна українською мовою в часи, коли одним зі значень цього слова було (і досі є у котромусь з живих литовських діалектів) значення “звичайна калабаня”.

Крім того, як стверджують вчені, хоча численні притоки Десни й зазнали пізнішого впливу від слов'янського *десний* – “правий“, проте сучасні історико-порівняльні дослідження невблаганно ведуть до визнання цієї назви літуанізмом = ***dysti*** – “зростати, більшати”. На головному водному шляху Чернігово-Сіверщини, на Довженковій зачарованій Десні, були численні рибальські села: Жукля, Жукотки, Жуківки = ***žvejóti*** – “рибалити”, ***žvejoklė*** – “рибалка”.

- були особливі рибні місця: с. Жавинка у Чернігівській області = ***žuvynė*** – “рибне місце у затоці”;
- озера кишіли рибою: голованями (с. Шабалинів у Чернігівській області = ***šapalas*** – “головань”); лящами (судаками) (оз. Стеркове неподалік Новгорода-Сіверського = ***sterkas*** – “судак”).

Придеснянські озера і урочища досі завдячують своїми назвами то литовському коневі: оз. Жиргань = ***žírgas*** “кінь”, то литовському лошаткові: урочище Кізючеве Чернігівщина

(с. Волинка) = ***kuinas*** – "лошатко", то литовському голубові: озеро Коровель = ***karvelis*** – "голуб" [48, С. 67].

Річки – притоки Десни часом були й зовсім маленькими: р. Мена (і місто Мена у Чернігівській області, село Мяна у Білорусі), р. Менка у сточищі Оки = ***menkas*** – "дрібний, слабенький".

Серед українських топонімів, зокрема, гідронімів, литовського походження Анатолій Непокупний виділяє назви, що походять від етнонімів (наприклад, річка Литовка), антропонімів (річка Любартиха) та апелятивів (річка Кудринка = ***kūdra*** – "ставок"). Для підвищення надійності етимологій учений залучає додаткові відомості, зауважуючи, що часом досліджуваний топонім походить від литовського слова, яке може вживатися в тих-таки місцевих говірках; іноді ймовірність литовської етимології топоніма зростає внаслідок збереженості його словотвірної структури. Також простежується і слов'янізація балтійських назв, до яких відносять флективну, словотворчу, перекладну та народно-етимологічну адаптацію топоніма.

Поляки. Утворення польської держави почалося з поступового об'єднання племінних князівств давньопольських слов'ян, починаючи з V–IX ст. Ранньофеодальна держава сформувалася в XI ст. Ініціатором об'єднання польських князівств стало племінне князівство *віслян*, що мешкали в околицях Кракова. Однак у 874–885 рр. процес становлення польської держави був призупинений через завоювання її сильнішою західнослов'янською державою Моравією. Можливо, саме у цей час відбулось охрещення частини польських слов'ян за східним обрядом. У Кракові було впроваджено єпископство і служба відбувалася за східним обрядом. У 906 р., після занепаду Великої Моравії, землі віслян увійшли до складу давньочеської держави.

Формування Великопольської держави розпочалося за першої князівської династії *полян* Попелідів у Ґнєзно, і завершилося за династії князів П'ястів. У 962 р. князь Мєшко I уклав угоду зі щойно утвореною Германською Священною Римською імперією й одночасно з Чеською державою, одружившись з донькою чеського князя Болеслава I Грізного – Дубравкою. Саме вона й спонукала свого чоловіка прийняти латинський обряд.

Католизація поляків мала негативні наслідки щодо розвитку польської мови, гальмувала розвиток польської літератури. Слов'янська абетка у поляків була заборонена, а натомість створена нова писемність на основі латинської абетки. Масові заворушення й антагонізм у Польщі виникали внаслідок боротьби за існування двох протилежних сил: феодалів з чужою ідеологією (у вигляді релігії) і простого народу з ідеєю повернення рідної віри. Німецький церковний діяч і хроніст Тітмар Мерзебурзький (975–1018) писав, що у Польщі при Болеславі Хороброму вибивали зуби тим, хто під час посту їв м'ясо. Цікаво, що сам автор свідчень схвалював подібні речі задля встановлення "*права Божого*". Матильда Лотарінзька, маркграфиня Тосканська (1046–1115) у листі до сина Болеслава І (Мєшка ІІ) писала: "*твій батько добивався залізом того, чого проповідники не могли добитися словом*". Впровадження офіційної та богослужебної латинської мови стало причиною суцільної безграмотності простого народу, оскільки освіту отримували тільки представники вищих класів.

У контексті виниклих територіальних суперечок між Польщею і Чехією за Сілезію, у середині XI ст. для укріплення суверенності польської держави було запроваджено коронацію короля. Почали поступово відновлювати церковні організації, чому сприяло призначення єпископів польського походження.

У 1226 р. Польщу почали завойовувати хрестоносці. У 1234 р. папською буллою було оголошено всі завоювання Ордена в Польщі його власністю. За папським наказом у 1237 р. відбулося злиття Тевтонського ордена з орденом Мечоносців у Прибалтиці, що сприяло посиленню впливу Священної Римської імперії. У цей час відбулося вторгнення татаро-монголів у Польщу, зупинене однак виснажливими війнами на Русі. Історики пишуть, що у 1242 р. Олександр Невський розгромив хрестоносців на льоду Чудського озера (загалом сумнівний факт, згодом спростований Ярославом Дашкевичем [21] – *Г. Л.*). У 1260 р. Тевтонському ордену завдала значної поразки Литва. Але, проводячи тиху колонізацію, німецькі правителі швидко змінили етнічний склад населення і від'єднали Помор'я й Сі-

лезію від Польщі. Завдяки Ґрюнвальдській битві у 1411 р. на довгий час було припинено германську агресію у Польщі.

Кордон Польщі з Київською Руссю ще у X ст. проходив по Віслі і простягався до Кракова, т. зв. "Червенські городи" – були споконвічно Руськими містами і мали абсолютно східнослов'янський характер (племена західних дулібів). Руська, тобто українська, людність компактно заселяла ввесь правий берег Вісли. За часів раннього середньовіччя поляки становили значний відсоток на теренах сучасної України. Зокрема, йдеться про військових поселенців, захоплених Ярославом Мудрим після походів на Польщу 1030–1031 рр. (внаслідок яких Червенські городи були остаточно приєднані до Київської Русі) і розселених ним у долині річки Рось, де вони займалися сільським господарством й згодом асимілювалися.

Найбільша хвиля польської колонізації України розпочалася у XVI ст. з захоплення польськими магнатами Галицько-Волинського князівства. Ще до об'єднання з Литвою, Польща приєднала Волинь, Брацлавщину, Київщину і частину Лівобережної України. Після Люблінської унії до XVIII ст. кількість переселенців з Польщі постійно збільшувалася, польські магнати значно розширили свої володіння "від моря й до моря", почали нещадно гнобити народ. На Україні це спричинило визвольну війну проти шляхетської Польщі, очолювану Богданом Хмельницьким, яка завершилсая укладенням домовленостей між визволеною частиною України і Росією (1654 р.).

У 1717 р. у зв'язку з московсько-польською боротьбою почався поступовий геноцид українського населення, створений проект "*на зніщеннє Русі*", початок полонізації українців. У Проекті було записано: "*скасувати всі церковні школи (православні) і заборонити мужицьким дітям побирати будь-яку науку*", бо вони не піддаються латинізації.

У XIX ст. Галичина у складі Польщі була доволі відсталою, водночас у Прусській Польщі було зафіксовано успіхи у землеробстві та промисловості, хоча між поляками й німцями була постійна прихована й неприхована ворожнеча, адже німці завжди прагнули онімечувати слов'ян, як, зрештою, поляки прагнули окатоличувати та полонізувати українців.

У кінці XIX ст. та на початку XX ст. відбулися значні переселення поляків в Україну. Так, найбільше їх було у цей час у Львові (50,3 % всього населення) та інших західних областях України. Під час Першої світової війни 1914–1918 рр. в Україну переселилося близько одного мільйона поляків-біженців; за переписом 1926 р. поляки займали третє місце за кількістю серед інших національних меншин (після росіян і євреїв).

Польсько-шляхетська влада залишила свої сліди в українській топоніміці. Ще у XVII ст., оскільки зберігалася польська влада, українське Правобережжя називалося Польщею, а його населення аж до другої половини XIX ст. – польщаками. У деяких містах, переважно на заході країни, були польські фільварки (наприклад, у Кам'янці-Подільському), яким протиставлялися руські фільварки. На сході колишньої Польсько-Литовської держави можна натрапити на Польські городища (с. Книшівка, м. Гадяч у Полтавській області та ін.). Але загалом похідних від кореня **поляк-** в українській топонімії дуже мало. О. С. Стрижак як приклад наводить ойконіми: хутір Польський на Рівненщині, Поляки на Дрогобиччині, ймовірно, с. Поляківка на Дніпропетровщині, хоча припускає, що тут можливе утворення від прізвища Поляків(-ов), яке походить від прізвиська Поляк.

Значно більше утворень від іншої етнічної назви цього народу. Як відомо, давньоруський літопис називає поляків ляхами. Назва "поляни" того ж кореня, що й "поляки" і походить від слова "поле" (те ж значення, що й у російському слові *полый* – "пустий", тобто "не зарослий лісом"). Якщо давньоруським полянам – жителям Поля – протиславляли д(е)ревлян – жителі Дереви ("країни дерев"), то у Польщі одним із таких протиставлень полякам були ляхи – від слова "лядо", яке мало низку значень, згрупованих навколо основи "ділянка, покрита (молодим) лісом". Тому польську землю нерідко називали Лядською. Лядським називався у літописах польський король Болеслав, попередник Болеслава Хороброго. Лядською в українських піснях називали пансько-польську неволю.

Однак корінь **ляд-** відомий і східним слов'янам. Відоме також прізвище *Ляд*, що ускладнює аналіз деяких назв з цим коренем. Наприклад, складно сказати, якого походження *Лядська* брама у Києві, згадана в літописі 1151 р.: чи це протиставлення до Угорської брами, чи відображення "*лядського*" ландшафту? Адже у XII ст. в Києві існував окремий польський квартал поблизу *Лядської* брами, де була заснована католицька місія.

З *лядами* пов'язані назви річок *Лядів* у басейні Прип'яті, *Лядової* у басейні Дністра та ін. Виразно етнонімічне значення має назва *Ляцької*, або Польської, брами і *Ляцької*, або Арцибіскупської, вежі, у Кам'янці-Подільському.

Від слова "*лях*" (можливо, прізвища *Лях*) походять назви озер *Ляхових* поблизу Херсона і Голої Пристані, річок *Лях*, *Ляхової*, *Ляхівки* у басейні Дону, а також колишні назви *Ляхів* Ковтун на Бориспільщині; сіл *Ляхове* на Миргородщині, *Ляхів* Білоус на Чернігівщині, хутора *Ляшого* Потоку на Івано-Франківщині [64].

Від прізвища *Ляшко* отримали свої назви ріки *Ляшківка* і *Ляшківська* у басейні Дону. У с. Верхня Криниця Запорізької області відомий кут *Ляшки*. Є село *Ляшківка* у Дніпропетровській області, *Ляшківці* – у Чернігівській.

Особливо велику групу становлять "*ляські*" топоніми у Західній Україні, де донедавна були села: *Ляхи*, *Ляхи-Лесники*, *Ляхів*, *Ляхівці*, *Ляхова*, *Ляська* Воля, *Ляшків*, *Ляшки* Горішні, *Ляшки* Долішні, *Ляшки* Королівські, *Ляшки* Муровані та ін.

Завдання для самоконтролю

1. *Наведіть приклади слів балтійського походження, якими активно послуговується українська літературна мова.*
2. *Значення Великого Князівства Литовського у розвитку українського народу.*
3. *Навколо якого племінного князівства відбувалося формування ранньофеодальної польської держави в XI ст.?*
4. *Які політичні події спричинили перехід Польщі на латинський обряд?*
5. *Окресліть географію польських та лядських топонімів в Україні.*

2.9. Називництво часів консолідації нації

Протягом XIV–XV ст. відбувалося злиття місцевого слов'янського та іншого населення Київщини, Переяславщини, Чернігівщини, Волині, Поділля, Галицької землі, Закарпаття і Буковини в єдину українську народність, якій, щоб відстояти свій етнічний і культурно-історичний розвиток, довелося витримати тривалу боротьбу проти татарських загарбників, литовських, польських, угорських та інших агресорів.

Становлення української народності здійснювалося історично, передуючи утворенню нації: характеризувалося такими етнічними елементами – спільною мовою, спільною територією, спільною економічною базою і спільною культурою. Для завершення процесу спільного етнічного самоусвідомлення їй потрібна була спільна назва.

Від Волині і Підкарпаття, через Поділля, Правобережжя, Слобожанщину і Донбас, далі за межі України неширокою смугою, головно на межі Степу і Лісостепу, О. С. Стрижак зафіксував мережу географічних назв, похідних від слова "***черкас***". Це села: Черкас на Білоцерківщині; Черкаси у Волинській, Львівській і Харківській областях; Черкасівка на півдні Хмельниччини і на схід від Полтави; Черкаське на однойменній річці у Донецькій області; Черкаський і Черкащани поблизу Миргорода; Черкаський у Луганській області; Черкаський Бишкин, Черкаська Лозова і Черкаські Тишки поряд з Руським Бишкином (тепер вже такої назви немає – *Г. Л.*), Руською Лозовою і Руськими Тишками на Харківщині. Цю картину доповнюють: Черкасівщина – ліс і хутір у районі Яготина; Черкаський ліс поблизу Ізюма; озеро Черкаське неподалік с. Колодяжного, на Воронежчині; села Черкаська Конопелька і Черкаське Порічне на Курщині; м. Черкаськ, що 1775 р. входило до складу тодішньої Азовської губернії та ін. Такі назви фіксовані дослідником також на Саратовщині (с. Черкаське), у Куйбишевській (Кінель-Черкаський район), Волгоградській, Ростовській, Пензенській та інших областях Росії, де вони зазвичай супроводжували місця з українським дозаселенням.

На сучасному етапі в Україні зафіксовані села Черкас (2), Черкасівка у Київській області; с.Черкаси у Волинській і Львівській областях; село Черкасівка є у Хмельницькій області; смт Черкаське – у Донецькій області; села Черкасівка і Черкащани – у Полтавській області; села Черкаський Бишкин, Черкаська Лозова і Черкаські Тишки – у Харківській області. У Росії із зазначеного переліку ми не віднайшли однойменних сіл на Курщині і Саратовщині; Кінель-Черкаський район у Куйбишівській області перейменований на Кінельський.

Найбільшим і чи не найдавнішим серед них є м. Черкаси на Дніпрі, розміщене майже у центрі черкаського ареалу України. Заснування цього міста одні вчені відносять, як і заснування Кременчука, Келеберди, Мишуриного Рога та інших поселень з-над Дніпра, до часів великого князя литовського Вітовта (1392–1430), який змушений був зміцнювати тут свої володіння перед загрозою татарської агресії. Інші – до 1282 р., ще інші – до XI ст., коли князював Мстислав із Тмутаракані – рідний брат київського князя Ярослава Мудрого.

Документально засвідчено, що у 1394 р. Черкаси були вже укріпленим пунктом; що у 1503 р. тут стояла т. зв. Щурова козацька рота – одне з перших козацьких формувань на Україні. Трохи згодом це місто відоме як центр Черкаського староства, що входило до складу Київського воєводства. Землі цього староства, яке безпосередньо межувало з татарськими кочовиськами на півдні і російськими рубежами на сході, широко розкинулись обабіч Дніпра. На цьому просторі з давніх-давен відомі й прізвища типу Черкас, Черкашенин, Черкашанин, Черкасенко, Черкашенко, Черкаський, Черкасівський тощо.

Більше того, у XV–XVII ст. черкасами у російських документах стали називати навіть усе українське населення порубіжної території Польсько-Литовської держави.

Спроби відповісти на питання: “Коли виникли ці назви?”, відомі вже з XIV ст. Так, у 1552 р. в описі Канівського замку знайдено запис про те, що литовський князь Гедимін, “*завоювавши над морем Кафу* (сучасна Феодосія – *Г. Л.*) *і ввесь Перекоп і Черкаси П’ятигірські і привівши черкасів частину з княгинею їх, посадив на Снітороді* (тепер р. Сліпорід – права притока Сули,

басейн Дніпра – *Г. Л.*), *а інших на Дніпрі, де тепер Черкаси сидять, а сніпорідців посадив у Дніпрі у Каневі і, сидячи, сніпорідці, на Дніпрі у Каневі, свої попередні вітчизни по річках інших Сіверських відвідувати перестали*" (за цитуванням О. С. Стрижака праці "Архив Юго-Западной России". – Ч. VII, т. I. – Киев, 1886. – С. 107) [64].

Це коротке повідомлення, незважаючи на те, що у ньому сплутано, очевидно, князя Гедиміна з Вітовтом, містить цікаві свідчення: 1) у помонголо-татарський період на Лівобережній Україні існувало місцеве населення, що спростовує версії вчених про цілковите запустіння краю після навали орд Батия; 2) частина цього населення перейшла до міст Наддніпрянщини, мешканці яких регулярно відвідували свої попередні вітчизни; 3) обабіч Дніпра було також поселено "черкасів п'ятигірських", які з часом, очевидно, розселювалися далі в усі боки. Ймовірність цього повідомлення засвідчує і те, що й зараз на р. Сліпороді є с. П'ятигірці, відоме ще з пам'яток початку XVII ст. П'ятигірці – вихідці з якогось П'ятигір'я, як, скажімо, с. Хорольці, утворене переселенцями з м. Хорол, а с. Уманці – з м. Умань.

У своєму повідомленні на II Республіканській ономастичній нараді у м. Києві в жовтні 1962 р. дослідник черкаської топонімії Дж. Н. Коков, посилаючись на "Словарь географический Российского государства", виданий у Москві у 1805 р., довів, що 1282 р. курський князь Олег, "*призвавши черкас із Бештау, або П'ятигір'я, населив ними слободи*" (тюркське *беш* означає "п'ять", *тау* – "гора"), а потім у відповідь на їхні грабунки і розбої вигнав їх зі свого князівства. Ці "черкаські козаки" досягли берегів Дніпра, де й збудували собі "городок", чи "остріжок", назвавши його Черкаським, або Черкасами. До речі, у м. Черкаси на Дніпрі є околиця, що називається Бешту, а с. П'ятигори знаходиться тепер у межах Київської області, хоч колись було у Черкаській.

Про переселення частини жителів Кавказу на Україну свідчать також деякі інші топонімічні дані. Як відомо, черкасами з XIV ст. літописи називають колишніх касогів, а теперішніх адигейців, або черкесів, – корінне населення Північно-Західного

Кавказу, які частково або повністю живуть у Адигейській і Карачаєво-Черкеській та Кабардино-Балкарській республіках РФ.

Українська топонімія зберегла цікаві свідчення про тісні стосунки Північного Кавказу з Україною. Так, у Віньковецькому районі Хмельницької області, за поділом 1947 р., поряд із с. Черкасівкою знаходяться й села Карачіївці та Майдан-Карачієвецький (і на Кавказі черкеси місцями живуть уперемішку з карачаївцями). Отже, черкаси – переселенці з Кавказу завдяки важливому положенню м. Черкас і черкаського староства (у центрі України) на якийсь час (XVI–XVII ст.) передали свою етнічну назву українцям цього регіону, але самі зникли, розчинившись серед місцевого населення.

Бойки. Поселення, назви яких до свого складу включають компонент **бойк-**, простягаються від Чернігівщини, через Полтавщину, Правобережжя і до крайнього заходу. Особливо багато їх на Лівобережній Україні.

На Лівобережній Україні, приблизно у трикутнику Переяслав-Хмельницький – Білопілля – Полтава, О. С. Стрижак також зауважив групу географічних назв, до складу яких входить компонент **бойк-**. Це села Бойківка, або Бойківська Слобідка, і Бойківщина у колишньому Золотоніському повіті; хутори Бойків (Іван Бойків у XVIII ст.) у районі Полтави й у колишньому Хорольському повіті; поселення Бойківка на Зіньківщині, Бойківський у Кременчуцькому повіті, Бойкове на р. Голтві та ін. У цій місцевості вчений фіксує також і Бойкову могилу (с. Бацмани), і Бойків став та багато подібних. Аналогічні назви було зафіксовано і на Правобережжі. Це і хутір Бойка, або Бойків, на Бердичівщині, села Бойки – у колишніх Вінницькому й Слонімському повітах, Бойкова – у повітах Олександрійському (там же Стара Бойкова і Бойківка) та Лисаветградському, Бойків – на Херсонщині, присілок Бойківка – на Ольгопольщині та ін. Такі назви було зафіксовано і на Нижньонаддніпрянському Лівобережжі (с. Бойківка у колишньому Олександріївському повіті), і у Таврії (хутір Бойків на Мелітопольщині), і навіть у Криму (гора Бойка у районі Мангупа) та ін. [64].

Походження багатьох назв з компонентом **бойк-** є відантропотомічного походження. Наприклад, точно відомо, що

назва гори Бойка поблизу с. Соколиного (Крим) і хутора Бойків походять від прізвищ. Прізвище Бойко в Україні дуже поширене. У XVIII ст. такі прізвища трапляються в описах Новгород-Сіверського намісництва, м. Воронькова, сіл Гуджулів, Рибців та ін. Багато таких прізвищ носили козаки армії Богдана Хмельницького. Опришок Іван Бойко був одним із послідовників Довбуша. Це прізвище, очевидно, давнє, бо ще 1410 р. якийсь Бойко жив у Києві. Таких прізвищ багато у Галичині, на Закарпатті. У XVII ст. воно відоме у Білорусі, а ще у XIV ст. навіть у Сербії. Шляхетський герб Бойча відомий у Польщі з 1390 р.

На сучасному етапі, з означеного переліку, ми змогли відшукати с. Бойкове у Запорізькій області, с. Бойківщина у Черкаській області, села Бойки й Бойкове у Сумській області, с. Бойки в Івано-Франківській області.

І ось тут, майже у центрі лівобережного "бойківського" трикутника, знаходиться також великий ареал назв, похідних від слова Грунь (це річки Грунь-Черкес (тепер просто Грунь – *Г. Л.*), сьогодні лише згадувані за спогадами дослідників: річки Грунь-Московська, Грунь-Суха, Грунь-Мала та ін.), переплетених топонімами, похідними від слів Коломия, Покуття та ін. Так, с. Коломицівка (колишня Коломийцівка) у Полтавській області знаходиться поблизу перейменованого тепер с. Бойківщини, в області знайдено також Коломійцеве озеро і т. д.

Саме слово "*грунь*" широковідоме в Українських Карпатах у повсюдному вжитку його як невласної назви; було тут колись декілька однойменних поселень, згадують також про притоку Збруча – р. Грунь. Цікавим є інший збіг: відомий український словникар Борис Грінченко переважно на Полтавщині й у Карпатах нотує загальні слова типу "бескид", "бескед" – крутизна, обрив, непрохідний яр, "бескеття" – обрив, обриви, яри.

Хто не чув про бойків, лемків і гуцулів – представників трьох гірських українських етнографічних груп!

Перші відомості про **гуцулів** пов'язують з білими хорватами: кілька родів білих хорватів у VI ст. перейшли Балкани, а у X ст. у Карпатах уже було 14 їхніх адміністративно-територіальних утворень, одне з яких мало назву "Гуцик" – тобто місцевість, населена родом гуців. Про Білу Хорватію у верхів'ї

Вісли на Закарпатті згадує й Костянтин VII Багрянородний у трактаті "Про управління імперією", написаному у 948–952 рр. Дехто з істориків, зважаючи на те, що частина хорватів залишилася у Карпатах, припускає, що тут була територія зі спорідненою назвою з топонімічною основою "гуц" [36, С. 65].

Етнографи зі свого боку констатують значну подібність балканської пастушої і гуцульської культур. Це проявляється через ідентичність святого покровителя карпатських і балканських пастухів – Святого Юрія; культ живої ватри; зв'язок з полонинським життям гуцулів опришківського руху (аналог єднання болгарських пастухів з гайдуками (болгарські опришки); культ ласиці і пов'язане з ним святкування дня Святого Уласія – патрона свійських тварин; обряд колядування та багато інших.

Наявність самого етноніма "гуцули" уже в XIII ст., на думку буковинського філолога У. Ф. Герман, може засвідчувати згадка гір Гацалі у монгольському літописі Юань-Чао-бі-ші, в якому йдеться про перехід полчищ Батия через Карпати. Хронологічно ця згадка збігається з повідомленням анонімного історика угорського короля Бели про те, що під час переходу угрів через Карпати їхніми провідниками були руські воїни і жителі сіл цього краю.

Оскільки предки гуцулів заселяли землю, межі якої основані на кількох етносах (українського, румунського, угорського), то паралельно відбувалось освоєння "диких" гір і представниками цих народів. Так, Мармарощину з XIV ст. колонізували румунські та українські пастухи, закладаючи по сусідству свої поселення, між якими були умовні етнічні межі. Територіальне сусідство і господарська спорідненість (полонинське пастушество) сприяли взаємопроникненню етнічних культур цих народів. Немає нічого дивного у одній із версій походження етноніма "гуцули", згідно з якою деякі вчені виводять назву від румунського слова *hotul* – "розбійник". Сусідські побутові суперечки часто формують вдале підґрунтя для назівництва.

Ономаст О. Стрижак та мовознавець Б. Кобилянський стверджували, що самоназва гуцулів походить від старовинного племені уличів.

Походження етноніма “**лемки**” часто виводять від частки ***лем*** – “*лиш*”, вживаної у цих говорах.

Що ж до етимології назви бойків, то напрацьовано дві версії. Свого часу походження етноніма “**бойки**” досліджували Володимир Охримович “*Звідки взялася назва Бойки*”, 1895 р.; Іван Франко “*Уваги про походженнє назви Бойки*”, 1895 р.; дещо пізніше – Михайло Скорик “*Про назву “бойки*”, 1931 р. Про гуцулів писав Іван Огієнко у праці “*Гуцул*”, 1936 р. [7].

Прізвище Бойко у XIV–XV ст. широко відоме на території, що охоплює Балкани, Польщу, Прикарпаття і Наддніпрянщину. Ще Костянтин VII Багрянородний писав у X ст., що на кордоні Білої Хорватії, на яку нападають печеніги, з Білою Сербією, є місце, яке називають Бойки. Якщо пригадати, що білі хорвати жили у Прикарпатті, то стає зрозуміло, що вже тоді були тут і бойки. Яків Головацький засвідчує, що назва бойки згадується під час переселення сербів із Підкарпаття на Балкани, тобто близько 638 р.

А відтепер вже недалеко й до племені **бойів**, як називалися кельти, що жили протягом III–I ст до н. е. у межах сучасної Австрії, Південної Німеччини, Північно-Східної Італії, Чехії і Словаччини, Угорщини та ін. У I ст. до н. е. згадується Бойська пустеля, що знаходилась у басейні Тиси. Якщо ж пригадати, що р. Тиса починається на Закарпатті, а бойки живуть не тільки на північних (між річками Лімницею і Сяном), а й на південних схилах Карпат, то природним для тодішніх бойків було, відступаючи перед ворожими і сильними гетами та даками, утікати не тільки у басейн Дунаю, але й у Карпати. Адже в горах легше було сховатися. Прийшлі слов’яни асимілювали місцеве населення, але водночас, можливо, прийняли назву бойів, трохи її видозмінили (наближення до слова “бойкий” – “бойовий”).

Однак цій теорії суперечить інша, за якою бойків так називають тому, що в їхньому діалекті дуже поширеною є частка ***боє***, яка означає “так”. Тобто слово бойки походить від слова ″боє″, як лемки – від слова “лем”.

Яка версія є правдоподібнішою? На Лівобережну Україну бойки зайшли, мабуть, ще у XIV ст., коли князь Вітовт, готу-

ючись до битви з ордою хана Едигея, яка відбулася 1399 р. на Ворсклі, набирав жителів Підкарпаття для зміцнення східних рубежів своєї держави. Це, мабуть, тоді були переселені із Карпат на крайній схід землі назви типу Самбір, Вислока, Новосанківка, Чечва і т. д. Можливо, саме відтоді і поширилися на Лівобережній Україні слова "бескет", "бескеття", які перекликаються з Бескидами.

Завдання для самоконтролю

1. *Відстежте на сучасній карті мережу географічних назв, похідних від слова "черкас".*
2. *Яким чином переселенці з Кавказу завдяки важливому положенню м. Черкас і черкаського староства (у центрі України) на якийсь час (XVI—XVII ст.) передали свою етнічну назву українцям цього регіону?*
3. *Відстежте на сучасній карті географію назв, до складу яких входить компонент бойк-.*
4. *Якими є версії про походження назви бойків?*
5. *Якими є версії про походження назв гуцули і лемки?*

2.10. Походження хороніма "Україна"

Незважаючи на простоту і зрозумілість хороніма "Україна", є низка кардинально протилежних думок про походження цієї назви, тому питання досі відкрите.

За версією А. Великанова, висловленою у книзі "*Зарници Руси за скифским горизонтом разысканий о её начале. Древние русские и славянские имена днепровских порогов*" (Одеса, 1877), Русь бере початок від скіфів. Автор намагався всі східнослов'янські географічні назви пояснити на скіфсько-іранській основі. "*Україна*", на його думку, походить від того ж кореня, що й санскритське слово "*укхраїна*", тобто "горб, земляний бугор". Мовляв, "*рубіж, що охороняється сторожовими могилами (курганами), він ("народ") завжди називав Україною*".

По-іншому трактував цю назву російський учений М. Надєждін. Він прирівнював назву Україна до інших топонімів подібного звучання, вважаючи їх дуже давніми. У праці "*Опыт исторической географии русского мира*" (1837 р.) він писав, що три України (Украйны), які зберегли на той час свої назви: *Дніпровська* (земля українських козаків), *Дунайська* (земля стародавніх карнів, нинішній австрійський Крайн) і *Полабська* ("Эльбская" – земля старовинних укрів, сучасний прусський Уккермарк), потрібно вважати споконвічними краями суто венедослов'янського світу, який становив один із трьох первинних шарів європейського народонаселення.

Деякі вчені назву України пов'язували з тим же коренем, що й у назві Країни (*Krajina*, латинське *Carnia*) – сербської автономної області у Хорватії; польської Крайни; закарпатської (Руської) Країни (Крайни) – так, за свідченням Якова Головацького, називали гірську частину Ужгородського й Земнянського повітів колишньої Угорщини; і з Країною – частиною балтійського Помор'я.

Була спроба виводити цей хоронім від дієслова "украяти", тобто врізати, – мовляв, українські козаки мечем своїм украювали від ворога землі.

Більшість схилялася до думки, що назва походить від прийменникової конструкції "у края", тобто є пограничною територією. Михайло Грушевський, шукаючи тлумачення походження терміна Україна, також зупинився на версії окраїни (пограниччя). Версія авторитетного вченого була беззаперечно прийнята багатьма українськими істориками того часу. Послуговувалися цією версією й радянські історики без зміни суті тлумачення, проте в іншому ракурсі.

Відомий мовознавець О. Потебня, відхиляючи думку про те, що місцеве населення називало свою землю Україною ще у VIII ст., засвідчував, що всіляку крайню від чогось землю називали "україною". Значення "пограниччя" в ньому вбачали українські мовознавці А. Кримський і Є. Тимченко. Автор англомовної історії України Орест Субтельний також стверджував, що Україна – це таки "земля скраю", але не Росії (як тлумачила більшість), а Європи. Борис Грінченко у праці "*Словарь*

української мови" (виданій 1907–1909 рр.) у значеннєвому спектрі слова "Україна" на перше місце поставив поняття "країна".

Професор Українського вільного університету С. Шелухін у книзі "*Україна – назва нашої землі з найдавніших часів*" (Прага, 1936; перевидано 1992 р. [78]) різко розкритикував версію М. Грушевського та його послідовників. Учений стверджує, що в Іпатіївському, татарському літописах, Пересопницькому Євангелії 1556 р., у географів XVI ст. слово україна вжито у значенні окремої землі зі своїми межами, пограниччями й окраїнами. С. Шелухін наголосив, що назва Країна, Вкраїна, Україна, які вжито у літописах як синоніми, походять від загальновживаних слів країна, вкраїна, україна. Україна і Вкраїна – це дві форми одного слова, у якому початкові звуки взаємозамінюються відповідно до характерної особливості української мови. Саме цей факт засвідчує українське походження хороніма Україна.

Володимир Кубійович у праці "*Географія українських і суміжних земель*" (1943 р.) наголошує, що Україна "*є межовою країною Європи, лежить на переході до Азії й до її степово-пустинної частини, лежить на окраїнах Середземного моря, лежить на пограниччі лісів і степів*".

Євген Наконечний у праці "*Украдене ім'я: чому русини стали українцями*" (2004 р.) підсумовує, що стосовно тлумачень хороніма "Україна" є щонайменше шість груп пояснень: "*1) далека межова країна; 2) земля, яка лежить далеко від Києва; 3) країна, яка лежить на кордонах слов'янщини або Європи; 4) земля "украяна" плугом і мечем; 5) край, волость; 6) родова країна, уділ*" [45].

Недослідженість походження цієї назви, невизначеність часу й місця її виникнення і первинного застосування породжували найрізноманітніші і серед них нерідко реакційні великодержавно-шовіністичні теорії.

Україною вперше названо територію околиць Переяславщини 1187 р. Вдруге вона з'явилася на літописних сторінках у 1189 р. як назва галицького Пониззя (межиріччя Дністра і Південного Бугу). Крім Галицької України, була ще Україна "Волинська", згадана за часів Данила Галицького, у 1213 р.

У першій половині XIII ст. це слово, очевидно, набуло настільки широкої популярності, що потрапило навіть на сторінки татарського літопису. Уже 1280 р. київський літописець зафіксував явище чергування початкового **В-** з **У-** перед голосним і приголосним.

Територіальна назва України не обмежувалася просторами сучасної української землі. Наприклад, у псковському літописі від 1270 р. йдеться про “Псковську” Україну, де згодом сформувалася російська народність. Була ще й “Україна Полоцька”, що ввійшла до складу майбутньої Білорусі.

У 1481 р. у документах згадано “Московську Україну” (була за р. Окою), яку хотіли пограбувати ординські татари, однак були змушені втікати під натиском московської раті. Цю ж “Україну” 1512 р. атакували кримські татари, а потім литовське військо.

Отже, у давнину це слово було поширене як територіальна назва окраїнних земель майже через весь східноєвропейський простір: від Чорного моря і до Північного Льодовитого океану.

Зважаючи на те, як зникали окремі феодальні князівства, поглинуті новоутвореними великими державами, занепадали й ці топоніми, оскільки їхні об’єкти називання перетворювалися із окраїнних у серединні, а державні рубежі посували, наприклад, у Московській державі щораз далі на схід: за Урал, у Сибір, до Тихого океану.

І лише територія колишніх Київського та Переяславського, а частково й Галицько-Волинського князівств ще довго зберігала своє окраїнне становище, перебуваючи на південному краю східнослов’янської ойкумени.

У XIII ст. “українне” значення мали навіть такі “глибинні” колись території, як Чернігівщина, вся Київщина, Поділля і Волинь, землі вздовж Південного Бугу, Середнього Дніпра, у басейні Тетерева, у районі Звягеля (Новоград-Волинського), Межибіжжя, Болохівської землі, потрапивши на якийсь час під татарське панування.

За часів Великого Князівства Литовського на лівобережжі межі “литовської” України було розширено до басейну річок Самари й Сіверського Дінця, на Правобережжі – до Чорного моря.

Із XIV ст. почали вживати термін "Литовська Україна". Та ж частина української землі, яка була захоплена кримським ханом, мала назву "Ханської України"[1]. З окупацією колишніх південно-українських земель Польщею виник термін Польська Україна, яку у XVI ст. розділено на Україну Руську (вона ж Руське воєводство, як офіційно називали Галичину), Волинську, Подільську, Брацлавську, Київську тощо.

Особливо ж стійко з половини XVI ст. ця назва усталилася за Середньою і Нижньою Наддніпрянщиною. В одній із грамот, датованих 1545 р., ідеться вже про "українних" козаків – надійних захисників української землі.

Поряд з уживанням слова "Україна" як власної назви ще довго не зникало його використання і як невласного загального терміна (як загальної назви інших регіонів). Проте з часом це слово набуло лише власноіменної функції.

Якщо до XVII ст., коли за Наддніпрянщиною слово Україна остаточно закріпилося як її власна назва, з контексту того чи іншого документа ще можна з'ясувати, що його невласне значення було "окраїнна територія", то згодом у козацьких літописах, послуговувалися й іншим значенням цього слова. Наприклад, 1657 р. у літописі Самійла Величка Україна згадана вже у значенні, близькому до слова "країна" [16, 17]. Як і у попередні роки, у XVII ст. поряд з варіантом **У**країна траплялася і форма **В**країна.

Розселення українців, що втікали від польської неволі, щораз далі на схід за колишній польський кордон, створення внаслідок визвольної війни 1648–1654 рр. української держави, яка ввійшла на правах автономії до складу Росії під назвою Гетьманщини, а також, в офіційних документах, – Малої Росії чи Малоросії, спричинилося до того, що слово Україна перемістило центр ваги ще далі на схід і закріпилося за територією Слобідської України, названої так тому, що тут селилися втікачі "на слободи", тобто на вільні землі. Пізніше "слободами" називали на сході й півдні України вільні від кріпаччини поселення.

Функціонування цього терміна у XVII–XVIII ст. на інших українських територіях досить суперечливе. Відомий фран-

[1] Україною Ханською у XVIII ст. називали Очаківську землю, яка перебувала у духовному володінні молдавського митрополита

цузький картограф Гійом де Боплан в "*Описі України*" (1651 р.) Україною називав землі воєводств Київського, Брацлавського, Покутського, Подільського, Волинського, Руського, Белзького і Люблінського, інакше кажучи, територію між Московією і Трансильванією (Румунією – *Г. Л.*). Інші джерела назву Україна поширюють ще й на Перемишльську та Закарпатську землі.

Поряд з цим в офіційних документах Польської та Російської держав вживають терміни "Русь", "Мала Русь", "Мала Росія", "Малоросія"; пізніше паралельно з ними вживали і книжні назви "Південна Русь", "Південна Росія", "Південно-Західний край" – останню як назву трьох губерній: Київської, Подільської і Волинської, що протиставляли т. зв. "Малоросії" (Полтавщина і Чернігівщина) та "Новоросії" (Катеринославщина, Херсонщина, Таврія) тощо.

Назва "Русь" – основна назва українських земель, відома в історичних документах, т. зв. Бертинських анналах від 839 р., у яких описують посольство візантійського імператора Феофіла до франкського імператора Людовика Благочестивого. У вітчизняних джерелах перша згадка назви "Русь" подано у "Повісті минулих літ" від 852 р. у зв'язку з походом київського князя Аскольда на Царгород. Згодом назву "Русь" (по-латині – "Рутенія", по-грецьки – "Росія") використовували для позначення українських земель, навіть за часів поділу Русі між Литвою та Польщею. У 1493 р. московський князь Іван III, зазіхаючи на білоруські землі у складі Литви, вперше присвоїв собі титул "всієї Русі". А його нащадок Іван IV (Грозний) у січні 1547 р., після приєднання значних територій, проголосив себе "царем усієї Русі", демонструючи у такий спосіб усьому світові масштаби територіальних претензій. Після Переяславської ради 1654 р. русини-українці, зіткнувшись із привласненням московськими царями назви "Русь", чітко відмежували себе від Московії, жителів якої традиційно називали "народ Моксель", "московити", "москалі". У різних документах того часу відбувається перехід до найменування "Україна".

Царський уряд, проводячи політику насильницької русифікації, намагався витіснити зі свідомості українського народу вже саме слово Україна, яке, особливо під впливом творчості

Т. Г. Шевченка, стало символом національного єднання, соціального і національного визволення українців. Впроваджували термін "Мала Русь", що виник ще у XIV ст., переважно у церковних колах. Був застосовуваний спочатку лише до Галицько-Волинського князівства (1315 р.).

Термін "Малоросія", уточнює О. Братко-Кутинський, придуманий ще у 1303 р. синодом царгородського патріархату. Вживаний царським урядом у принизливій формі, цей хоронім, згідно з елліністичною термінологією, означав насправді корінну метропольну Русь, на противагу її північно-східній периферії. У такому ж значенні вживали назви Мала і Велика Греція, Мала і Велика Вірменія, Мала і Велика Британія та ін.

Західні українці, опинившись під владою Польщі, Угорщини, пізніше Австро-Угорщини, ще тривалий час називати себе русинами, у чому були зацікавлені також правлячі кола означених держав, що засвідчують численні праці українських учених: Валентина Садовського, Іоаникія Шимоновича, Мирона Кордуби, Володимира Кубійовича та ін.

Після Першої світової війни з виникненням Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки та їхнім об'єднанням відбулося повне відновлення єдиного національного хороніма. Щоправда, частина українців, які залишилися після Другої світової війни на українських етнічних землях у складі інших держав, а також деякі представники української діаспори називають себе русинами, вважаючи цю назву первинною.

З XIII ст. у пам'ятках нотують окремі слова, які походять від слова Україна. Особливо багато відомо їх з XVII–XVIII ст. Наприклад, в "*Архиве Юго-Западной России*" – важливій збірці пам'яток з історії України – згадано якогось селянина на прізвище Українець, а також дворян Українських. У Росії добре відоме прізвище Українцев тощо.

Згодом виник термін "народ український". Описуючи події 1636 р., козацький літописець Самійло Величко в першому розділі літопису згадав один урядовий документ, надісланий "*войску Запорожскому и цалому народу украинскому*" [16].

Українцями, або українським народом, спочатку називали головно жителів Середньої Наддніпрянщини, де за Богдана Хмельницького був центр держави. Згодом, незважаючи на протидію царської адміністрації, назва Україна та її похідні міцно закріпилися за жителями Київщини, Полтавщини, Харківщини й інших територій.

Особливо багато утворень, похідних від слова Україна, зафіксовано у топонімії. Українською лінією було названо низку фортець, збудованих у XVIII ст. між Дніпром і Дінцем, уздовж річок Орелі і Береки між Запоріжжям і Гетьманщиною – офіційно для захисту від татар, а фактично – для ізоляції Запорізької Січі. Українське Полісся, Українські Карпати чи навіть метафорично "Українські Альпи", як називають, наприклад, кам'яні могили під с. Розівкою на Запоріжжі, – ось зразки географічних новотворів.

Немало витворів, похідних від назви землі української, можна знайти серед найменувань населених пунктів. Станом на 1967 р. О. Стрижак нарахував два ойконіми "Україна" на Дніпропетровщині, три – на Запоріжжі, один – на Київщині, два – на Миколаївщині, по чотири – на Донеччині і Херсонщині, шість – на Харківщині і один – у Криму [64]. Усі вони згруповані у виразний топонімічний ареал, що нагадує трикутник, вершина якого розміщена північніше Харкова, один кут при основі – на схід від м. Маріуполь, а інший – на захід від Одеси.

На сучасному етапі назву з коренем "***україн-***" мають в Україні досить багато поселень у розрізі областей. До прикладу:

Вінницька: Українка, Українське (2).

Запорізька: Українка (3), Українське (2).

Донецька: Українка (2), Українське.

Миколаївська: Українець, Українка, Новоукраїнка (4).

Сумська: Українка, Українське.

Харківська: Українка (4), Українське (2).

Окрім жінок української національності, українками називають особливий тип господарської будови на зразок традиційної української хати.

За радянських часів виникло безліч топонімів типу "Нова Україна". Так, О. Стрижак уважав, що ідеологічного наванта-

ження такі топоніми не мали, а були просто зіставленнями з Українками, Староукраїнками тощо. Тоді ж виникли і збереглися до наших днів ойконіми Вільна Україна (2) у Херсонській області, Червона Українка у Миколаївській області, Червона Україна у Дніпропетровській і Донецькій областях, Червоноукраїнка у Дніпропетровській області, Радянська Україна у Донецькій області.

Підсумовуючи сказане, констатуємо, що поділяємо думку тих вчених, які вважають, що з геокультурного погляду хоронім "Україна" відповідає терміну "країна". Тим паче, що в найновіших дослідженнях стверджують: назва "Україна" насправді набагато давніша, ще дослов'янська, і має інше значення. Такі дослідження починають від аналізу Трояні – першої держави оріїв (аріїв), згадуваної у "Слові о полку Ігоревім" та у "Велесовій книзі", про що детально пише О. Братко-Кутинський у праці "*Феномен України*" (1996 р.) [11]. Ю. Канигін, описуючи роль і місце арійських кочівників в історичному розвиткові сучасних цивілізацій, їхній внесок у духовну, інтелектуальну, технологічну сфери, акцентує увагу географічно на "духовному центрі слов'янського світу – Україні", або як її називали – Аратта. Аратта у перекладі з санскритської означає – "борець", "орач". Під таким іменем арії створили державу на землях України, яка відома також назвами: Оратанія, Оріяна, Рама-Варта, Пелазгія [27, С. 4].

Хоронім "Україна" пройшов семантичну еволюцію: від найбуквальнішого розуміння у значенні "окраїни", й офіційно позначеної ним на початку XIX ст. території Слобожанщини, до назви держави Україна. Проте, як слушно зауважує Євген Наконечний, "*…ця назва* (Україна – *Г. Л.*) *в нинішньому, сучасному, розумінні дуже відрізняється від того значення терміна "Україна", яким послуговувалися в минулому поляки та росіяни для означення своїх прикордонь, своїх досучасних "Україн". Тому предки сучасних українців теж вели мову про Україну, та не називали себе українцями*" [45]. Вже наприкінці XIX ст. українці почали називати себе українцями, а свою Батьківщину – Україною, змінивши назву "Русь", виведену від Київської Русі.

Усі ці відомості докорінно спростовують поширений серед росіян міф про те, що "Україна" означає "окраїну Росії". Сам хоронім "Україна", як ми вже згадували, був сформований і письмово згаданий ще у XII столітті, коли про Росію як про державу (тим паче, з сучасною назвою) не йшлося.

Завдання для самоконтролю

1. *У якому році і яку територію вперше названо Україною?*
2. *У який історичний час назва "Україна" набула власноіменної функції?*
3. *Висвітліть відомі версії щодо походження хороніма "Україна".*
4. *Поясніть співвідношення назв Мала Русь й Велика Русь. Охарактеризуйте територіальні назви: Південно-Західний край, Малоросія та Новоросія.*
5. *Пояснiсть зміст семантичної еволюції хороніма "Україна".*

2.11. Російський проімперський слід в українській топоніміці

Ще у 1869 р. французький автор Делямар констатував, що наприкінці XVIII ст. у Франції й у Європі добре вміли відрізняти Русь від Московії, пишучи водночас: "*Історія не має забувати, що до Петра I той народ, який ми нині називаємо рутенами, звався руським, або русинами, і його земля звалася Руссю і Рутенією, а той народ, який ми нині звемо руським, звався московинами, а їхня земля Московією*" [51]. Подібні погляди висловлюють численні автори у XVIII ст., зокрема: Вольтер у "Історії Карла XII" (поч. XVIII ст.), данський посол Юлій Юст – "Про Московію" (1709–1712 рр.), Карл Хоєцький – "Записки" (1768 р.), Йоганн Ґотфрід Гердер – "Щоденник моїх подорожей" (1769 р.), Самуель Ґотліб Ґмелін – "Подорожі по Росії" (1770–1784 рр.), Ґарон де Кулон "Політичні досліди над старою і новою польською державою" (1795 р.), Шарль Франсуа Масон "Секретні спогади про Росію" (1762–1802 рр.) та ін. [51, С. 233, 245, 250–251, 255, 256–258].

Перекручування правдивої історії України, придушення національної свідомості українців, присвоєння назви і врешті-

решт агресивне втручання у топонімію – це далеко неповний перелік індикаторів впроваджуваної російської імперської політики щодо України впродовж п'яти століть.

Процес створення офіційної міфології Російської імперії на основі привласнення історії Київської Русі був започаткований ще за Івана IV (Грозного) (1533–1584 рр.).

Як улус Золотої Орди – держави Чинґізидів, Московське князівство було засноване ханом Менгу-Тимуром тільки у 1277 році. **До цього часу Київська Русь уже існувала більше 300 років; а тоді, як у 988 році відбулося хрещення держави Київської Русі, фінські племена землі "Моксель" (пізніше об'єднані під назвою Суздальська земля, а ще згодом Московське князівство) перебували у напівдикому стані.** У IX–XII ст. великий край від Тули, Рязані й теперішньої Московської області населений племенами меря, весь, мокша, чудь, мордва, марі та ін. – все це народ "моксель". З кінця XIII до початку XVIII ст. народ цієї землі називали "московитами".

У 1137 р. на ці землі прийшов молодший син київського князя Мономаха – Юрій Довгорукий, який залишився без княжого стола у Київському князівстві. Очоливши Суздальське князівство, князь започаткував князювання Рюриковичів на землях "Моксель". Його син Андрій Боголюбський, вихований у середовищі напівдиких фінських племен, сумнозвісний в історії України захопленням і руйнуванням Києва у 1169 р.

Вже за 50–80 років кожне фінське поселення мало свого князя із Рюриковичів. Так, на землі "Моксель" виникли Володимирське, Рязанське, Тверське та інші князівства. У цей час на землі "Моксель" починають проникати окремі християнські місіонери. На основі християнства у цих краях формується мова, яка з часом стала російською. Ярослав Дашкевич розвінчує факт масового "перетікання" слов'ян із Придніпров'я на землі "Моксель", як це стверджують московські історики. "*Для чого слов'янам із плодючих земель Придніпров'я іти через непроходимі хащі і болота тисячі кілометрів в невідому напівдику глуш?*" [21].

До XII ст. на землях "Моксель" проживали тільки фінські племена. Це засвідчують численні археологічні розкопки й антропологічні дослідження.

У 1237 р. на Суздальську землю прийшли татаро-монголи. Земля "Моксель" увійшла до складу Золотої Орди, імперії Чингізидів, а її воєнна сила влилась у військові сили імперії. Очолював військову дружину землі "Моксель" у складі війська хана Батия володимирський князь Юрій Всеволодович. Факт формування у 1238 р. воєнної дружини з фінських племен, які використовувалися Батиєм у завойовницьких походах на Європу протягом 1240–1242 рр., є прямим доказом встановлення влади хана у Ростово-Суздальській землі.

На період воєнного походу Юрія Всеволодовича Володимирським князівством був посаджений його молодший брат – Ярослав Всеволодович, який віддав хану Батию свого восьмирічного сина Олександра Ярославовича в аманати (тобто заручники). Пробувши у Батия з 1238 по 1252 р. Олександр, названий і прославлений російськими істориками як Невський, засвоїв увесь устрій і звичаї Золотої Орди, став андом (кровним братом) Батиєвого сина Сартака, одружився на Батиєвій доньці і, будучи вже вірним слугою Золотої Орди, очолив Володимирське князівство (1252–1263 рр.). Він не брав участі у жодній серйозній битві й усі перемоги Олександра Невського – жалюгідна брехня: князь Олександр просто не міг брати участі у зіткненнях на річці Неві у 1240 р. і на Чудському озері у 1242 р., бо був іще дитиною.

Відзначимо, що управлінська влада Ростово-Суздальських князів була мінімальною. Ханом Батиєм для керівництва князівством (улусом) призначався намісник – великий баскак, а на місцях – удільні баскаки, які й були повновладними правителями й керувалися виключно законами Яси Чингізидів. Брехнею російських істориків є те, що суздальські, а пізніше і московські князі були незалежні від Золотої Орди. Першим правителем князівства (улуса) у ханській грамоті названий баскак, або даруга, а лише на другому, а то й на третьому місці – князі.

Бездоказовим міфом вважають заснування у 1147 р. Москви Юрієм Довгоруким. Москва як поселення була заснована 1272 року. У цей рік був проведений третій перепис населення Золотої Орди. При першому (1237–1238 рр.) і другому (1254–1259 рр.) переписах поселення Москва не згадується!

Московія, як князівство, виникло в 1277 р. за наказом татаро-монгольського хана Менгу-Тимура і було звичайним улусом Золотої Орди. Першим Московським князем став Даниїл (1277–1303 рр.) (молодший син Олександра Невського). Від нього й бере початок династія московських князів Рюриковичів. У 1319 р. хан Узбек призначив свого брата Кулхана удільним московським князем, а з 1328 р. – Великим Московським князем. У російській історичній літературі названий як Калита, хан Узбек, прийнявши іслам, знищив майже всіх князів Рюриковичів, тому впродовж 1319–1328 рр. відбулася зміна династії Рюриковичів на династію Чинґізидів у Московському улусі Золотої Орди. У 1598 році в Московії перервалася династія роду Чинґізхана, заснована князем Іваном Калитою (Кулханом). **Тобто більше 270 років Москвою правили прямі нащадки династії Чинґізидів.**

Нова династія Романових (Кобилиних) у 1613 р. зобов'язалася свято зберігати давні традиції і принесла клятву на вірність старій династії Чинґізидів. Більше того, Московська православна церква у 1613 р. стала тією стабілізуючою силою, яка забезпечувала зберігання татаро-монгольської державності у Московії.

Із наведених даних є очевидним пряме наступництво Московії від Золотої Орди, держави Чинґізидів. **Московське князівство (а з 1547 р. царство) не мало жодних зв'язків до XVI ст. з князівствами земель Київської Русі.**

Плем'я великоросів, або російський народ, як він сьогодні зветься, з'явилося близько XV–XVII ст. серед фінських племен. "*На психологію великороса наклали відбиток запозичення татаро-монгольського інстинкту завойовника, деспота, в якого основна мета – світове панування*", – пише Ярослав Дашкевич (і ми вкотре з ним погоджуємося – *Г. Л.*). Значна частина татаро-монголів у XIII–XVI ст. влилася до складу великоросів, з них починають свій родовід понад 25 % російської шляхти. Ось неповний перелік прізвищ тих татар, які принесли славу імперії: Аракчеєв, Бунін, Грибоєдов, Державін, Достоєвський, Купрін, Плеханов, Салтиков-Щедрін, Тургенєв, Шереметьєв, Чаадаєв та багато інших.

Задля привласнення історії Київської землі, великоросам треба було придушити український народ, загнати його в

рабство, позбавити власного імені, виморити голодом тощо. Українців, які проявилися як нація в XI–XII ст., а можливо, й раніше, оголосили "малоросами" й узялися втовкмачувати цю версію всьому світові. За найменший відступ від цієї версії людей страчували, знищували, засилали в ГУЛАГи. Радянський період був особливо жорстоким: Україна втратила понад 25 мільйонів свідомих українців, які загинули у війнах за інтереси Росії, під час колективізації, на висилках і в катівнях. *"Так "старший брат", "великорос" змушував жити "молодшого брата", "малороса" у жорстоких "обіймах любові"* [21].

Створення історичної міфології російської держави приурочують ще до князювання Василя III (1505–1533 рр.). Відтоді у московитів зароджується думка всемогутності й "богообраності", що "Москва – третій і останній Рим". За царювання Івана IV (Грозного) (1533–1884 рр.) посилюються домагання Московії на спадщину не тільки Київської Русі, а і Візантійської імперії. Іван Грозний уперше (1547 р.) вінчався в церкві з титулом Московського царя, як "наслідувач" грецьких і римських імператорів. З 37 підписів, що скріпили грамоту, прислану з Константинополя в Москву, 35 виявилися підробленими. Так російський цар став "спадкоємцем візантійських імператорів".

Масовану державну фальсифікацію історії свого народу почав Петро І. Він уперше в 1701 р. видав указ про вилучення в покорених народів усіх письмових національних пам'яток: літописів, хронографів, хронік, давніх історичних записів, церковних документів, архівів тощо. Особливо це стосувалась України-Русі.

Петро І завіз з Європи велику кількість спеціалістів, у т. ч. і професіоналів-істориків, яких залучив до написання і фальсифікації історії Російської держави. Для цього кожний державний службовець – іноземець давав присягу про нерозголошення державної таємниці і зобов'язувався ніколи не покидати Московську державу (!). У будь-якій цивілізованій європейській країні після 30–50 років усі архіви розсекречуються.

У 1716 р. Петро І повідомляє про отримання копії з т. зв. Кенігсберзького літопису, де було показано "об'єднання" давнього літописання Київського і Московського князівств і обґрунтовувана єдність слов'янських і фінських земель. Однак доступ до "копії"-фальшивки, як і до самого оригіналу, був неможли-

вий. Написані згодом "загальноруські літописні зводи" вже обґрунтовували право Московії на спадковість Київської Русі. Спираючись на дані фальсифікації 22 жовтня 1721 р. Московія оголосила себе Російською імперією, а московитів – росіянами. Так була вкрадена у законних спадкоємців Київської Русі – українців історична назва Русь.

Після Петра I, Катерина II (роки правління 1762–1796), ознайомившись з архівними першоджерелами, звернула увагу, що вся історія держави тримається на словесній билинній міфології і не має доказової бази. Царським указом від 4 грудня 1783 р. створено "Комісію для складання записок про древню історію переважно Росії" під керівництвом і наглядом графа А. П. Шувалова, у складі десяти видатних істориків. Основна задача, що була поставлена перед комісією, полягала в тому, щоб за рахунок перепису літописів, написання нових літописних зводів та інших фальсифікацій обґрунтувати "законність" привласнення Московією історичної спадщини Київської Русі і створення історичної міфології держави Російської. У 1792 р. "Катерининська історія" побачила світ. Десятирічна робота комісії відбувалася за такими напрямками:

"– збір усіх письмових документів (літописів, архівів тощо). Ця робота вже частково була зроблена Петром I. Збирали матеріали не тільки у своїй країні, а також в інших країнах – Польщі, Туреччині та ін.;
– вивчення, фальсифікація, переписування або знищення історичних матеріалів. Так були переписані літописи: "Слово о полку Ігоревім", "Повість минулих літ", "Лаврентіївський літопис" та багато інших. Деякі літописи переписували по декілька разів, а оригінали знищували або засекречували. Були засекречені "Скіфська історія" А. І. Лизлова, видана в 1776 і 1787 рр., "Історія Російська із найдавніших часів" В. М. Татіщева, видана 1747 р. У "Скіфській історії" А. І. Лизлова зауважено, що жителі Московії – це окремий відособлений самобутній народ, який нічого спільного не має з Руссю (Києвом), Литвою, поляками тощо;
– написання нових "загальноруських зводів", які були писані у XVIII ст., а подавали, що вони XI, XIII, XIV ст.

Всі ці зводи проповідували "загальноруську ідею". Це тоді, коли на київській землі жили слов'янські племена (поляни, деревляни, сіверяни та ін.), які вже були християнами, в "Залещанській" землі жили фінські племена (мурома, меря, весь, мокша та ін.), які перебували у напівдикому стані, і ці племена не мали в історії нічого спільного аж до XVI ст.;

– для обґрунтування єдності Київської Русі і фінських племен були написані тисячі різних зводів. Усі ці зводи і літописи, як вказано у романі-дослідженні В. Білінського, є тільки у переписаному вигляді, жодного оригіналу. Жодного! Все це свідчить про неймовірну за масштабами безсоромності й нахабства, фальсифікацію при створенні історії Держави Російської" [21].

Сам хоронім "Росія", трактований як грецький варіант назви "Русь" (*Ρωσία*), був штучно насаджений Петром І після Північної війни 1721 р. Трактували його як "Російська" імперія, а не "Руська". Саме поняття "Русь" історики вважають соціальною назвою, яка об'єднувала правлячу верхівку, не вкладаючи у неї нічого етнічного. З іншого боку, простежується чітке формулювання: Русь – це територія довкола Києва, пізніше Київське, Переяславське і Чернігівське князівства і лише у XI–XII ст. поняття "держава" почало поширюватися на всі землі, які визнавали владу великого Київського князя як першого серед рівних.

У росіян етнічна основа інша, ніж в українців. Державне ядро майбутньої Московії та Росії становило Суздальське князівство – князівство народу меря, межі якого збігалися з їхніми племінними територіями. На землях Росії, як вже було згадано, у той час панували численні фінські племена: чудь, весь, мурома, меря, мордва, мещора, перм, комі, удмурти, марійці, кострома, єрзя, чухна, мокша, югра, печора тощо. Зокрема, племена *мурóми, мерí і весí* згадані в Літописі Руському ще в XI ст. (нині ці народи цілковито асимільовані росіянами, вони зникли з етнічної карти сучасної Росії навіки, залишивши хіба широкий спектр своїх географічних назв. Такими є всі назви річок із закінченням ***-ва***: Москва, Протва, Косва, Силва та ін. Кама має близько 20 приток, назви яких закінчуються на ***-ва***, що у перекладі з фінської означає "вода").

Здебільшого фінські етноніми відображені відомими всім ойконімами та гідронімами. Наприклад, міста Рязань (Ерзань) і Кострома, що мають фіно-угорське походження й лежать у центрі традиційного фіно-угорського етнічного масиву, сприймаються зараз як еталони "русскости". Тому росіян цілком справедливо вважають "результатом" асиміляції усіх названих фіно-угорських народностей. На сучасному етапі, тільки за даними переписів 1989 і 2002 рр. у Росії одразу майже на чверть поменшало представників фіно-угорських народів.

Слов'янізацію фіно-угрів провадили князі та церква. Правителі запроваджували модернізацію, намагаючись жити за європейським взірцем. Церква відповідно через посередництво грецьких, болгарських і руських релігійних просвітителів несла християнство здебільшого разом із церковнослов'янською писемною мовою (на основі солунського діалекту болгарської) і лише частково – руську усну мову. Як наслідок, навіть у писаних нібито церковнослов'янською мовою літописах відчувається, що насправді тогочасна руська мова була ближча до сучасної української, ніж до російської. Наприклад, із руських літописів дізнаємося, що "Кієвской Русі" ніколи не було, як і князя "Владіміра". А були "Володымер", "Кыъв". І ріка була "Лыбидь". І князів звали Всеволод, Володимерко, Володар, Василько, Іванко, Володислав, Олена, Михалко, Дмитро, Данило. Навіть "Невського" в літописах звали Олександром. Те ж стосується й географічних та власних назв X–XIII століть: "Угорське урочище", "Лядські ворота", "Печерська лавра", "Довбычка" тощо. Є у літописах і місцеві назви місяців – серпень і грудень.

Росіяни багато запозичили з руської мови. Зокрема, до князя й княгині предки росіян зверталися за українською традицією: "княже", "княгине". У російській мові тільки українська клична форма "княже", як і звертання до Бога, збережені й досі, всупереч сучасним правилам цієї мови. Те ж і з традиційними іменами у релігійній традиції, яка дуже консервативна. Чомусь московських патріархів називали "Алексий" і "Сергий", а не "Алексей" і "Сергей". В українців перший варіант залишився як природний у живій мові, а росіяни від цього відійшли.

Нинішня Росія для світу і для самого населення цих територій була спочатку сукупністю здебільшого фіно-угорських

племен, Заліссям, Суздальським князівством, а далі – країною Моксель, Московським князівством, Московією. Археолог О. Уваров, провівши розкопки у Ростово-Суздальській та Рязанській землях 7729 курганів, датованих VIII–XVI ст., констатував їхнє тотальне фінське походження. У 1860–1880 рр. цю інформацію підтвердив також завідувач кафедри Московського університету проф. О. Богданов. Жодної слов'янської могили серед виявлених не було. Знаково, що сучасні російські вчені "не поспішають" із проведенням генетичних досліджень цих курганів. Цю версію, крім того, засвідчують збережені гідроніми та ойконіми фінського походження у межах Ростовсько-Суздальських земель.

В етногенезі росіян вагому роль відіграли *монгольський* і *татарський* етнічні компонени. Таке етнічне змішування мало серйозні наслідки не тільки в антропології, але найбільше – у психології народу, змінивши миролюбну слов'янську ментальність на східну деспотично-самовпевнену вдачу.

Самоназви "русские" і "Россия" використовують на офіційному рівні тільки неповні три століття. Новий хоронім довго не приживався навіть серед населення Московії. Ніякими "росіянами" чи "русскими" воно себе не вважало. Зарубіжні історики Московію називали країною Моксель, а місцеве фінське населення – народом моксель. Уважають, що Москва і Московія – це пізніша трансформація цієї назви [5].

Вирішити проблему зміни назви імперії (і то не повною мірою) зміг лише Петро I, який у 1713 і 1721 рр. видав укази про офіційне перейменування. Аби перевчити світ, який не знав і не гадав, що має справу з Росією та росіянами, він розсилав по дворах і посольствах держав депеші, у яких вимагав називати Московію в офіційному листуванні Росією, інакше листи від них він просто не прийматиме. За Петра I було заборонено також говорити, що у Сибіру живуть не чисті великороси, а угро-фіни, татари й інші азіатські народи. Однак на багатьох європейських картах навіть другої половини XVIII ст. Росія часто позначена як Московія. Тому й Катерина II ще видавала письмові вказівки з вимогою перестати людям називатися московитами під страхом смертної кари.

У XIX ст. професор Оксфордського університету Карл Абель писав про дві східнослов'янські руські народності: слов'янорусів

(українців) та фінорусів (московітів). За наведеною ним статистикою, у кінці XIX ст. тільки у європейській частині Росії проживало 40 млн фіно-татарського населення і лише 15 млн слов'янського. Причиною того, що процес ослов'янення Московії так і не завершився у XIX ст., через 500 років після його початку, на думку К. Абеля, був значний вплив фіно-угорського і татарського етнічного елемента, а також величезні території, які захопила Росія, і які так і не змогла русифікуватись через свою етнічну меншість порівняно з місцевими аборигенами.

Академіком Степаном Львовичем Рудницьким написання самого хороніма свого часу було пропоновано як "Россія", має такий варіант написання підтримку і на сучасному етапі [57].

Отже, власна назва країни – її хоронім – є важливим індикатором генезису та становлення нації. Детальні сучасні історичні дослідження засвідчують давність та окремішність походження хороніма "Україна" та відновлюють історичну правду щодо міфів, нав'язаних більшовиками. Сучасна українська історична наука сміливо констатує відмінність етногенезу українців і росіян. Щораз, з'являються нові вітчизняні дослідження, а також відкрито доступ до замовчуваних раніше праць українських емігрантів.

Значення подібних досліджень перманентно актуалізується. Москва неустанно зомбує інформацією про своє виключне право на першість і старшинство. Попри очевидну відмінність Київської Русі у національно-етнічному і культурно-історичному плані від Московії, історію двох різних етносів і двох держав росіяни активно й далі перекручують як історію однієї спільноти.

Сумнозвісне "возз'єднання" України з Московією у 1654 р. було основане на розумінні гетьманом Богданом Хмельницьким спорідненості обох народів на ґрунті релігійно-християнської спільності. На відміну від мусульманських і католицьких "союзників", московські "православні" видавалися гетьманові "братами по вірі". Саме з цього часу почалася поступова ліквідація елементів української державності та поширення в Україні московських порядків. В Україну скеровували мігрантів з Московії переважно для потреб військового утримання території за Росією. Ці "*служиві*" в Україні додали до етноніма "*москаль*" семантичне значення "*військовик узагалі, незалежно від національності*". Ще Т. Г. Шевченко

писав про українського парубка, якого "*заберуть у москалі*", тобто до війська. Дуже часто такі "*служиві*", прослуживши "*царю й отечеству*" 20 років, русифікувалися, втрачаючи свої етнічні й мовні риси. Московські служиві діставали за свою службу слободи й землі, які щедро роздаровували московські царі, а потім вони й ставали опорою московської адміністрації.

У XVII ст. відбувається ще й поміщицька колонізація росіянами, які отримували величезні земельні угіддя в Україні. Вони й почали закріпачення українських селян. Росіянами були заселені Причорномор'я, Приазов'я, Слобожанщина. У XIX ст. царський уряд засилав величезні групи робітників-росіян на промислові підприємства України. У 1897 р. в Україні вже нараховували 4 млн 636 тис. росіян. У часи Першої світової війни кількість росіян суттєво зменшилася в Україні, однак вже за радянських часів продовжувалася політика російського впливу у ключових, індустріальних і політичних центрах неросійських республік, а особливо в Україні. Всепронизуючий вплив комуністичної пропаганди сповна відображений процесом перейменувань українських вулиць, міст, сіл, районів, областей, який активізували з початку 20-х рр. XX ст. Змінювали передусім ті історичні назви поселень, які мали козацьке походження (Бахмут, Кам'янка, Олешки), носили імена колишніх засновників, що суперечило панівній на той час доктрині (Алчевськ, Юзівка), мали російське імперське походження (Єлисаветград, Катеринослав, Олександрівськ та ін.).

Топонімічним відображенням розгортання процесу індустріалізації в Україні була поява низки назв поселень, розміщених поблизу шахт, заводів, залізничних станцій тощо, наприклад: *Марганець* (місто у Дніпропетровській області), *Дніпрорудне* (смт у Запорізькій області), *Зугрес* (місто у Донецькій області, буквально скорочено від "Зуївська "государственная" районна електростанція"; Зуївська від назви села Зуївки), *Есхар* (смт у Харківській області, буквально "Електрична станція Харківщини"), *Залізничне* (смт є у Дніпропетровській і Запорізькій областях).

Численні історично сформовані ойконіми в Україні були перейменовані на радянський лад. Так, лише ойконім *Первомайськ* наявний у Луганській, Донецькій, Харківській, Ми-

колаївській областях, *Першотравенськ* – у Дніпропетровській, Житомирській областях, *Першотравневе* – у Донецькій області, а ще *Первомайське*, *Первомайка* та інші подібні назви поселень у багатьох областях України.

Ідеологічне забарвлення простежується у численних назвах типу *Совєтський* (смт у АР Крим), *Октябрське* (АР Крим, Донецька, Дніпропетровська області), *Комсомольське* (Донецька, Полтавська, Харківська, Луганська області), *Пролетарський* (Луганська область), *Комінтернівське* (Одеська область), *Гвардійське* (АР Крим, Дніпропетровська область). Ще більше привертають до себе увагу назви з прикметниковим означенням типу червоний – красний (на російський лад): *Червонопартизанськ* (Луганська область), *Червоний Донець* (Харківська область), *Красноперекопськ* (АР Крим), *Красний Октябрь* (Донецька область). Чергування українсько/російського "означення" певною мірою відображало інтенсивне міграційне прибуття строкатого в етнічному відношенні населення з усіх кінців СРСР, а особливо з Росії.

Депортацію кримських татар із Криму супроводжували практично тотальною зміною топонімів за спеціальними указами 1944 та 1945 рр. За указом 1944 р. перейменуванню підлягали 11 районів і районних центрів Криму (табл. 2); указ 1945 р. стосувався зміни назв сільських рад і населених пунктів Кримської області [53]. У результаті селище Курман-Кельменче перейменували у *Красногвардійське*, Коктебель (у 1993 р. назву поновлено) перейменували у *Планерське*, Албат – у *Куйбишеве*, Ак-Мечеть – у *Чорноморське*, Мангуш – у *Партизанське* та ін.

У промислових регіонах України також активно змінювали назви, утворені від прізвищ колишніх власників: місто Гришине у Донецькій області перейменували у *Красноармійськ*; місто Сорокине у Луганській області було названо *Краснодон*; місто Криндачівка у Луганській області стало *Красним Лучем*, а селище Вірівка у Донецькій області – *Красним Профінтерном* (проте нова назва, утворена від слів Червоний Інтернаціонал Профспілок, утрималася лише з 1921 по 1937 рр.). Доволі значний перелік формують назви поселень, утворені від прізвищ діячів панівної на той час комуністичної партії: *Леніне* (смт у АР Крим),

Ленінське (смт у Луганській області), *Ленінське* (село у Кіровоградській області, перейменоване у 1992 р. у Голубієвичі), обласний центр однойменної області – *Кіровоград* (1784–1924 рр. – Єлисаветград, 1924–1934 рр. – Зінов'євськ, 1934–1939 рр. – Кірово, з 1939 р. – Кіровоград) та ін.

Таблиця 2

Указ Президії Верховної Ради РРФСР
"Про перейменування районів і районних центрів Кримської АРСР",
м. Москва, 14 грудня 1944 р., № 621/6*

Перейменувати такі райони і районні центри Кримської АРСР	
1. Ак-Мечетський район	у Чорноморський і районний центр село Ак-Мечеть – у Чорноморське
2. Ак-Шеїхський район	у Роздольненський і районний центр село Ак-Шеїх – у Роздольне
3. Біюк-Онларський район	у Жовтневий і районний центр село Біюк-Онлар – у Жовтневе
4. Ічкінський район	у Совєтський і районний центр селище Ічки – у Совєтське
5. Карасубазарський район	у Білогірський і районний центр місто Карасубазар – у Білогірськ
6. Колайський район	у Азовський і районний центр село Колай – у Азовське
7. Лариндорфський район	у Первомайський і районний центр село Джурчи – у Первомайське
8. Маяк-Салинський район	у Приморський і районний центр село Маяк-Салинь – у Приморське
9. Сейтлерський район	у Нижньогірський і районний центр селище Сейтлер – у Нижньогірське
10. Тельманський район	у Красногвардійський і районний центр село Курман-Кемельчи – у Красногвардійське
11. Фрайдорфський район	у Новоселівський і районний центр село Фрайдорф – у Новоселівське

* *Джерело* [53]

А. П. Коваль стверджує, що у повоєнний час (20–30 рр. минулого століття) з мапи України зникло майже 200 назв сіл і селищ унаслідок "злиття", "укрупнення", "перейменування" [29, С. 208]. Історичні комоніми змінювали новітні назви новостворених колгоспів, радгоспів, бригад. За аналогією перейменовували

міста у промислових районах, похідні від назв шахт, рудників, заводів, електростанцій: такі назви зазвичай двоосновні й закінчуються на *-ськ*, що при значному скупченні приголосних обтяжує їхню вимову. До прикладу, місто *Комунарськ* у Луганській області (до 1931 р. Алчевськ – (за прізвищем колишнього власника), у 1931–1961 рр. – Ворошиловськ, у 1961–1992 рр. – Комунарськ, у 1992 р. місту повернено назву *Алчевськ*).

Окремою є група поселень, що були засновані у XX ст. чи утворені із декількох населених пунктів, що відразу отримували радянські назви (міста: Жданівка, Димитрів, Іллічівськ, Комсомольськ, Орджонікідзе та ін.; села: Жовтневе, Зоря Комунізму, Леніне, Червоний Шлях). До прикладу, в радянський час в Україні було зафіксовано 99 сіл з назвою "Жовтневе", з них найбільше – 17 таких сіл у Харківський області, 10 – у Полтавській, по 7 – у Київській, Миколаївській і Сумській областях і т. д. Два Жовтневих у Харківській області у 1960 рр. приєднані до інших населених пунктів області. Два Жовтневих було знято з обліку у Дніпропетровській області у 1980 рр.; с. Жовтневе Донецької області розділене на село Македонівка та селище Херсонес. Село Жовтневе Львівської області зняте з обліку у 1993 р., однойменне село у Київській області – у 1999 р.

Починаючи з 60-х і до 80-х рр. XX ст., у т. зв. період відлиги, топоніми, пов'язані з сталінською добою, почали перейменовували на інші комуністичні, або ж відновлювали історичні ойконіми: Жданов → Маріуполь, Ворошиловград → Луганськ, Сталіно → Донецьк та ін.

Найбільша концентрація росіян у великих містах України, на Донбасі, Півдні України, у Приморській смузі, у Криму у контексті захисту їхніх "етнічних прав" стала формальним приводом до новітньої гібридної війни Російської Федерації проти України. Безпідставність територіальних претензій з боку Московії доводить хоча б картосхема українських етнічних земель за Михайлом Грушевським [Грушевський М. Як жив український народ. Коротка історія України / М. Грушевський. – 2-ге. вид. – Царгород : З друкарні "Союза визволення України", 1915. – 108 с.] (рис. 5).

Упродовж всього періоду державної незалежності України росіяни гальмували відродження української мови, закидаючи

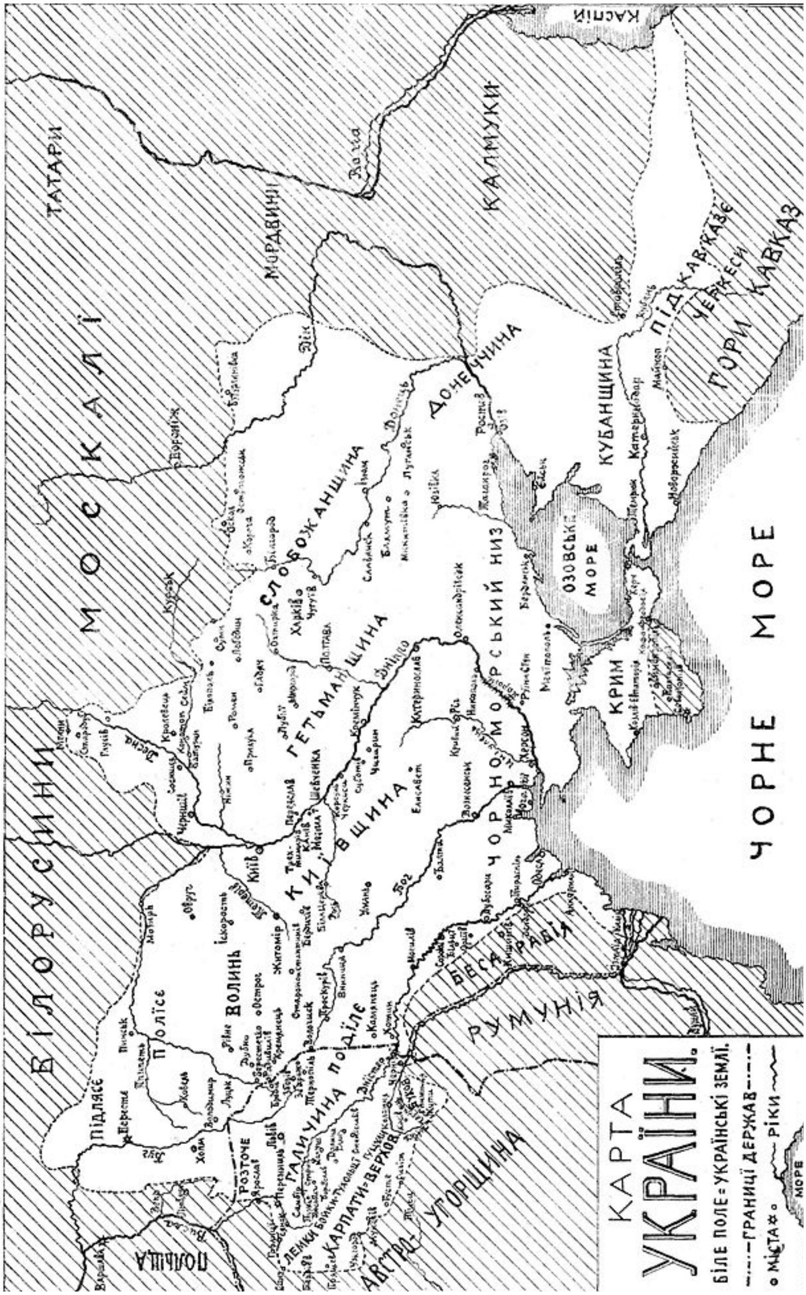

Рис. 5. Українські етнічні землі за Михайлом Грушевським, 1915 р.

нам псевдопретензії щодо "насильницької українізації", "дискримінації русскоязычного населення" та інші провокативні заяви. Індикаторами "послідовності" імперської політики стають окремі факти. Так, у 2003 р. кульмінацією територіальних претензій Росії щодо делімітації кордону у Керченській протоці виглядав демарш Москви, виражений активним будівництвом греблі у напрямку острова Тузла з боку російського берега Таманського півострова. У липні 2010 р. пролунав заклик тодішнього мера Москви (Ю. Лужкова) про те, що Севастополь має бути російським. Як виглядає така заява у світлі сучасних подій?! Того ж 2010 року Держдумою Росії прийнято доповнення до чинного федерального закону про встановлення нової пам'ятної дати – 28 липня – "Дня хрещення Русі", яка приурочена до дня пам'яті князя Володимира (за поданням патріарха РПЦ ще у 2008 р.). У 2012 р. президентом Росії (Д. Медведєвим) було запропоновано спільне (російсько–українсько–білоруське) святкування 1150-ліття російської державності (яка нібито починається з 862 р., тобто з моменту запрошення Рюриковичів правити Новгородом). З цього всього складається враження, що українська державність за давністю поступається російській і виникла на території Росії, що кардинально суперечить історичним фактам. Реанімування імперських планів ми сповна спостерігаємо з 2014 р. через анексію Криму, збройну й військову підтримку сепаратистів на сході України.

На сучасному етапі паралельно з відстоюванням територіальної цілісності держави, недоторканості її кордонів, активною боротьбою з корупцією, перебудовою національного господарства, не менш значущою є проблема декомунізації і українізації у географічній топоніміці, на чому свого часу акцентував професор О. І. Шаблій. Зокрема це:

а) перейменування тих населених пунктів, які названі в честь одіозних комуно-більшовицьких діячів: Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Свердловськ, Артемівськ, Орджонікідзе, Ватутіне, Кіровоград, Котовськ тощо;

б) зміни назв з явно комуністичними атрибутами (Комсомольськ, Першотравневе, Жовтневе тощо);

в) українізація назв шляхом повної їхньої заміни, якщо вони виникли за російським зразком словотворення: Южний,

Первомайськ, Іллічівськ, Южноукраїнськ; особливо тут важливо, щоб назви міст мали закінчення *-е*, після суфіксів *-ськ, -цьк, -зьк* (наприклад, не Донецьк, а Донецьке; не Нововолинськ, а Нововолинське), чи закінчення *-е* замість прикметникового *-ий* (отже Аерофлотське, замість Аерофлотський);

г) позбавлення у назвах "уточнювальних" частин, які дуже здовжують назву і роблять її незручною у користуванні, на зразок "Волинський", "Дністровський", "Подільський" (це міста Володимир-Волинський, Білгород-Дністровський, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський). Зрозуміло, що ці "уточнення" виникли не у назвах відповідних російських (Володимир, Білгород) чи білоруських (Могилів) міст, а в українських, щоб показати їхню нібито вторинність;

ґ) повернення давніх незаідеологізованих назв багатьом населеним пунктам, наприклад, Бахмачу (тепер Артемівськ), Звягелю (Новоград-Волинський), Бірзулі (Котовськ), Інкерману (Білокам'янськ), Кадіївці (Стаханов), річкам, наприклад, Бугу (тепер Західний Буг), чи Богу (Південний Буг);

д) українізація транскрипції іншомовних географічних назв, зокрема, з англо-, германо- чи західнослов'янських мов. Тут відзначимо лише дві ознаки: 1) передання з латиниці на кирилицю *g*; 2) відповідно передання *h*. За російською транслітерацією у першому випадку писалось "г", у другому – "х", аналогічно писали українською. Насправді, українською треба писати **Йоганнесбурґ**, а не Йоханнесбург, **Оклагома**, а не Оклахома, **Гельсінкі**, а не Хельсінкі, **Бранденбурґ**, а не Бранденбург, **Ґетеборґ**, а не Гетеборг та ін;

е) насамперед це традиційно українське написання власних географічних назв на тих етнічних українських землях, які опинились у складі сусідніх держав (отже, пишемо **Перемишль**, а не Пшемисль**, Холм**, а не Хелм, **Замостя**, а не Замосць, **Грубешів**, а не Хрубешов, **Гребенне**, а не Хребенне та ін.).

є) "українофонне" написання власних географічних назв, коли в перекладах з кирилиці на латинницю в часи радянського режиму старалися, щоб українські назви транслітерувалися на західні мови так, ніби вони є російськими. На російський звуковий лад писали багато власних назв, що мають українські

афікси (префікси і суфікси), закінчення: *під-* як *под-*, *-ів* як *-ов*, *-їв* як *-єв* та ін. Отже, перекладали Підгайці як *Podgajci*, Підгір’я як *Podgorje*, Тернопіль як *Ternopol*, Миколаїв як *Nikolajew* та ін. [77, С. 340–342].

Водночас при перекладі українських географічних назв на іноземні мови здійснювали транслітерацію, спираючись на рішення П’ятої конференції ООН (1987 р.). На сучасному етапі керуємося Постановою Кабінету Міністрів України “Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею”, від 27 січня 2010 р. № 55 [56] (Додаток 5).

Сьогодні в Україні зафіксовано близько 1 000 радянських назв населених пунктів. Найбільша їхня кількість збережена у Харківській (112) та Дніпропетровській (89) областях. Повністю немає радянських назв населених пунктів у Закарпатській, Івано-Франківській та Рівненській областях. У розрізі адміністративних районів України, найбільша кількість радянських топонімів трапляється у Криничанському і П’ятихатському районах Дніпропетровської області (по 12) та Снігурівському районі Миколаївської області (11). Дослідники [50] рекомендують притримуватись у процесі перейменування населених пунктів історичних коренів.

Відповідно до Закону України про “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки” (прийнятий Верховною Радою України 09.04.2015 р.) органи місцевої влади в шестимісячний строк після набуття чинності мають подати парламенту пропозиції щодо перейменування населених пунктів, районів, областей, назви яких містять символіку комуністичного тоталітарного режиму. Після цього, Верховна Рада у тримісячний термін має опрацювати подані пропозиції та рекомендації Українського інституту національної пам’яті щодо цього і прийняти остаточне рішення.

Перейменуванню підлягають 908 населених пунктів України, що становить 3 % від їхньої загальної кількості; з них 81 (9 %) міських, 827 (91 %) сільських.

Зокрема, зміна назви стосуватиметься 42 українських міст у зв’язку з законом про заборону пропаганди комунізму. Пропоновані можливі нові-старі назви міст (табл. 3):

Таблиця 3

Варіанти найменувань українських міст*

Номер за пор.	Назви міст	Пропоновані назви
1	*2*	*3*
1	Артемівськ	Бахмут
2	Володар-Волинський	Волинськ, Горошки, Олександропіль, Хорошки, Хорс
3	Володарське	Нікольське
4	Дзержинськ	Русини, Щербинівка
5	Димитров	Гродівка
6	Дніпродзержинськ	Дніпровськ, Дніпроград, Дніпрокам’янськ, Камеон, Кам’янськ-Дніпровський, Кам’янськ-на-Дніпрі, Кам’янське, Романівськ, Славгород
7	Дніпропетровськ	Дніпро, Дніпровськ, Дніпрополь, Дніпрослав, Кодак, Новий Кодак, Святослав, Січеслав
8	Іллічівськ	Бугове, Бугові Хутори, Іллінськ, Скіфополь, Святослав
9	Кіровоград	Байгород, Благомир, Златопіль, Ексампей, Єлисаветград, Інгульськ, Козацький, Кропивницький, Лелеків, Новокозачин, Орел, Скіфопіль, Тобілевичі, Улич, Ятрань та ін.
10	Кіровськ	Голубіївськ, Голубинка
11	Кіровське (Дніпропетровська обл.)	Давидо-Орлівка
12	Кіровське (Крим)	Іслям-Терек
13	Комінтернівське	Антоно-Кодинцеве
14	Комсомольськ	Низа
15	Котовськ	Бірзула
16	Красний Лиман	Лиман
17	Красний Луч	Криндачівка
18	Красні Окни	Окни
19	Красноармійськ	Гришине
20	Красногвардійське	Курман-Кемельчі
21	Красноград	Костянтиноград
22	Краснодон	Сорокине
23	Красноперекопськ	Ор-Капи
24	Куйбишеве	Кам’янка
25	Леніне	Сім Колодязів
26	Орджонікідзе (Дніпропетровська обл.)	Гірницьке
27	Первомайськ (Миколаївська обл.)	Богопіль
28	Первомайськ (Луганська обл.)	Олександрівка, Петро-Мар’ївка

Закінчення табл. 3

1	*2*	*3*
30	Первомайський (Харківська обл.)	*Лихачове*
31	Першотравенськ	Шахтарське
32	Свердловськ	Довжанськ
33	Совєтський	Ічкі
34	Стаханов	Кадіївка
35	Тельманове	Остгайм
36	Торез	Олексіївка
37	Ульяновка	Грушка
38	Фрунзівка	Захарівка
39	Цюрупинськ	Олешки
40	Червоноармійськ	Пулини
41	Червоноград	Кристинопіль
42	Щорськ	Сновськ

* Складено за джерелами: (Додаток 6 [2, 6, 8, 9]).

В окремих джерелах [8] зауважують, що "первомайські" і "першотравневі" назви під дію закону можуть не потрапити, оскільки перше травня не є суто комуністичним святом, а й державним святом України.

Варіанти перейменувань місцеві ради виносять на обговорення громад. Проведення місцевих референдумів щодо перейменування населених пунктів відповідає вимогам закону про місцеве самоврядування, проте статус такого опитування має радше характер соціологічного опитування і рекомендаційний характер. В Україні відомо багато прецедентів, коли у містах проводили референдуми щодо визначення їхньої майбутньої назви. Таке опитування відбулося у Закарпатській області у ході проведення місцевих виборів 2010 р. Тоді намагалися з'ясувати доцільність перейменування м. Берегове на угорський лад "Берегсаз", проте ідея не була підтримана міською громадою. Подібне опитування відбулося і в Івано-Франківській області – тут було погоджено змінити радянське написання "Яремча" на давніший варіант назви "Яремче", відповідне подання місцевої громади затверджене парламентом.

На сучасному етапі подібні обговорення вже відбулися у містах Артемівськ (додаток 6, [5]), Дніпродзержинськ (додаток 6, [4]), Дніпропетровськ, Кіровоград (додаток 6, [1]), Іллічівськ

(додаток 6, [7]) та багатьох інших. Зокрема, доволі резонансним є організоване у Дніпропетровську голосування щодо перейменування міста (додаток 6, [10]), рішення про зміну назви якого планують ухвалити за підсумками референдуму. Внесена до переліку пропонованих нових назв міста Дніпропетровська "стара" назва, симпатиками якої нібито є 60 % містян. Подібний сценарій апробований й у Дніпродзержинську, а згодом й у м. Щорс. Керівництво міста Іллічівськ спробувало зберегти ойконім при зміні тлумачення його етимології: мовляв, місто назване на честь святого Іллі. У Кіровограді, як виявляється, значна кількість містян є прихильниками колишньої імперської назви "Єлисаветград". Подібні маніпуляції у процесі перейменування не можуть бути прийнятними за роз'ясненнями, наданими Головою Інституту національної пам'яті Володимиром В'ятровичем, оскільки Україна має пройти шлях декомунізації й деколонізації.

Завдання для самоконтролю

1. *Поясніть трансформацію назви: землі Моксель, Суздальська земля, Московське князівство, Російська імперія, спираючись на достовірні історичні факти.*
2. *Поясніть походження хороніма "Росія".*
3. *Охарактеризуйте термін "Європейська консервативність" в історичному та картографічному відображенні новітнього штучно насадженого хороніма "Росія" у XVIII—XIX ст.*
4. *Назвіть залишки імперських втручань у топоніміці України.*
5. *Побудуйте картосхему частоти поширеності прорадянських комонімів у розрізі адміністративних одиниць України.*

Список джерел

1. *Аркас М. М.* Історія України-Русі / М. М. Аркас ; [вступ. ст., с. 5–45, і комент. В. Г. Сарбея]. – Одеса : Маяк, 1994. – 392 с.
2. *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України 1919–1920 / Д. І. Багалій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://www.toloka.hurtom.com/viewtopic.php?t=23740*
3. *Байцар А. Л.* Місцеві географічні терміни Українських Карпат / А. Л. Байцар // Вісник Львівського університету. Сер. геогр. – Вип. 36. – Львів : ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – С. 9–13.
4. *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець / О. А. Бевзо. – К. : Наук. думка, 1970. − 200 с.
5. *Белінський В.* Країна Моксель, або Московія : [роман-дослідження]. Кн. I / В. Белінський. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2009. – 376 с.
6. *Берест Дан* Велесова книга / Дан Берест [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://www.pravoslavu.narod.ru/veles-o.htm*
7. Бібліографія української ономастики : наук. збірник ; [відп. ред. канд. філол. наук С. О. Вербич]. – К. : Вид-во ТОВ “КММ”, 2013. – 371 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/Structure/Departments/Department6/Docu-ments/biblioteka-ukrajinskoji-onomastyky.pdf*
8. Болгарский археолог откопал захоронение древнего вампира [Электронный ресурс]. – Режим доступа : *http://telegraf.com.ua/tehnologii/1524712-v-bolgarii-naydenyi-mogilyi-vampirov.html*
9. *Боплан де Г. Л.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що простягаються від кордонів Московії до Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн / Г. Л. де Боплан ; [пер. з руанського вид. 1660 року]. – К. : ФОП Стебеляк О. М., 2012. – 168 с.
10. *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі / М. Ю. Брайчевський. – К. : Наук. думка, 1968. − 224 с.
11. *Братко-Кутинський О.* Феномен України / О. Братко-Кутинський. – К. : Вечірній Київ, 1996. – 304 с.
12. *Бучко Д. Г.* Ареали українських топонімів на *-івці, -инці* в XIV–XX ст. / Д. Г. Бучко // Переспективы развития славянской ономастики. – М. : Наука, 1980. – С. 90–100.
13. *Бучко Д.* Походження назв населених пунктів Покуття / Дмитро Бучко. – Львів : Світ, 1990. – 143 с.
14. В Україні росте найстаріша в Європі тополя [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://www.turystam.in.ua/uk/2011-09-14-19-59-29/10051-2014-05-13-19-42-35*

15. *Василенко Г. К.* Велика Скіфія / Г. К. Василенко. – К. : Вид-во т-ва "Знання" України, 1991. − 48 с. – (Сер. 8. Новини науки, техніки, виробництва, № 3).
16. *Величко С. В.* Літопис. Т. 1. / С. В. Величко ; [пер. з книжної української мови, вст. ст., комент. В. О. Шевчука ; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 1991. – 371 с.
17. *Величко С. В.* Літопис. Т. 2. / С. В. Величко ; [пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука ; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1991. – 642 с.
18. *Гоян І.* Старі концепції і нові джерела до вивчення символіки Галича й Галицької землі / І. Гоян, І. Коваль [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?...PDF/etnik_2011-2012_8-9_11.pdf*
19. *Горенко Н.* "Зачистка" Крыма как грандиозная афёра [Электронный ресурс]. – Режим доступа : *http://www.Argument.ua.com/stati/Zachistka-Kryma-kak-grandioznaya-afera?utm_ source*
20. *Грушевський М.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991. − 560 с.
21. *Дашкевич Я.* Як Московія привласнила історію Київської Русі / Ярослав Дашкевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://www.universum.lviv.ua/journal/2011/6/ dashk.htm*
22. *Диба Ю.* Батьківщина святого Володимира : Волинська земля у подіях X століття / Юрій Диба. – Львів : Видавництво Колір ПРО, 2014. – 484 с.
23. Доктор географії Олена Степанів / [упорядник О. Шаблій]. – Львів : ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – 324 с.
24. *Думін Б. Я.* Географічні назви в наших географічних роботах / Б. Я. Думін // Вісник ордена Леніна Державного університету імені Івана Франка. Сер. геогр. – Вип. 4. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1966. – С. 89–92.
25. *Иванов А. В.* Крепости и замки Южного Крыма. Мир крымского средневековья / А. В. Иванов. – Севастополь : Библекс™, 2008. − 288 с.
26. Історія України написана у V ст. до нашої ери Геродотом / [пер. С. К. Спасько]. – К. : ФОП Стебеляк О. М., 2012. – 144 с.
27. *Канигін Ю.* Шлях аріїв: Україна в духовній історії людства : [романесе] / Ю. Канигін. – 5-те вид., доп. – К. : Арій, 2011. – 528 с.
28. *Кіндратенко А.* Історія Скитії-України у IV–V ст. / Анатолій Кіндратенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://www.ukrcenter.com/Література/ Анатолій Кіндратенко/25834-1/Історія Скитії-України- IV-V століття.*
29. *Коваль А. П.* Знайомі незнайомці: походження назв поселень України : наук.-попул. видання / А. П. Коваль. – К. : Либідь, 2001. – 304 с.

30. *Конисский Г.* История Русов или Малой России. Репринтное воспроизведение издания 1846 года / Георгий Конисский. – Киев : Дзвін, 1991. – 411 с.
31. *Крилов М.* Пам'ять втрачених сіл (зниклі ойконіми Запоріжжя: 1945–2000) : довідник / М. Крилов. – Мелітополь : Мелітополь, 2002. – 76 с.
32. *Крип'якевич І. П.* Історія України / І. П. Крип'якевич ; [відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович]. – Львів : Світ, 1990. – 520 с.
33. *Кругляк Ю. М.* Ім'я вашого міста. Походження назв міст і селищ міського типу Української РСР / Ю. М. Кругляк. – К. : Наук. думка, 1978. – 152 с.
34. *Купчинський О. А.* Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень (географічні назви на *-ичі*) / О. А. Купчинський. – К., 1981. – 252 с.
35. *Лабінська Г.* Походження хоронімів "Україна" і "Росія" / Галина Лабінська // Вісник ЛНУ імені Івана Франка. Сер. геогр. – Вип. 40. Ч. 2. – Львів : ВЦ ЛНУ імені Івана Франка. – С. 60–67.
36. *Лаврук М. М.* Гуцули Українських Карпат (етногеографічне дослідження) / М. М. Лаврук. – Львів : ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 288 с.
37. *Лагунова Т. І.* 500 найчарівніших куточків України / Т. І. Лагунова. – К., 2007. – 413 с.
38. *Лаучюте Ю. А.* Словарь балтизмов в славянских язиках / Ю. А. Лаучюте. – Л., 1982. – 210 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : *http://www.bookre.org/reader?file= 762245&pg=2*
39. *Лозинський Р.* Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд) : монографія / Роман Лозинський. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 502 с.
40. *Лозко Г.* Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект / Галина Лозко. – 2-е вид., стереотипне. – К. : АртЕк. – 304 с.
41. *Лучик В.* Етимологічний словник топонімів України / Василь Лучик. – К. : ВЦ "Академія", 2014. – 544 с.
42. *Лящук Б. Ф.* Географічні назви Українських Карпат і прилеглих територій : навч. посібник / Б. Ф. Лящук. – К. : ІСДО, 1993. – 204 с.
43. *Лящук Б. Ф.* До походження географічних назв на території Покутсько-Буковинських Карпат і прилеглих районів / Б. Ф. Лящук // Вісник ордена Леніна Державного університету імені Івана Франка. Сер. геогр. – Вип. 1. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1962. – С. 115–120.
44. *Мозолевський Б. М.* Скіфський степ / Б. М. Мозолевський. – К. : Наук. думка, 1983. – 200 с.

45. *Наконечний Є.* Украдене ім'я: чому русини стали українцями / Євген Наконечний [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://www.uaweb.org/nakonechny/index.html*
46. Наука Учёные: завоеваниям Чингисхана способствовало потепление [Электронный ресурс]. – Режим доступа : *http:/viknaodessa.od.ua/news/?news=90518*
47. *Непокупний А. П.* Балтійські родичі слов'ян / А. П. Непокупний. – К., 1979. – 183 с.
48. *Непокупний А. П.* Балтійсько-українські взаємозв'язки і паралелі / А. П. Непокупний // Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектичних зв'язках. – К., 1981. – 263 с.
49. *Огоновский В. П.* Старые, новые и параллельные географические названия / В. П. Огоновский // Докл. и сообщ. Львов. отдела Географ. общ. УССР за 1965 год. – Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1965. – С. 140–144.
50. *Остапенко П.* Радянські топоніми населених пунктів України / Павло Остапенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://tdukr.com/nashi-doslidzhennia/proekti/po-shirennia-radianskikh-toponimiv-v-ukrayini/radianski-toponimi-naselenikh-punktiv-ukrayini/*
51. *Панчук І.* Історія України очима іноземців : довідник-хрестоматія / І. Панчук. – Тернопіль : Мандрівець, 2011. − 304 с.
52. *Паркер Дж.* Атлас "Історія світу" / Джеффрі Паркер ; [пер. з англ. Н. Сивак, О. Ходзінська]. – К. : ДНВП "Картографія", 2008. – 192 с.
53. Переименование населённых пунктов Крыма [Электронный ресурс]. – Режим доступа : *http://road-crimea.narod.ru/rename.htm*
54. Перейменувати вулицю з радянськими назвами не складно і не дорого. – Інститут національної пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://www.memory.gov. ua/news/pereimenuvati-vulitsyu-z-radyanskimi-nazvami-ne-skladno-i-ne-dorogo*
55. *Пономаренко М. Ф.* Черкаси: таємниця топоніма / М. Ф. Пономаренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://www.histans.com/JOURNALL/journal/1991/4/8.pdf*
56. Постанова Кабінету Міністрів України "Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею", від 27 січня 2010 р. № 55 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/55-2010-%D0%BF*
57. *Ровенчак І. І.* Географія культури: проблеми теорії, методології та методики дослідження : монографія / І. І. Ровенчак. – Львів : ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – С. 154–162.
58. *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України? / Степан Рудницький ; [упоряд., передм. О. І. Шаблія]. – Львів : Світ, 1994. − 416 с.

59. Симферополь хотят переименовать в Путин [Электронный ресурс]. – Режим доступа : *http://www.facenews.ua/news/2014/195472/*
60. *Сохань Є.* Давні слов'яни вербу називали ласкавими словами / Євгенія Сохань [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://golossokal.com.ua/novyny-kultury/davni-slovyani-verbu-nazivali-laskavimi-slovami.html*
61. *Стецюк В.* Булгарська топоніміка в Україні і Південно-західній Росії / Валентин Стецюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://www.v-stetsyuk.name/uk/Topo/ Bulg.html*
62. *Стойко С.* Вікові дерева Львівщини. Посібник з виявленння та збереження вікових дерев у лісах Карпатського регіону / С. Стойко, В. Шушняк, Г. Савка та ін. – Львів, 2006. − 110 с.
63. *Стрижак О. С.* Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. У пошуках Русі / О. С. Стрижак. – К. : Наук. думка, 1991. − 224 с.
64. *Стрижак О. С.* Про що розповідають географічні назви (Сліди народів на карті УРСР) / О. С. Стрижак. – К. : Наук. думка, 1967. – 127 с.
65. *Субтельний О.* Україна : Історія : навч. посібник / Орест Субтельний. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.
66. Сучасний тлумачний словник української мови: 50 000 слів ; [за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського]. – Харків : ШКОЛА, 2006. – 832 с.
67. *Таранова Н.* Основні етапи розвитку топонімії як науки / Наталя Таранова // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія. № 2 (2006) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://www.library.tnpu.edu.ua*
68. *Тищенко К.* Етномовна історія прадавньої України / Костянтин Тищенко. – К. : Аквілон-Плюс, 2008. – 480 с.
69. *Тищенко К.* Правда про походження українців / Костянтин Тищенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://i.tyzhden.ua/Content/Photoalbum/2013/november/13/ Tyshenko.pdf*
70. Топоніміка Турківщини / [упоряд. Зборовський П.]. – Львів : Камула, 2004. – 258 с.
71. *Торчинський М. М.* Денотатно-номінативна структура гідронімії як складник української ономастичної терміносистеми / М. М. Торчинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/43759/06-Torchinsky.pdf?sequence=1*
72. У столиці перейменували 10 вулиць (список) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://24tv.ua/home/u_kiyevi_pereymenuvali_10_vulits_spisok&objectId=508818*

73. *Худаш М*. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів / Михайло Худаш. – К. : Наук. думка, 1995. – 363 с.
74. *Худаш М. Л.* Походження Українських Карпатських і Прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення) / М. Л. Худаш, М. О. Демчук // АН УРСР. Львів. Відділення Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського ; [відп. ред. Л. М. Полюга]. – К. : Наук. думка, 1991. – 268 с.
75. *Шаблій О. І.* Питання просторово-географічного аспекту вивчення мікротопонімії: на матеріалах Західного Поділля / О. І. Шаблій // 4 Республіканська ономастична конференція : тези. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 39–40.
76. *Шаблій О. І.* Село на золотому Поділлі: земля і люди / О. І. Шаблій. – Львів : Аверс, 2011. – 712 с.
77. *Шаблій О. І.* Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / О. І. Шаблій. – Львів, 2001. – 744 с.
78. *Шелухін С*. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів / Сергій Шелухін. – Дрогобич : Бескид, 1992. – 248 с.
79. *Янко М*. Топонімічний словник України : словник-довідник / Микола Янко. – К. : Знання, 1998. – 432 с.

Електронні ресурси

80. Алфавітний покажчик нових і старих найменувань населених пунктів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://www.static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWSAIT/ADM/ d06.rtf*
81. Імідж-каталог Львівської наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://www.image.lsl.lviv.ua*
82. Інститут національної пам’яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://www.memory.gov.ua/*
83. Офіційна веб-сторінка Львівського обласного управління лісового та мисливського господарства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://www.lvivlis.com.ua*
84. Словник імен і назв [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://www.litopys.org.ua/dovg/dovg09.htm*
85. Топонімічний словник України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://www.toponymik-dictionary.in.ua*
86. *EXLIBRIS*: українська електронна бібліотека: історія, публіцистика, художня література [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://www.uaweb.org/*

Художні історичні твори, рекомендовані у контексті вивчення предмета "Топоніміка"

87. *Гоголь Н. В.* Вечера на хуторе близ Диканьки. Миргород / Н. В. Гоголь ; [худож. Р. О. Волынский]. – Харьков : Прапор, 1987. – 347 с.
88. *Горліс-Горський Ю. Ю.* Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру / Ю. Ю. Горліс-Горський ; [упор., ред., передм., прим., біогр. довідки, дод. Р. Коваля]. – К. : Історичний клуб "Холодний Яр" ; Вінниця : ДП "Державна картографічна фабрика", 2011. – 512 с.
89. *Загребельний Павло* Роксолана : [іст. роман] / Павло Загребельний. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. – 800 с.
90. *Казандзакіс Нікос* Капітан Міхаліс (Свобода або смерть!) / Нікос Казандзакіс. – К. : Вид-во худож. л-ри. "Дніпро", 1975. – 444 с.
91. *Куліш Пантелеймон.* Твори в 2 т. – Т. 2. Чорна рада / Пантелеймон Куліш ; [підгот. тексти, упоряд. і склав примітку М. Л. Гончарук]. – К. : Дніпро, 1989. – 586 с.
92. *Міщенко Дмитро* Розплата : [іст. роман] / Дмитро Міщенко ; [післям. В. Рички, В. Смолія]. – К. : Рад. письменник, 1987. – 383 с.
93. *Мордовець Данило* Сагайдачний : [повісті та роман] / Данило Мордовець. – Львів : Каменяр, 1989. – 302 с.
94. *Назарук Осип* Роксоляна : Історична повість з 16-го століття / Осип Назарук. – К. : Вид-во худож. л-ри "Дніпро", 1992. – 271 с.
95. *Пушкар Степан* Таємниці Нового Світу або про що розповідають географічні назви : посіб. [для вчит.] / Степан Пушкар. – Львів : Тріада плюс, 2006. – 156 с.
96. *Скляренко Семен* Володимир : [роман] / Семен Скляренко ; [передм. М. Грицая]. – К. : Вид-во худож. л-ри "Дніпро", 1987. – 547 с.
97. *Скляренко Семен* Святослав : [роман] / Семен Скляренко ; [передм. М. Слабошпицького]. – К. : Вид-во худож. л-ри "Дніпро", 1987. – 669 с.
98. *Старицький Михайло* Кармелюк / Михайло Старицький. – К. : Вид-во худож. л-ри "Дніпро", 1971. – 708 с.
99. *Хоткевич Г. М.* Авірон ; Довбуш : [повісті] / Г. М. Хоткевич ; [упоряд., авт. післям. Ф. П. Погребенник]. – К. : Дніпро, 1990. – 559 с.
100. *Чайковський Андрій* Повісті / Андрій Чайковський ; [вступ. ст. О. М. Нахлік]. – Львів : Каменяр, 1989. – 336 с.
101. *Чемерис Валентин* Ольвія. Серія: Український історичний роман / Валентин Чемерис. – К. : Український Центр духовної культури, 1993. – 384 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Інфографіка-алгоритм “Як перейменувати вулицю”

Додаток 2. Місцезнаходження, таксаційна характеристика і статус охорони вікових дерев у Львівській області

Додаток 3. Походження назв деяких країн світу

Додаток 4. Світлини

Додаток 5. Таблиця транслітерації українського алфавіту латиницею

Додаток 6. Список використаних джерел до розділу 2.11. “Російський проімперський слід в українській топоніміці”

Додаток 1

ЯК ПЕРЕЙМЕНУВАТИ ВУЛИЦЮ
покидаючи
СССР
ІНІЦІАТОРИ ПЕРЕЙМЕНУВАННЯ
1
• Будь-який громадянин України, іноземець
• об'єднання громадян
• трудовий колектив
• будь-який державний орган
КОМУ/КУДИ ПОДАЮТЬСЯ ПРОПОЗИЦІЇ
2
Сільському, селищному, міському голові
ТЕРМІН РОЗГЛЯДУ ПРОПОЗИЦІЇ
до 45 діб
ВИНЕСЕННЯ ПИТАННЯ НА ГРОМАДСЬКЕ ОБГОВОРЕННЯ
3
Форми громадського обговорення: конференція, форум, громадські слухання, зустрічі, теле, радіодебати, інтернет-конференція, електронна консультація
ТЕРМІН ПРОВЕДЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ОБГОВОРЕННЯ
не менше 2 місяці
ПІДСУМКИ ГРОМАДСЬКОГО ОБГОВОРЕННЯ
4
Зводяться в єдине усі "за", "проти" та інші пропозиції
ПРОЕКТ РІШЕННЯ ПРО ПЕРЕЙМЕНУВАННЯ
5
Готує сільський, селищний, міський голова і виносить його на розгляд місцевої ради
РОЗГЛЯД ПРОЕКТУ РІШЕННЯ
6
Сільська, селищна, міська рада
РІШЕННЯ ПРО ПЕРЕЙМЕНУВАННЯ
7
Набирає чинності з дня офіційного оприлюднення
ЩО ЦЕ КОШТУЄ?
ВИГОТОВЛЕННЯ ТА РОЗМІЩЕННЯ НОВИХ ТАБЛИЧОК З НАЗВОЮ
ВИГОТОВЛЕННЯ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ НОВИХ ДОРОЖНІХ ЗНАКІВ З ПОКАЖЧИКАМИ НАЗВИ
ЧИ НЕОБХІДНО ЗМІНЮВАТИ ДОКУМЕНТИ?
ЗМІНА ДОКУМЕНТІВ НА МАЙНО
Документи, які засвідчують право власності фізичних або юридичних осіб на об'єкти нерухомого майна – залишаються чинними.
ЗМІНА РЕЄСТРАЦІЇ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ
Реєстрацію місця проживання змінювати спеціально не треба.
ЗМІНИ В УСТАНОВЧИХ ДОКУМЕНТАХ
Законодавством не передбачено граничних строків зміни юридичної адреси, тому відповідні зміни можуть бути внесені разом з іншими змінами до установчих документів.
Український інститут національної пам'яті
www.memory.gov.ua
facebook.com/uinp.gov.ua

Додаток 2

Місцезнаходження, таксаційна характеристика і статус охорони вікових дерев у Львівській області [62, С. 71–81]

Номер за пор.	Назва виду	Район	Населений пункт	Кількість вікових дерев	Вік дерева, років	Висота, м	Діаметр стовбура, см	Природоохоронний статус
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*
1	дуб звичайний	Буський	Кушівська с/р, с. Брахів, перехрестя доріг Ожидів–Тур'я–Брахівка–Кути	3	500	28	200	немає
2	дуб звичайний	Пустомитівський	Миклашівська с/р, с. Підгірне, біля церкви	5	500	25	200	пам'ятка природи "Три вікові дуби Богдана Хмельницького"
3	дуб звичайний	Миколаївський	Веринська с/р, с. Верин, на пагорбі біля церкви	1	500	12	254	пам'ятка природи "Віковий дуб"
4	липа	Бродівський	с. Підгірці біля замку	1	450	11	210	у парку-пам'ятці садово-паркового мистецтва "Підгорецький"
5	дуб звичайний	Яворівський	м. Немирів, парк курорту "Немирів"	1	420	25	250	пам'ятка природи "Віковий дуб"
6	дуб звичайний	Сокальський	Сілецька с/р	1	400	32	170	немає
7	дуб звичайний	Яворівський	Залузька с/р, с. Старий Яр, біля церкви	2	400	17	200	пам'ятка природи "Два вікові дуби"
8	дуб звичайний	Яворівський	Залузька с/р, с. Старий Яр, біля церкви	1	400	17	210	пам'ятка природи "Два вікові дуби"
9	дуб звичайний	Сокальський	Великомостівська с/р, с. Куличків	1	350	24	220	немає
10	дуб звичайний	Бродівський	ур. Піски	1	350	18	130	у лісовому резерваті
11	дуб звичайний	Бродівський		4	320	28	120	у лісовому резерваті
12	дуб звичайний	Бродівський		4	320	28	116	у лісовому резерваті
13	дуб звичайний	Бродівський		4	320	28	112	у лісовому резерваті
14	дуб звичайний	Бродівський		4	320	28	148	у лісовому резерваті

Продовження дод. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9
15	бук лісовий	Пустомитівський	Оброшинська с/р	1	320	30	138	відсутній
16	дуб звичайний	Золочівський	Поморянська с/р, с. Поморяни	1	320		115	пам'ятка природи "Віковий дуб"
17	липа	Старосамбірський	Добромильська м/р, м. Добромиль, вул. Я. Галана, 3	1	320		110	пам'ятка природи "Вікова липа"
18	дуб звичайний	Стрийський	с. Станків, поряд з плебанією	2	300	15	180	немає
19	дуб звичайний	Жовківський	Новоскварявська с/р, с. Нова Скварява	1	300	25	210	немає
20	дуб звичайний	Бродівський	урочище Лешнів	1	300	32	125	у лісовому резерваті
21	дуб звичайний	Яворівський	Дрогомишльська с/р, с. Дрогомишль, біля церкви	1	300	26	210	пам'ятка природи "Два вікові дуби"
22	ясен звичайний	Золочівський	Глинянська с/р, смт Глиняни	1	270		110	пам'ятка природи "Два вікових ясени"
23	липа серцелиста	Золочівський	с. Руда-Колтівська, узбіччя дороги Сасів–Колтів	1	260	20	162	пам'ятка природи "Липа Богдана Хмельницького"
24	дуб звичайний	Сокальський	м. Великі Мости	1	250	21	84	немає
25	дуб звичайний	Сокальський	м. Великі Мости	1	250	22	96	немає
26	дуб звичайний	Сокальський	Тартаківська с/р, урочище Великий ліс	1	250	32	120	у ландшафтному заказнику "Великий ліс"
27	ясен звичайний	Сокальський	м. Угнів, біля польського костьолу		250	25	150	немає
28	дуб звичайний	Дрогобицький	м. Трускавець, придорожна смуга при в'їзді в місто	2	250	30	200	пам'ятка природи "Два вікові дуби"
29	дуб звичайний	Дрогобицький	м. Трускавець, придорожна смуга при в'їзді в місто	2	250	20	180	пам'ятка природи "Два вікові дуби"
30	клен-явір	Сколівський	Тухольківська с/р, с. Тухолька	1	250	15	160	немає

Продовження дод. 2

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*
31	бук лісовий	м. Львів, Шевченківський р-н	Брюховицька с/р, с. Брюховичі	1	250	35	140	немає
32	дуб звичайний	Самбірський	Чайковицька с/р, с. Чайковичі	1	250		70	пам'ятка природи "Віковий дуб
33	дуб звичайний	Самбірський	Дублянська с/р, смт Дубляни	5	230	29	68	у лісовому заказнику "Корналовичі"
34	дуб звичайний	Бродівський		2	220	34	96	у лісовому резерваті
35	дуб звичайний	Бродівський		2	220	36	108	у лісовому резерваті
36	бук звичайний	Старосамбіський	м. Добромиль, вул. Червоноармійська, 28	1	220		115	пам'ятка природи "Декоративний бук червонолистої форми"
37	бук лісовий	Сколівський	Орівська с/р	3	205	32	128	у НПП "Сколівські Бескиди"
38	дуб звичайний	Сокальський	ур. Проломи, поблизу с. Хлівчани	1	200	24	74	немає
39	дуб звичайний	Жовківський	Любельська с/р, с. Любеля, вул. Шевченка, 53	1	200	26	72	немає
40	дуб звичайний	Кам'янка-Бузький	Стародобротвірська, ур. Замазерня, на схід від с. Реклинець	2	200	18	110	немає
41	дуб звичайний	Сокальський	Корчівська с/р, колишнє с. Корчин	3	200	23	130	немає
42	липа широколиста	Самбірський	м. Самбір, вул. І. Франка	1	200	8	120	немає
43	ялиця біла	Старосамбіський	с. Соснівка	1	200	40	150	немає
44	липа	Буський	Куткірська с/р, пн.-сх. околиця с. Куткір	262	200	24	68	пам'ятка природи "Алея вікових лип"
45	тис ягідний	Сколівський	м. Сколе, дендропарк Сколівської школи-інтернату	1	200	13	60	у парку-пам'ятці садово-паркового мистецтва "Парк школи-інтернату"

Продовження дод. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9
46	липа широколиста	Яворівський	Дрогомишльська с/р, с. Дрогомишль, біля церкви	1	200	26	200	пам'ятка природи "Група вікових дерев"
47	дуб звичайний	Дрогобицький	м. Трускавець, курортний парк	100	200	35	180	у парку-пам'ятці садово-паркового мистецтва "Курортний парк"
48	ялиця біла	Сколівський	Орівська с/р, ур. Стинавки	6	195	45	120	у НПП "Сколівські Бескиди"
49	бук лісовий	Сколівський	Верхнячківська с/р, ур. Ребрища	27	185	27	40	у лісовому резерваті
50	дуб звичайний	Сокальський	Домашівська с/р, с. Діброва	1	180	35	154	немає
51	ясен звичайний	Старосамбірський	Старявська с/р, садиба лісництва	1	180	27	118	немає
52	смерека	Сколівський	Климецька с/р	6	175	28	40	у лісовому резерваті
53	сосна звичайна	Бродівський	урочище Піски	1	170	32	86	у лісовому резерваті
54	бук лісовий	Самбірський	Дублянська с/р, на площі 1 га в буковому лісі	2	170	28	68	у лісовому заказнику "Корналовичі"
55	ясен звичайний	Самбірський	м. Самбір, центр міста	1	170	27	130	пам'ятка природи "Віковий ясен"
56	дуб звичайний	Старосамбірський	м. Самбір	4	170	27	130	пам'ятка природи "Чотири дуби пірамідальної форми"
57	смерека	Сколівський	Нижньорожанська с/р, ур. Щавникуватий	5	166	33	48	у лісовому резерваті
58	смерека	Сколівський	Нижньорожанська с/р, урочище Щавникуватий	5	166	32	44	у лісовому резерваті
59	смерека	Сколівський	Нижньорожанська с/р, урочище Щавникуватий	5	166	31	40	у лісовому резерваті
60	ялиця біла	Сколівський	Нижньорожанська с/р, ур. Щавникуватий	5	166	33	48	у лісовому резерваті
61	ялиця біла	Сколівський	Нижньорожанська с/р, ур. Щавникуватий	5	166	31	50	у лісовому резерваті

Продовження дод. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9
62	дуб звичайний	Яворівський	смт Шкло	15	160	26	130	у лісах I та II зон округів, санітарно-охоронних, лікувально-оздоровчих територій
63	ялиця біла	Сколівський	Росохацька с/р	5	155	33	90	у заповідній зоні НПП "Сколівські Бескиди"
64	ялиця біла	Сколівський	Росохацька с/р	5	155	31	80	у заповідній зоні НПП "Сколівські Бескиди"
65	ялиця біла	Сколівський	Росохацька с/р	5	155	30	72	у заповідній зоні НПП "Сколівські Бескиди"
66	ялиця біла	Сколівський	Росохацька с/р	5	155	34	90	у заповідній зоні НПП "Сколівські Бескиди"
67	ялиця біла	Сколівський	Росохацька с/р	5	155	31	72	у заповідній зоні НПП "Сколівські Бескиди"
68	ялиця біла	Сколівський	Сколівська м/р, ур. Зелемінь	6	155	36	99	у НПП "Сколівські Бескиди"
69	ялиця біла	Сколівський	Сколівська м/р, ур. Зелемінь	6	155	35	94	у НПП "Сколівські Бескиди"
70	бук лісовий	Сколівський	Сколівська м/р, ур. Зелемінь	1	155	33	109	у НПП "Сколівські Бескиди"
71	клен-явір	Сколівський	Сколівська м/р, ур. Зелемінь	1	155	31	83	у НПП "Сколівські Бескиди"
72	ясен звичайний	Старосамбіський	Міженецька с/р, Міженецький парк	15	154	38	88	у парку-пам'ятці садово-паркового мистецтва "Міженецький парк"
73	псевдотсуга Мензіса	Старосамбіський	Міженецька с/р, Міженецький парк	13	152	42	88	у парку-пам'ятці садово-паркового мистецтва "Міженецький парк"
74	клен-явір	Старосамбірський	Міженецька с/р, Міженецький парк	1	151	36	84	у парку-пам'ятці садово-паркового мистецтва "Міженецький парк"

Продовження дод. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9
75	дуб звичайний	Жовківський	Зіболківська с/р, ур. Підлісне на схід від с. Зіболки	1	150	28	85	немає
76	дуб звичайний	Сокальський	ур. Куличків, поблизу с. Куличків	1	150	26	82	немає
77	дуб звичайний	Жовківський	Туринківська с/р, с. В'язова, біля каплички	1	150	25	156	немає
78	модрина європейська	Жидачівський	ур. Діброва	6	150	37	56	у загальнозоологічному заказнику "Діброва"
79	липа широколиста	Жовківський	ур. Маруся, біля х. Заглинна	1	150	17	120	немає
80	сосна звичайна	Старосамбірський	Старявська с/р, садиба лісництва	1	150	18	68	немає
81	липа	Старосамбірський	Старявська с/р, садиба лісництва	1	150	36	98	немає
82	дуб звичайний	Старосамбірський	Страшевська с/р, с. Созань, поблизу будинків інвалідів	1	150	32	108	немає
83	дуб звичайний	Сокальський	Тудорковицька с/р, на околиці с. Шихтарі	10	150	25	95	у ландшафтному заказнику "Федорівка"
84	граб звичайний	Яворівський	на території Яворівського НПП, неподалік від бази військових, при дорозі	1	150	27	280	немає
85	липа серцелиста	Яворівський	с. Нагачів		150	35	150	у парку-пам'ятці садово-паркового мистецтва "Парк XIX ст."
86	дуб звичайний	Сколівський	Кам'янецька с/р, с. Дубина, садиба мисливського господарства	1	150	21	110	у парку-пам'ятці садово-паркового мистецтва "Парк турстанції"
87	ясен звичайний	Сокальський	м. Сокаль, біля церкви	1	150	35	112	пам'ятка природи "Віковий ясен"

Продовження дод. 2

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*
88	ясен звичайний	Сокальський	м. Сокаль, центр міста	1	150	30	99	пам'ятка природи "Віковий ясен"
89	дуб звичайний	Жидачівський	ур. Діброва	2	145	33	54	у загальнозоологічному заказнику "Діброва"
90	ялиця біла	Стрийський		6	136	30	52	у санітарно-оздоровчій зоні курорту "Моршин"
91	платан східний	Старосамбірький	Міженецька с/р, Міженецький парк	15	135	32	88	у парку-пам'ятці садово-паркового мистецтва "Міженецький парк"
92	акація біла	Самбірський	м. Самбір, Самбірський парк	2	130	30	70	у парку-пам'ятці садово-паркового мистецтва "Самбірський парк"
93	туя західна	Старосамбіський	Міженецька с/р, Міженецький парк	16	130	38	88	у парку садово-паркового мистецтва "Міженецький парк"
94	бук лісовий, червонолиста форма	Перемишляньский	Свірзька с/р, с. Свірж, при в'їзді в Свірзький замок	1	130	26	92	немає
95	дуб звичайний	Сколівський	м. Сколе, біля контори лісгоспу	1	130	20	102	немає
96	дуб звичайний	Жидачівський	Соколівська с/р, с. Ходорківці	1	124	20	140	немає
97	ялиця біла	Сколівський	Гребенівська с/р	1	123	30	120	у НПП "Сколівські Бескиди"
98	дуб звичайний	Сколівський	Нижньосиновиднівська с/р, с. Дубина	6	120	28	80	у НПП "Сколівські Бескиди"
99	бук лісовий, плакуча форма	Дрогобицький	м. Трускавець, вул. Ю. Дрогобича, санаторій "Берізка"	1	120	25	65	пам'ятка природи "Бук плакучої форми"
100	бук лісовий, червонолиста форма	Дрогобицький	м. Дрогобич, вул. І. Франка, 42, біля краєзнавчого музею	2	116			пам'ятка природи "Бук червонолистий", 2 екз.
101	бук лісовий	Пустомитівський	ур. Вульки	2	114	29	52	у лісовому заказнику "Винниківський"

Закінчення дод. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9
102	сосна звичайна	Пустомитівський	ур. Виннички	2	114	30	60	у лісовому заказнику "Винниківський"
103	модрина європейська	Пустомитівський	ур. Виннички	2	113	27	52	у лісовому заказнику "Винниківський"
104	дуб звичайний	Стрийський	Лисовицька с/р, на території ландшафтного заказника "Моршинський"	1	110	27	76	у НПП "Сколівські Бескиди"
105	модрина європейська	Сколівський	Підгорецька с/р	1	110	28	104	у НПП "Сколівські Бескиди"
106	псевдотсуга Мензиса	Сколівський		5	110	42	110	у НПП "Сколівські Бескиди"
107	туя західна	Дрогобицький	м. Дрогобич, біля пам'ятника А. Міцкевичу	7	110	16	35	пам'ятка природи "Група туй західних", 7 екз.
108	тис ягідний	Дрогобицький	м. Дрогобич, біля пам'ятника А. Міцкевичу	4	110	18	46	пам'ятка природи "Група тисів", 4 екз.
109	ялиця біла	Сколівський	Гребенівська с/р	2	103	30	130	у НПП "Сколівські Бескиди"
110	псевдотсуга Мензиса	Пустомитівський	с. Старе Село	1	102	38	84	немає
111	ялиця біла	Сколівський	Сколівська м/р	2	101	30	100	у НПП "Сколівські Бескиди"
112	липа	Сокальський	Корчівська с/р, колишнє с. Корчмин	5	100		100	немає
113	груша	Сокальський	Тудорковицівська с/р, на околиці с. Шихтарі	1	100	26	40	у ландшафтному заказнику "Федорівка"
114	черешня	Сокальський	Тудорковицівська с/р, на околиці с. Шихтарі	2	100	28	50	у ландшафтному заказнику "Федорівка"
115	псевдотсуга Мензиса	Сколівський	Сколівський р-н, Козівське лісництво	1,2 га	100	32	42	пам'ятка природи "Дугласія"

Додаток 3

Походження назв деяких країн світу

Австралія – від лат. *Terra Australia Incognita* – "невідома південна земля".

Австрія – від нім. *osterreich* – "східна країна".

Азербайджан – вперше назва трапляється в давньогрецьких та латинських джерелах як Антропатина, пізніше – Адорбаган. Араби цю територію назвали Адарбаджан (Азарбазжан), що з перської означає "збираючий вогонь": *азар* – "вогонь" та *базаган* – "збираючий". Отже, Адарбаджан перекладають як "країна вогнів". Назва виникла завдяки наявності в давнину на території Азербайджану великої кількості т. зв. "вічних вогнів" – місць згоряння нафти, що виходила на поверхню землі.

Албанія – дослівно: *Snigeria*, або "країна орла".

Алжир – від араб. *Ель-Джезар* – *Джазира* – "острів".

Ангола – до появи європейців існували держави: Конго, Ндого та Лаунда. Ндого ще називали Анголою за назвою правлячої династії.

Аргентина – дослівно: *Аргентум* – "срібло". Срібна країна.

Бангладеш – держава Банга в І тис. до н. е. Пізніше звідси виникла назва Бангладеш: *Бангла* – "бенгальська"; *деш* – "країна".

Бахрейн – з араб. "два моря". Очевидно, що в давнину Бахрейн був відділений від Аравії протокою. Тут жив Синдбад-мореплавець.

Бенін – назва північної частини Гвінейської затоки.

Болівія – на честь Симона Болівара (першого президента Болівії).

Ботсвана – від назви племені тсвана.

Бруней – дослівно: *Бруней-Даруссалам* – "обитель миру".

Буркіна-Фасó – з мови племені мосі – "країна чесних людей".

Бутан – місцева назва *Друк-юл* – "країна дракона".

Вануату – дослівно: "країна, яка є і буде самостійною".

Велика Британія – від назви племені бритів – "різнокольрові". Брити розфарбовували тіла, рушаючи на війну чи на полювання.

Венесуела – "Маленька Венеція" – так країну назвав Амеріго де Веспуччі, побачивши в ній індійські хибарки на палях, з'єднані між собою містками.

Вірменія – дослівно: *Айастан* – "країна вірменів".

В'єтнам – дослівно: "країна півдня".

Габон – походить від назви річки, що протікає в густих заростях – Ріо-де-Габон – "ріка-хатина".

Гаїті – на мові араваків "гірська земля". У минулому – Еспаньйола.

Гамбія – походить від назви річки Гамбія.

Гватемала – дослівно: "гниле дерево".

Данія – 1) плем'я данів, V–VI ст. н. е.; 2) Данія – з дат. *Данмарк* – "лісова країна".

Домініканська республіка – названа на честь Святого Домінка.

Заїр – з португ. – "велика вода", походить від назви р. Конго.

Індія – походить від ріки Інд.

Ірак – "низовина". З араб. *ирак* – "берег".

Іран – давня назва Аріана – "країна аріїв". В Ірані свою країну завжди називали Іраном, а в Європі Персією (від назви центральної області Ірану – Фарсі, або Парсі, де проживає основна народність країни – перси). У 1935 р. країна звернулася до всіх країн світу з проханням офіційно називати її Іраном.

Ірландія – 1) від ірл. *eire* (давньоірл. *eirinn*) – "західний"; 2) *ейре* – "західний острів". Назву "Ірландія" (*Ireland*) увели англійці; перекладається як "країна ірів".

Іспанія - 1) Гасперія (*Hasperia*) – "країна вечірньої зірки" – з давньогрец. історії. З II ст. до н. е. – Гиспанія (*Hispanie*). V ст. до н. е. – Іберія від народності іберів; 2) "країна кролів" (з карфаген.), адже колись тут було багато кролів, яких зображували навіть на монетах.

Ємен – від "правий бік". Розміщена в напрямку Мекки, коли обличчям повернутися на схід. "Ель-йаман" з араб. *йаман* – "правий" (по правий бік від Єгипту).

Камерун – від назви річки Ріо-душ – Камеруш, з португ. – "ріка креветок".

Канада – з індіан. "земля", "поселення".

Катар – від давнього Кадару (арабські джерела).

Кенія – від малайськ. "Кея-Нійя" – назва вулкана Кенія, що у перекладі означає "біла гора".

Кіпр – 1) від лат. *cuprum* – "мідь". Острів славився мідними рудниками; 2) від назви дерева кипарис.

Республіка Корея (КНДР) – держава, яка існувала на території сучасної Кореї до н. е. називалась Чосон. Ієрогліфічну назва "Чосон" перекладають як "країна ранкової свіжості", "країна ранкової прохолоди", "країна ранкового спокою".

Колумбія – на честь Христофора Колумба.

Коста-Рика – відкрита Христофором Колумбом у 1502 р. Місцеве населення носило дуже багато прикрас з золота. Тому за країною закріпилася назва Коста-Рика, яку з іспанської перекладають як "багатий берег".

Кот-д'Івуар – дослівно: "берег слонової кістки".

Лаос – державу, що існувала в давнину на території сучасного Лаосу, називали Лан Санг Хом Кхао – "країна мільйонів слонів".

Ліберія – дослівно: країна свободи. У перекладі *ліберті* – "свобода". У 1822 р. США купили землю на західному узбережжі Африки, куди пересилили звільнених негрів. Звідси й назва країни.

Ліхтенштейн – князь австрійський Гаїс-Адам Ліхтенштейн у 1699–1712 рр. купив землі Вадуц та Шелленберг. Його прізвищем і назвали новоутворене князівство.

Мавританія – 1) від фінік. *маухарії* – "західні"; 2) від назви племені маур.

Македонія – про походження назви Страбон у "Географії" зазначено: "Македонію в минулі часи називали Емафією. Ім'я це вона отримала від Македона – одного з давніх володарів".

Малі – з мови малінке – "країна бегемотів". У XII–XV **ст. – імпе**рія Малі займала територію від Атлантичного океану до середнього Нігеру, від тропічних лісів до Сахари.

Марокко – від араб. *Ель-Магриб* – "захід", або *Аль-Магрибаль-Акса* – "далекий захід". Європейці називали країну Марокко від назви столиці Марокко – "червоний", "прекрасний".

Мексика – 1) "Місце алави"; 2) від імені верховного бога ацтеків – Мексітлі.

Мозамбік – у 1508 р. на території країни португальці заснували перший форт. Названо на честь місцевого вождя Муси Мбікі.

Нігер – від назви річки Нігер.

Нідерланди – дослівно: "низинна країна, що знаходиться нижче від рівня моря", або Голландія – "порожня земля, що не має міцного фундаменту".

Нікарагуа – від імені вождя – Нікарао, який правив у період боротьби з іспанцями.

Норвегія – дослівно: "шлях на північ".

Панама – 1) "метелик", від індіан. *пана-ма*; 2) з індіан. "достаток риби"; 3) з індіан. – "дуже далеко"; 4) панама – вид дерева, яке колись у достатку росло на берегах цієї країни.

Парагвай – дослівно: "річка, як море".

Польща – назва пов'язана з полем.

Португалія – давня назва Лузітанія (від народів Лузи, лузітани).

Росія – походить від російської транскрипції грец. слова *Ρωσία*. У X ст. імператор Візантії Костянтин Багрянородний у трактаті "Про управління імперією" землі, відомі давнім грекам як Скіфія, назвав

Ρωσία. Форма цієї назви з двома літерами “с” у грецьких текстах зустрічається лише з XIV ст. На сучасному етапі у грецькій мові словом *Ρωσία* позначається держава – Росія, словом *Ρως* – Київська Русь.

Сан-Марино – місто назване на честь каменяра Марино, який заснував перше поселення серед гір.

Саудівська Аравія – Аравія родини Саудів. З араб. *Ель-Джазірабу-Аль-Арабійя* – “арабський острів“. Засновник Ібн-Сауд.

Свазіленд – дослівно: “земля народів свазі”.

Сенегал – походить від назви річки Сенегал.

Сирія – походить від найяскравішої зірки Сиріс. Сирія – “блискуча”.

Судан – скорочено від “Біляд-ес-Судан” – “країна чорних”.

Сполучені Штати Америки (США) – назва офіційно затверджена в день проголошення незалежності.

Сьєрра-Леоне – дослівно: “Левині гори”. З моря подорожуючі бачили обриси лева, утворені гірським пасмом.

Таїланд – дослівно: “країна вільних”. “Країна тай”, “Земля тай”.

Танзанія – назва утворена від об’єднання перших складів назв двох країн: Танганьїки та Занзібару.

Тонго – з X ст. на острові владу утримують священні вожді “туїтонга”.

Тринідад і Тобаго – Тобаго – від іспан. *Tabaco* – “тютюн”. *Тринідад* – з іспан. “трійця” – назву дав Колумб, побачивши три вершини в Південному гірському пасмі.

Тувалу – дослівно: “вісім островів, що стоять поряд”.

Узбекистан – праправнук Батия Хан Узбек (1312–1342 рр. правління) впровадив у Золотій Орді іслам. Племена узбеків, які він об’єднав, стали називати узбецькими, а країну відповідно Узбекистаном.

Україна – у значенні “країна”.

Уругвай – походить від назви р. Уругвай – “пташиний хвіст”.

Фінляндія – дослівно: “Суомі” – “країна боліт”, *Суо* – “болота“. Земля фінів.

Чад – походить від назви озера Чад. *Чад* з мови племені конурі – “великий ковток води”.

Швейцарія – дослівно: “країна скотарів”. Давня назва Гельвеція; Гельвати – одне з племен кельтів.

Швеція – на території сучасної Швеції жили давні племена свенів та йотів – предків шведів. У VI–XII ст. у середній частині Швеції утворилася держава Свеаріке – “держава свеїв”, тобто Швеція.

Додаток 4

Рис. 1. Смотрицький каньйон

Рис. 2. Лиса гора у Львові

Рис. 3. Підкамінь (Бродівський район, Львівської області) 16-метровий камінь-останець

Рис. 4. Підкамінь. Монастир "Походження Дерева Хреста Господнього" студитського уставу – у минулому домініканський римо-католицький кляштор "Успіння Пресвятої Богородиці, Хреста Господнього, Апостолів Петра і Павла та всіх Святих"

Пам'ятник Ілоні Зріні та Ференцу Ракоці II; встановлений Товариством угорської культури Закарпаття у 2006 р.; скульптор П. Є. Матл

Рис. 5. Замок Паланок, Мукачеве

Рис. 6. Турецька фортеця у Кам'янці-Подільському

Рис. 7. Інкерман (Крим)

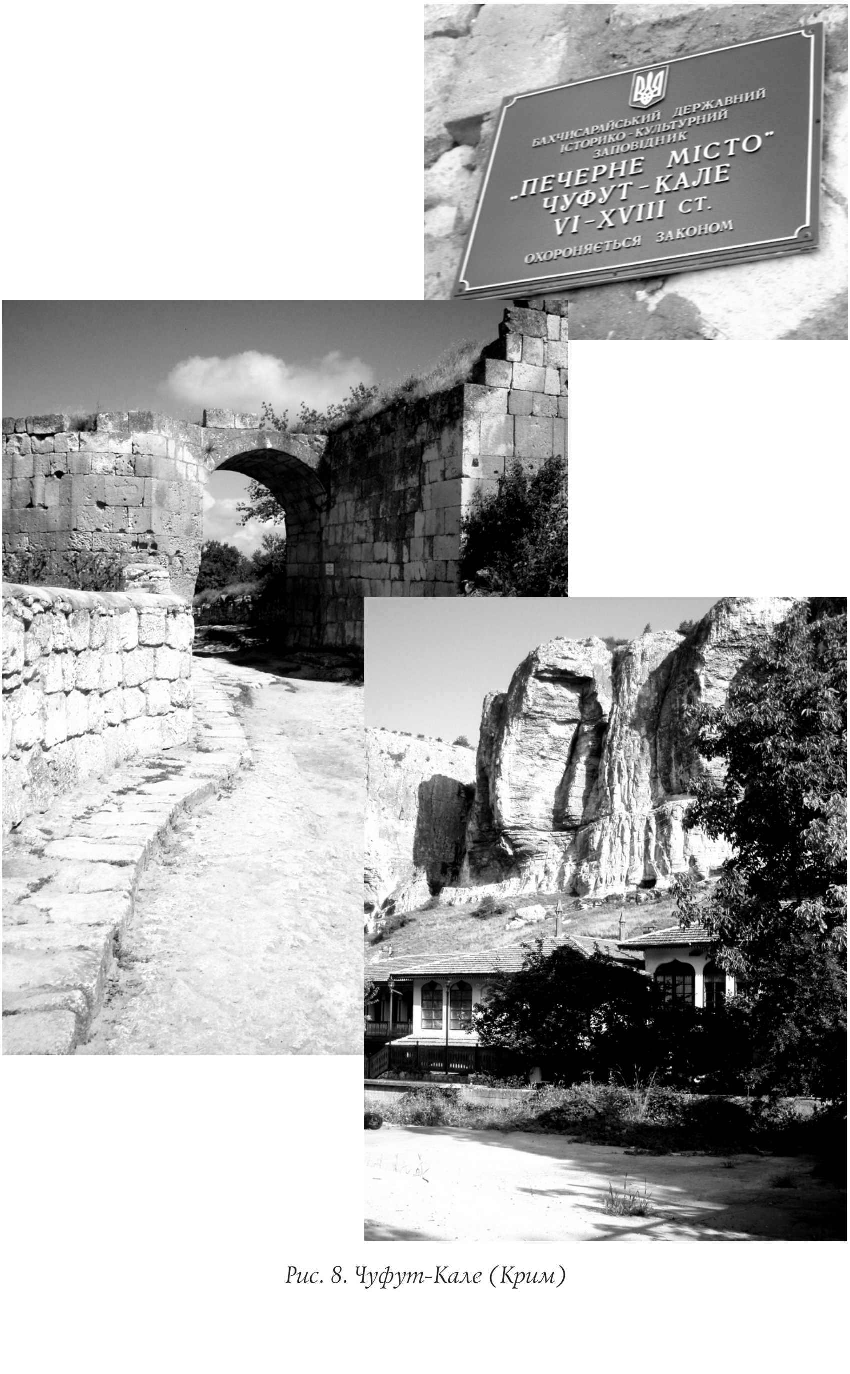

Рис. 8. Чуфут-Кале (Крим)

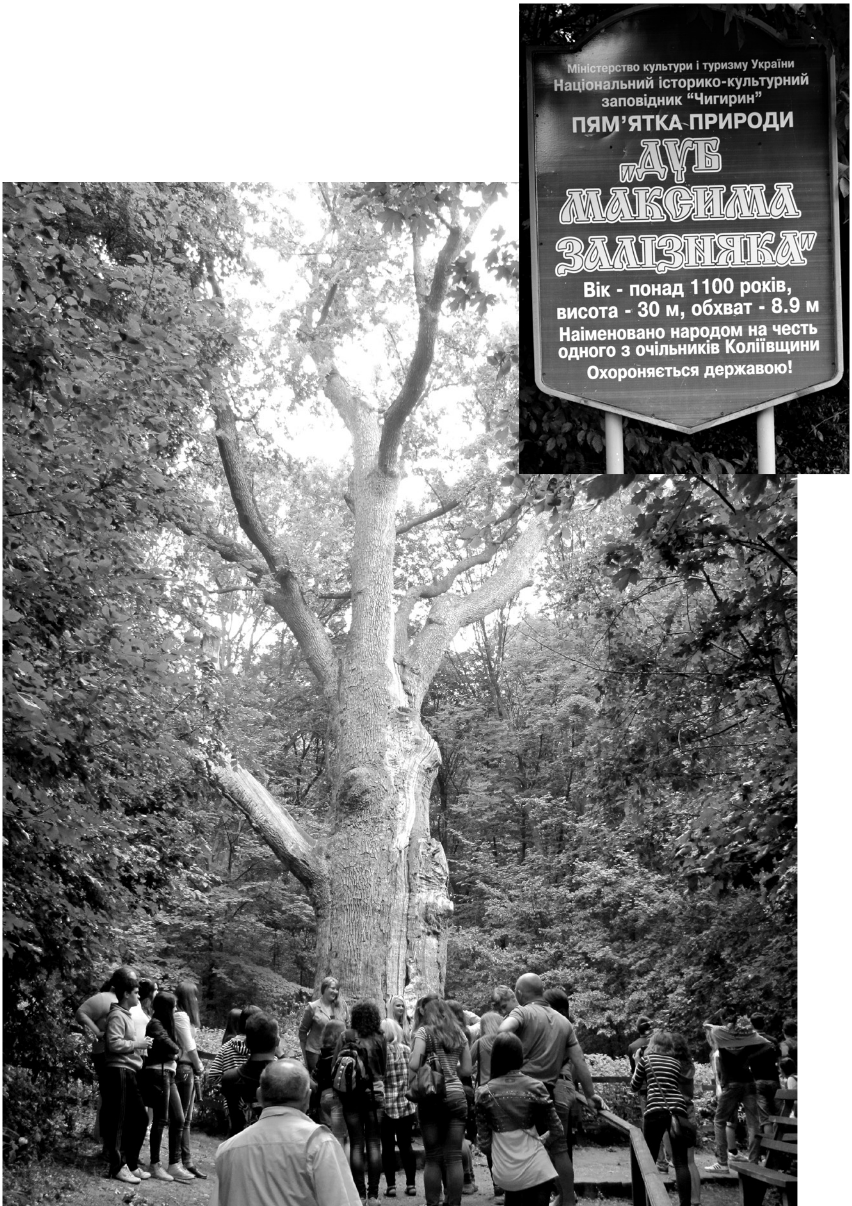

Рис. 9. Дуб Максима Залізняка

Рис. 10. Долина нарцисів (Закарпатська обл.)

Додаток 5

ЗАТВЕРДЖЕНО
Постановою Кабінету Міністрів України
від 27 січня 2010 р. № 55

Таблиця транслітерації українського алфавіту латиницею [56]

Український алфавіт	Латиниця	Позиція у слові	Приклади написання	
			українською мовою	латиницею
1	2	3	4	5
Аа	Aa		Алушта Андрій	Alushta Andrii
Бб	Bb		Борщагівка Борисенко	Borshchahivka Borysenko
Вв	Vv		Вінниця Володимир	Vinnytsia Volodymyr
Гг	Hh		Гадяч Богдан Згурський	Hadiach Bohdan Zghurskyi
Ґґ	Gg		Ґалаґан Ґорґани	Galagan Gorgany
Дд	Dd		Донецьк Дмитро	Donetsk Dmytro
Ее	Ee		Рівне Олег Есмань	Rivne Oleh Esman
Єє	Ye ie	на початку слова в інших позиціях	Єнакієве Гаєвич Короп'є	Yenakiieve Haievych Koropie
Жж	Zh, zh		Житомир Жанна Жежелів	Zhytomyr Zhanna Zhezheliv
Зз	Zz		Закарпаття Казимирчук	Zakarpattia Kazymyrchuk
Ии	Yy		Медвин Михайленко	Medvyn Mykhailenko
Іі	Ii		Іванків Іващенко	Ivankiv Ivashchenko
Її	Yi i	на початку слова в інших позиціях	Їжакевич Кадиївка Мар'їне	Yizhakevych Kadyivka Marine
Йй	Y i	на початку слова в інших позиціях	Йосипівка Стрий Олексій	Yosypivka Stryi Oleksii
Кк	Kk		Київ Коваленко	Kyiv Kovalenko
Лл	Ll		Лебедин Леонід	Lebedyn Leonid

Закінчення дод. 5

1	2	3	4	5
Мм	Mm		Миколаїв Маринич	Mykolaiv Marynych
Нн	Nn		Ніжин Наталія	Nizhyn Nataliia
Оо	Oo		Одеса Онищенко	Odesa Onyshchenko
Пп	Pp		Полтава Петро	Poltava Petro
Рр	Rr		Рещетилівка Рибчинський	Reshetylivka Rybchynskyi
Сс	Ss		Суми Соломія	Sumy Solomiia
Тт	Tt		Тернопіль Троць	Ternopil Trots
Уу	Uu		Ужгород Уляна	Uzhhorod Uliana
Фф	Ff		Фастів Філіпчук	Fastiv Filipchuk
Хх	Kh, kh		Харків Христина	Kharkiv Khrystyna
Цц	Ts, ts		Біла Церква Стеценко	Bila Tserkva Stetsenko
Чч	Ch, ch		Чернівці Шевченко	Chernivtsi Shevchenko
Шш	Sh, sh		Шостка Кишеньки	Shostka Kyshenky
Щщ	Shch, shch		Щербухи Гоща Гаращенко	Shchebukhy Hoshcha Harashchenko
Юю	Yu, iu	на початку слова в інших позиціях	Юрій Корюківка	Yurii Koriukivka
Яя	Ya, ia	на початку слова в інших позиціях	Яготин Ярошенко Костянтин Знам’янка Феодосія	Yahotyn Yaroshenko Kostiantyn Znamianka Feodosiia

Примітка:

1. Буквосполучення “зг” відтворюється латиницею як “*zgh*” (наприклад, Згорани – *Zghorany*, Розгон – *Rozgon*) на відміну від “*zh*” – відповідника української літери “ж”.
2. М’який знак і апостроф латиницею не відтворюються.
3. Транслітерація прізвищ та імен осіб і географічних назв здійснюється шляхом відтворення кожної літери латиницею.

Додаток 6

Список використаних джерел до розділу 2.11. "Російський проімперський слід в українській топоніміці"

1. Відбулися громадські слухання з перейменування нашого міста [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://www.kr-rada.gov.ua/news/vidbulisya-gromadski-28-08-15.html*
2. Володарськ-Волинський можуть перейменувати на Горошки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://zhitomir.today/news/society/volodarsk_volinskiy_ mozhut_pereymenuvati_na_goro-shkiid8178.html*
3. *Гавриленко О*. Жителі Дніпродзержинська не хочуть перейменування міста / Олексій Гавриленко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://ua.golos.ua/show_video/6435*
4. Голосування за перейменування м. Дніпродзержинськ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://www.dndz.gov.ua/?id=12968*
5. Декомунізація: Жителі Артемівська визначилися з перейменуванням їхнього міста [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://patrioty.org.ua/dekomunizatsiya-zhiteli-artemivska-viznachilisya-z-pereymenuvannyam-yihnogo-mista/*
6. Для Кіровограда запропонували більше півсотні варіантів назв (список) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://dostyp.com.ua/novini/dlya-kirovograda-zaproponuvaly-bil-pivsotni-variantiv-nazv-spy-sok/*
7. Перейменування Іллічівська саботує міська рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://opad.org.ua/index.php?newsid=4732*
8. 42 українські міста, які треба перейменувати за законом про декомунізацію (інфографіка) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://texty.org.ua/pg/news/textynewseditor/read/59509/42 _ukrajinski_mista_jaki_slid_perejme-nuvaty*
9. Стал известным список городов Украины, которые нужно переименовать [Электронный ресурс]. – Режим доступа : *http://www.bagnet.org/news/society/ 254486*
10. У Дніпропетровську стартувало голосування за перейменування міста [Електронний ресурс]. – Режим доступу : *http://www.5.ua/suspilstvo/U-Dnipropetrovsku-startuvalo-holosuvannia-za-pereimenu-vannia-mista--88510.html*

Предметний покажчик

Зміст

Навчальне видання

ЛАБІНСЬКА Галина

ТОПОНІМІКА

Навчальний посібник

Редактор *Л. М. Макітринська*
Технічний редактор *С. З. Сеник*
Комп'ютерне верстання *Н. В. Якимів, Н. М. Лобач*
Коректор *Н. В. Галечко*
Обкладинка *В. О. Рогана*

На палітурці книги наведено мапу Світу
за уявленням Геродота

Формат 60×90/16. Умовн. друк. арк. 17,1.
Тираж 100 прим. Зам.

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Лабінська Г.

Л 12 Топоніміка : навч. посібник / Галина Лабінська. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. – 274 с.

ISBN 978-617-10-0273-9.

Навчальний посібник "Топоніміка" охоплює лекційний матеріал однойменного курсу. У першій частині посібника подано наукові основи курсу, окреслено видову розмаїтість топонімів: ойконімів, оронімів, гідронімів, фіто- і зоотопонімів. Окрему увагу звернено на топонімічне відображення українського пандемоніуму, топонімічні перекази й легенди. У другій частині висвітлено історію топонімічних досліджень, історичну хронологію українського назвиництва, починаючи від кімерійців і до сучасних часів.

Для студентів географічного факультету, краєзнавців, вчителів, науковців, які цікавляться цією тематикою.

УДК 911:811.161.2'373.21(075.8)
ББК Д8я73+Ш141.2-314я73